

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

157.635

Karsai László

*A cigánykérdés
Magyarországon
1919–1945*

Út a cigány Holocausthoz

Cserépfalvi Kiadása

Scientia Hungariae

Karsai László

*A cigánykérdés
Magyarországon
1919-1945*

Út a cigány Holocausthoz

Cserépfalvi Kiadása

157.635

A kiadvány a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány támogatásával jelent meg

ISBN 963 7990 89 5

ISSN 1216-6073

© Karsai László, 1992

© Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992

Felelős kiadó: Berényi Gábor

Felelős szerkesztő: Braun Róbert

Műszaki szerkesztő: Keresztes Mária

Szedte a Göncöl Kiadó

Nyomtatás, kötés: Dabasi Jegyzet Kft

Felelős vezető: Marosi György

R12

47.061/92

ELŐSZÓ

Az új közép-kelet-európai demokráciákban a legnagyobb társadalmi veszély az erősödő nacionalizmus és rasszizmus. Magyarországon a nemzetiségi gyűlölködés egyik krónikus jelensége, amely időnként és helyenként heveny kitörésekben is megjelenik, a cigányellenesség. Ennek egyik ösztönzője a cigányság elkülönült életmódja, szokásai, környezetéhez való viszonya. A vizály mélyüléséhez hozzájárul az is, hogy a cigányság mindinkább versenytársként jelentkezik az igen jövedelmező féllegális és illegális kereskedelemben. A módosabb rétegek részéről pedig megfigyelhető a speciális mobilitásigénye, mind többen költöznek a belvárosi kerületekbe.

Nem könnyű megoldást ígérő, és minden érdekelt fél részéről a legteljesebb toleranciát és tárgyilagosságot kínáló, ösztársadalmi érdekű ügyről van szó. Karsai László munkája azt bizonyítja, hogy csak a tények alapos feltárása és körültekintő, higgadt értékelése az egyetlen terápia az indulatokkal és a vakbuzgósággal szemben. Nem hihetünk még az ilyen és hasonló jeles írások vagy szóbeli megnyilatkozások gyors hatékonyságában. Viszont mégis, csak a kényes kérdések tisztázásával lehet szívós, türelmes munkával lassan-lassan felmorzsolni a megkövesedett balhiteket és tévtanokat. S ez vonatkozik a cigányság sorsára az 1919-1945 közötti időszakban, beleértve a cigány Holocaustot.

Napjainkban egy sajátos „számháború” bontakozik ki. Léptenyomon találkozhatunk olyan adatközlésekkel, amelyek a háborúban különösen a befejező szakaszában az üldözésnek, deportálásnak és fizikai megsemmisítésnek kitett népességcsoportok létszámát, rendszerint közvetlenül kimutatható politikai indítékokból, a forráskezelés elemi szabályainak felrúgásával abszurd módon növelik vagy csökkentik.

Karsai László szembeszáll ezekkel az „inflációs”, illetve „deflációs” törekvésekkel és ezzel nem csekély erkölcsi bátorságról tesz tanúbi-

zonyságot. Meggyőzően bebizonyítja, hogy a ténylegesen deportált cigányok száma nem haladhatja meg az 5000 főt, szemben a köztudatba „betáplált” 40-70 ezerrel. Ezt is indokolt népirtásnak nevezni. Nem önmagában az elhurcoltak és meggyilkoltak száma tesz egy rendszert gyűlöletessé, hanem maga a tény, hogy ez akár egyetlen emberrel is megtörténhetett.

Karsai László legendát oszlat el anélkül, hogy a helyébe egy másikat kívánna állítani. Nem vonja le ugyanis azt a következtetést, hogy a korabeli Magyarországon ne lett volna jelen előítélet a cigánysággal szemben. S nem csupán a cigányokkal való nap-nap után történő bajlódás következtében felbőszült csendőrtisztekről, szolgabírákról volt szó. A községek 1933 decemberi II. kongresszusán egy falusi plébános javaslatára elfogadott határozat követelte többek között, hogy a cigánygyermekeket egyéves koruktól vegyék el a szüleiktől, helyezték el őket menhelyen, ahol a fiúkból loápolókat, a leányokból cselédeket „nevelnek”. Gesztelyi-Nagy László sem volt akárki, hanem az ország egyik legtekintélyesebb agrárius érdekképviseleti intézményének, a Duna-Tisza közti Mezőgazdasági Kamarának az igazgatói tisztségét töltötte be. 1940-ben írott, a cigánykérdés rendezéséről publikált brosúrájában a magyar mezőgazdaság érdekeire hivatkozva utasított el minden humánus eljárást a cigánykérdésben, amelynek „minél előbbi, radikális, eredményes megoldása”-t követelte. A „megoldási” javaslatok lényegi vonását képezték a kényszermunkahelyek vagy koncentrációs táborok a cigányság röghözkötésére.

Ma mindez anakronizmusnak tűnik, de amíg eleven marad a kölcsönös bizalmatlanság, a félelem és az elzárkózás, addig bármikor feltámadhatnak a fajgyűlölet szélsőséges, akár emberhalált is okozó jelenségei.

Sipos Péter

TARTALOM

ELŐSZÓ (SIPOS PÉTER)

BEVEZETÉS 7

I. FEJEZET

A CIGÁNY-TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON
1944 ELŐTT 14

II. FEJEZET

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNY A CIGÁNYKÉRDÉSRŐL 31

III. FEJEZET

TÖRVÉNYEK, RENDELETEK ÉS „CIGÁNYRAZZIÁK”
1944 ELŐTT MAGYARORSZÁGON 53

IV. FEJEZET

CIGÁNYKÉRDÉS EURÓPÁBAN 1933-1945 67

V. FEJEZET

CIGÁNYKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944. MÁRCIUS 19. –
OKTÓBER 15. KÖZÖTT 85

VI. FEJEZET

CIGÁNY KATONAI MUNKASZÁZADOK MAGYARORSZÁGON
1944-1945-BEN 102

VII. FEJEZET

CIGÁNYSORS MAGYARORSZÁGON 1945 ÁPRILISÁIG 113

FÜGGELÉK 136

SUMMARY 142

JEGYZETEK 145

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK 175

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE 191

MUTATÓ 193

BEVEZETÉS

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy napjainkban Magyarországon az egyik legsúlyosabb, legtöbb indulatot kiváltó társadalmi-gazdasági probléma az úgynevezett cigánykérdés. Történészként természetesen nem lehet feladatom megoldásokat javasolni, céloom pusztán az volt, hogy a magyarországi cigányság történetének egy rövid időszakát föltárjam. Csak arra a kérdésre kerestem a választ 1983 óta, amikor édesapám, Karsai Elek tanácsára a magyarországi levéltárakban kutatni kezdtem (1), hogy mi történt 1944-1945-ben Magyarországon a cigányokkal. 1987 nyarán Ránki György volt az első, akinek be mertem vallani, hogy a 19 megyei és a nagy fővárosi levéltárak 1944-45-ös iratanyagának tőlem telhető leggondosabb átkutatása nyomán körülbelül 5000 (ötezer) főre tudom a ténylegesen deportált, üldözött cigányok számát becsülni. Őt ez a szám nem lepte meg, mivel – ahogy ezt nekem elmondta – amikor a magyarországi zsidóüldözésekre vonatkozó német levéltári anyagokban kutatott, kifejezetten kereste azokat az iratokat is, amelyek a cigányokkal is foglalkoznak, de egyetlen egyet sem talált. Ezek után – Ránki György tanácsát is követve – arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen társadalmi – gazdasági – politikai – ideológiai stb. okokkal magyarázható, hogy 1944 őszéig a magyar és német hatóságok nem törődtek a cigányokkal.

Disszertációm első változatát az MTA Történettudományi Intézetében 1990. október 1-én szakértő történészek vitatták meg. A vita során többen is felvetették, hogy az 1944-1945-ös magyarországi események megértéséhez nélkülözhetetlen egy bevezetőben tisztázni a náci fajelmélet lényegét és ezen belül a cigánykérdés helyét és funkcióját. Az alábbiakban erre teszek kísérletet.

A nácizmussal foglalkozó könyvtárnyira duzzadt szakirodalom alapján ma már képesek vagyunk meghatározni a hitleri ideológia, propaganda és politika lényegét. Hitler személyiségének, nézeteinek döntő szerepük volt

a Harmadik Birodalom politikájának kialakulásában. Hitler – ezt bizonyosan tudjuk – orvosi, köznapi értelemben nem volt őrült, „csak” fanatikus, megszállott, tökéletesen felelőtlen, önáltató, pusztító és ördögien embergyűlölő alak volt, aki vakon hitt saját megváltó küldetésében. (2) Rasszizmus a 19. századi német nacionalista antiszemitizmus, az okkultizmus, a félreértett szociáldarwinizmus és más tudományos nonszenszek vegyülete volt. Ennek az ál-biológiai rasszizmusnak, amely még 1919 tájékán volt Hitlerre jellemző, 1920-1921-re némi racionalitást adott; nemcsak a világtörténelem, hanem az egész emberi kultúra fejlődésének kulcsát találta meg a fajok harcaként felfogott világtörténelemben. A „Mein Kampf”-ban már világosan megfogalmazza a fő célt is: az árja fajok ellenségét el kell pusztítani. A nemzetek faj-tuberkulózisa, a fertőző bacillus, a fő ellenség a zsidó. Ő a felelős az I. világháborús vereségért, a forradalmakért. (3) Hitler által megálmodott rendszer lényege a korlátlan hatalom és a korlátlan agresszió mind a belső, mind a külső ellenséggel szemben – fogalmazta meg Ormos Mária. (4) Hitler radikális, konzervatív elemeket a vezérkultusszal a faj és a vér mítoszával ötvöző ideológiája és propagandája elsősorban a tömegek mozgósításának, nevelésének és a területi hódítások előkészítésének, legitimálásának eszköze volt. Azt, hogy a zsidók bűnözők, ellenségek, élősködők Luther Márton előtt is, utána is mondták sokan, egyháziak, világi személyek is Németországban. Hitler „újítása” a fajelmélet volt. (5)

Hitler és a nácik túlnyomó többsége alapvetően és döntő mértékben antiszemita volt. A 19. század második felében Franciaországban és Angliában már létező különböző fajelméleti írásokból azért gyúrtak elméletet, azért vették át a nácik a rasszizmust, mert ez egybevágott világszemléletük alapvetően antiszemita megközelítésével. „A rasszista mozzanat származott le az antiszemitizmusból, nem pedig fordítva” – állapította meg Yehuda Bauer teljes joggal. (6)

A náci fajelmélet, Hitler írásai, fehér asztal mellett elejtett megjegyzései alapján megítélve, mindennek nevezhető, csak koherens, kidolgozott elméletnek nem. Az árják közé sorolták a szlávokat, a lengyelekről és oroszokról sajnálkozva állapítva meg, hogy a mongol befolyás megfertőzte őket. Az igazi árjáknál természetesen alacsonyabb rendűek, de mégis csak emberek, ennek bizonyítéka, hogy különféle antropológiai jegyek alapján (szőke haj, kék szem, „görögös” sasorr stb.) kiválogatott lengyel gyerekeket raboltak el szüleiktől, hogy németként neveljék fel őket, amit nem tettek volna, ha nem lettek volna biztosak abban, hogy igazi árjakat tudnak belőlük nevelni. (7) Aktuálpolitikai okokkal magyarázható az is, hogy a sárga

fajhoz tartozó japánokat tiszteletbeli árjakká léptették elő, nem is beszélve az arabokról, akik szintén sémiták.

A náci fajelméletében egyes egyedül a zsidókat minősítették nem árjakká, ők nem egyszerűen alacsonyabb rendű emberek voltak, nem „*untermensch*”-ek, hanem anti-emberek, ellen-emberek, nem is emberek, csak annak látszottak. A szláv népekkel kapcsolatban nem született olyan terv, amely totális fizikai megsemmisítésüket irányozta volna elő. Tervezték több 10 millió lengyel, orosz, ukrán stb. kitelepítését, Szibériába deportálását, értelmiségük, vezetőik fizikai megsemmisítését. Yehuda Bauer professzor rendkívül érdekes és fontos különbséget tesz a zsidó Holocaust és a náci által más népekkel szemben folytatott népirtó politika között.

A náci át akarták rendezni az európai nemzetek településtérképét – állapítja meg Yehuda Bauer, a zsidókat viszont meg akarták semmisíteni. (8) A szláv népek sorsa a szolgaság, a deportálás, nemzeti mivoltuk felszámolása, a népirtás lett volna, ha a náci győznek a II. világháborúban, de fizikailag nem szándékoztak őket megsemmisíteni. A náci egyes egyedül a zsidókat jelölték ki a totális megsemmisítésre. Egyetlen más nép sem szenvedte el a náci Európában a szegregáció, a gettózás, az éhezés, a tömeges deportálás, a kényszermunka és a tömeges megsemmisítés ugyanolyan szigorát, mint a zsidók. (9)

Mint azt disszertációm IV. fejezetében részletesen is dokumentálni fogom a cigányokkal kapcsolatban a náci nem dolgoztak ki összefüggő, világos és következetes megsemmisítő politikát. Yehuda Bauer professzor szerint **Szlovákiában** koncentrációs táborokba zárták a cigányokat, de ott azután békén hagyták őket; a **Szovjetunió** déli területein az Einsatzgruppék tömegesen gyilkolták a cigányokat, de a középső és az északi hadseregcsoport körzetében nem háborgatták őket; **Lengyelországban** vándorcigánycsoportokat gyilkoltak meg, voltak cigányok, akiket gettóba zártak, majd a zsidókkal együtt megöltek, míg a már régen letelepedett cigányokat békén hagyták; **Németországban** magában a kevert fajú cigányokat Auschwitzba deportálták, de mintegy 14 ezer cigányt, akiket tiszta fajúnak tekintettek, meghagyták eredeti lakóhelyükön. (10) A koncentrációs tábor és megsemmisítés elsősorban a kóborcigányokat fenyegette, ők voltak azok, akiket a náci és Magyarországon 1944 őszén-telén a nyilasok és cinkosaik üldöztek.

A náci nemcsak a népek/fajok között állapítottak meg hierarchikus rendet. Hitler és cinkosai már az 1920-as évek elején világosan kifejtették, hogy még magukat az árja népeket, így a legárjább germán népet is meg

kell tisztítani a szolgalelkűektől, a tehetségtelenektől, a nyomorékoktól, elmebetegektől, szifiliszeseiktől, iszákosoktól, csavargóktól és bűnözőktől. A faj legegészségesebb egyedei a náciak szerint a parasztok, a föld és vér tisztasága náluk biztosított leginkább. Hitler a német népen belül is megkülönböztetett értékes vagy egyenesen értéktelen csoportokat. Az abszolút tiszta vérűek, akik kiharcolták a hatalmat, uralkodnak a kevert vérűek, a satnyák, betegek fölött, ez utóbbiakkal szemben Hitler a kényszersterilizálást és elkülönítést tartotta „önvédelmi”, vagyis germán „fajvédelmi” megoldásnak. (11)

Mint a IV. fejezetben látni fogjuk a cigányokat a zsidókkal szemben fajvédelmi alapon pontosan fordítva osztályozták. A legtisztábban cigány vérűnek minősített törzsekhez tartozóknak volt a legtöbb esélyük arra, hogy elkerüljék a koncentrációs táborba kerülést, míg a kevert vérűek, és főként a vándor, kóborló életmódot folytató cigányokat a náciak Európa-szerte üldözték.

A zsidók tömeges fizikai megsemmisítését minden bizonnyal valamikor 1941 folyamán határozták el. A döntést Hitler hozta, aki maga a cigányokról sem a Mein Kampf-ban, sem az ún. „asztali beszélgetéseiben” nem ejtett szót. Amikor a Szovjetunióban a támadás üteme lelassult és egyre több lett a gond a zsúfolt zsidó gettóknak és a helyi náci vezetők már nem voltak hajlandók több zsidót befogadni területükre, akkor kezdték el tervezni a zsidóság fizikai megsemmisítését. A gyilkolási iniciatívák alsóbb náci szervektől is érkeztek, a háborúban frusztrálódott náci hadigépezet vezetett a Végső Megoldáshoz. 1942-1943-ban már Hitler sejtette, hogy számára csak a zsidók elleni háború marad az egyetlen „hadszínter”, ahol nap mint nap biztosan lehet győzni. Hitler számára a háború, az igazi, a hadszíntereken folyó háború alkalmat nyújtott arra, hogy régóta dédelgetett vágyát, a zsidók lemészárlását megvalósíthassa. Nem pusztán arról volt szó, hogy az elesett német katonák százezreiért akart a zsidókon „biológiai bosszút” állni, ő az emberiségnek akart szolgálatot tenni a zsidók kiirtásával. A náci ideológiájában, propagandájában és politikájában egyszerűen nem jutott idő és figyelem a cigányokra. (12)

Mint azt munkánk IV. fejezetében részletesen is dokumentálni fogjuk, azokon a területeken, ahol a náciak és helyi csatlósai tömegével gyilkolták a cigányokat is, a tömeggyilkosok nem valamiféle központi utasításnak, tervnek engedelmessé váltak, inkább helyi kezdeményezésről beszélhetünk ezekben az esetekben (például Szerbiában vagy a szovjet területeken).

Más kérdés az, hogy milyen sors várt volna a cigányokra is, ha a II. világháborúban a náciak győznek. Minden bizonnyal őket is valahova

Szibériába deportálták volna, a lengyelek, ukránok, oroszok tíz és tízmillióval együtt.

Ahogy a 70-80 milliós náci Harmadik Birodalom vezérei nem figyeltek föl a pár tízezer fős német cigányságra, ugyanúgy nem törődtek a 10-12 milliós Magyarországon sem a körülbelül 200 ezer főre becsülhető, zömében a társadalom legszegényebb rétegét alkotó cigányokkal. Mint azt a következőkben részletesen is bizonyítani kívánjuk Magyarországon a „cigánykérdés” a társadalmi, politikai és gazdasági élet elhanyagolt, semmibevert kérdése volt. Ha fölfigyeltek egyáltalán a cigányokra, akkor is főként a kóborcigányokat akarták megrendszabályozni, „röghöz kötni”, integrálni a rendes, dolgozó társadalomba.

Sem a legszélesebb értelemben felfogott közvéleményben, sem a végrehajtó/erőszakszervezetek tagjaiban nem éltek, nem élhettek olyan, a szó szoros értelemben vett gyilkos indulatok a cigányokkal kapcsolatban, mint a zsidókkal szemben. A cigányoktól nem félték, őket nem volt miért irigyelni, ha egyáltalán tudomást vettek róluk, legfeljebb a fölényeskedő lenézés jutott nekik osztályrészül. (13)

A cigányok és a hatóságok közötti kapcsolat közvetlen, szóbeli és személyes volt. (14) A csendőrök, esetleg a jegyzők és ritka kivételképpen a szolgabírák, ha egyáltalán útjukba került egy-egy cigány, nem sokat törődtek velük. A kóborcigányokat igyekeztek minél előbb továbbzavarni, a falu szélén megtelepedett cigányok pedig nem sok közbiztonsági, közegészségügyi problémát jelentettek. Az úri Magyarország, vagyis a dzsentroid életmódot élő értelmiségi hivatalnok-katonatiszti réteg szabadi-dejében szívesen „mulatott sírva” cigányzene mellett. Védte a cigányokat az esetleges fajvédelmi üldöztetéstől árjaeredet mítoszuk is. Mindezen tényezők együtt magyarázzák azt a tényt, hogy 1944 késő ősze előtt Magyarországon nemhogy nem beszélhettünk cigányüldözésről, de még hivatalosan a központi szervek által irányított cigánypolitikáról sem. A Magyarországot megszálló németek sem törődtek 1944-1945-ben a cigányokkal. Eichmann és magyar cinkosai figyelmét teljes mértékben lekötötte a zsidókérdés „Végső Megoldása”. A magyarországi cigányok túlnyomó többsége így túlélhette a II. világháborút, a nyilas terror már csak néhány nyugat-magyarországi megyében pusztíthatta őket is.

Jogosult-e egyáltalán cigány-Holocaustról beszélni ilyen körülmények között? Úgy vélem, igen. A magyarországi cigányság történeti-politikai okokkal magyarázható „szerencséje”, hogy a náciknak és nyilas cinkosainak nem volt földrajzi értelemben terük és idejük sem népiértő „tevékenységüket” nagyobb arányban a cigányok körében folytatni, de több ezer magyar

embert pusztán azért, mert cigány volt, vagy csak annak minősítették őket, üldöztek, deportáltak, sőt meggyilkoltak 1944-1945-ben. Üldöztetésük történetét az emlékezetnek meg kell őriznie. Munkámmal ezt a célt kívántam szolgálni.

A magyarországi történeti szakirodalom a cigány Holocaust problémakörével eddig nem foglalkozott. A nemzetközi szakirodalomban D. Kenrick és G. Puxon monográfiája egész fejezetet szentel a magyarországi cigányok II. világháborús történetének. A szerzőpáros zömmel másod-, harmadkézből szerzett információkra, szóbeszédre és teljességgel megbízhatatlan becslésekre alapozva írta meg műve e fejezetét is. A szerzőpáros őszintén bevallja, hogy a magyarországi cigányok deportálásáról szóló adataikat zömében „személyes beszélgetések” alapján gyűjtötték össze. Ennek ellenére közlik, hogy Magyarországról 1944-ben 33 ezer cigányt deportáltak, közülük 5 ezren tértek vissza élve. (15)

Magyarországon az elmúlt években a cigányszármazású, illetve a cigánykérdéssel foglalkozó értelmiségiek (írók, szociológusok, újságírók stb.) többször is hangot adtak azon véleményüknek, hogy a magyarországi cigányság II. világháború alatti embervesztése 40-70 ezer halott volt. Becslésüket ők is a cigányság körében szerzett személyes kapcsolataikra, szóbeszédre, szájhagyományokra alapozzák. Csalog Zsolt úttörő jelentőségű cigány tárgyú interjúsorozatában az egyik megszólaltatott cigány drámai módon festi le mindazokat a szenvedéseket, amelyeken 1944-ben ő és egész családja keresztülment. (16) Interjúkötetében 9 cigány mondja el élettörténetét, közülük heten, akik szintén átélték a II. világháborút, nem említik, hogy cigány voltak miatt akár a magyar, akár a német hatóságok üldözték volna őket. Ebből a tényből Csalog Zsolt semmiféle következtetést nem vont le. Lakatos Menyhért 1984-ben a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában 50 ezerre, 1987 őszén e sorok írójának adott interjújában már 70 ezerre becsülte a II. világháború idején Magyarország területéről elhurcolt és elpusztított cigányok számát. (17)

Minden lehetséges félreértés elkerülése érdekében szeretném világosan és egyértelműen leszögezni: természetesen egyetlen egy ember megölését is megbocsáthatatlan bűnnek tartom. Amikor a levéltári források tőlem telhető leggondosabb elemzése alapján végül is eljutottam az 5 ezres cigány üldözött számhoz, ezért éreztem némi örömet. „Csak” 5 ezerre tudom becsülni azon honfitársaim számát, akiket eplusztítottak, ál orvosai kíséreltek kínoztak, nyomorítottak meg, deportáltak, vagy munkaszolgálatra hurcoltak. A cigány Holocaust túlélői, sajnos nap mint nap fogyatkozó számban ugyan, de még köztünk élnek. Szemvedésüket, üldöztetésük igaz

történetét próbáltam meg föltárni. Disszertációmát egyesek értetlenül, sőt ellenségesen fogadták. Voltak, akik úgy érezték a cigány történelem egy nagyon fontos korszakáról hamis, a nyilasokat és nácikat szinte már-már rehabilitáló képet vázoltam föl. Nem tartanám sem ízlésesnek, sem helyénvalónak az ilyen típusú támadásokra mással, mint álláspontom, érveim és kutatási eredményeim meggyőző előadásával válaszolni. Vita-partnereim keveslik a cigányáldozatok számát. Ugyanakkor volt olyan cigány értelmiségi is, aki őszinte örömének adott kifejezést, hogy „csak” néhány ezer cigány honfitársunkat üldözték, ölték meg a nyilasok és nácik, hiszen így kevesebb embert kell gyászolnunk. Ma – ezt tagadni senki sem próbálhatja meg – Magyarországon egyre erősödik a cigányokkal szemben ellenséges, gyűlölködő közhangulat. A közös magyar-cigány-zsidó-német stb. múlt tisztázása, bevallása, a mítoszok, rágalmak eloszlatása úgy vélem segíthet mai problémáink megoldásában is.

I. FEJEZET

A CIGÁNY TÁRSADALOM
MAGYARORSZÁGON 1944 ELŐTT

A két világháború közötti Magyarország cigányvitáiban többen is sajnálkozva állapították meg, hogy nem állnak rendelkezésre megbízható, pontos adatok az ország területén élő cigányokról. A kóborcigányok elfogását, munkatáborba zárását is (vagy) tetoválását követelők azt állították, hogy Magyarországon 1940 táján körülbelül 200.000 cigány él, közülük vándorló életmódot mintegy nyolcezren folytatnak. (1) Vassányi István szolgabíró még magyarázatot is fűzött ehhez az adathoz mondván, hogy az 1930-as statisztika szerint 100.000 cigány él Magyarországon, ebből 7941 cigány anyanyelvű és 14.473 fő tud összesen cigányul. De – tette hozzá dr., Vassányi – a valóságban többnek látszanak a cigányok „mert gyorsan kóborolnak”. (2) Érdekes, hogy a hivatalos csendőrségi adatok „kerekén 150.000” cigányról szóltak 1944-ben, megemlítve azt is, hogy a 20.000 kőrözött személy között 582 cigány nemzetiségűt tartottak számon. (3)

Magyarországon 1893. január 31-én országos cigányösszeírást tartottak. Sajnálatos módon csak ennek adatai állnak a cigánykérdés történetével foglalkozó kutatók rendelkezésére, mivel az 1941-es népszámlálás személyi adatlapjait – állítólag – megsemmisítették. Az 1941-es népszámlálás budapesti adatlapjai megvannak, de ezek földolgozása (közel 1 millió személyi adatlapról van szó) csak mostanában kezdődött el. Így a kutatók kénytelenek az 1893-as cigányösszeírás adatait használni és ezekből kell(ene) következtetéseket levonni. Nem lehet másról, mint kutatási hipotézisek felállításáról szó. Mint azt Pomogyi László az 1893-as összeírás adatait elemezve teljes joggal megállapítja: „...a cigányság a dualistakori magyar társadalom egyik legrosszabbul élő, legalacsonyabb életszínvonallal rendelkező rétegét alkotta. Helyzetük azonban a Horthy-korszakban nemhogy javult volna, de tovább romlott. Sajnos ezt nem lehet egzakt adatokkal bizonyítani, hiszen statisztikai adatfelvétel nem készült: legfeljebb a korabeli publicisztika szolgált támpontokkal ahhoz, hogy valamiféle áttekintést kapjunk a két világháború közötti cigányság mindennapjairól.” (4) Megállapításának

jogosságát a szakstatisztikus is bizonyítja: Braun Róbert 1934-ben egyik tanulmányában leszögezte: „A cigányok túlnyomó többsége nálunk nem tud cigányul, de a gyakorlatban, a hétköznapi életben azt a vándor vagy muzsikus cigányt, aki csak magyarul tud, senki sem tekinti magyar nemzetiségűnek, csupán magyar anyanyelvűnek. A magyar statisztika éppen elméleti álláspontjánál fogva képtelen arra a kérdésre feleletet adni, hogy hány cigány van Magyarországon.” (5)

1893-ban még megpróbálták erre a kérdésre választ adni. Vizsgálták a cigányok lakásviszonyait, vagyoni helyzetüket, családi állapotukat, vallási megoszlásukat. Gyűjtötték az adatokat írni, olvasni tudásukról, szakmai ismereteikről, és vizsgálták azt is, hogy miből és hogyan élnek a cigányok. Három fő kategóriába osztották a cigányokat: 1. állandóan letelepedett; 2. huzamosabban egy helyen tartózkodó; 3. vándorcigányok.

Az első kategóriába azok kerültek, akik állandó, rendes tartózkodási hellyel bírnak, a másodikba azok, „kik bizonyos foglalkozást, például: teknővájás, aranymosás stb. végett hetekig, hónapokig, sőt néha esztendőig egy helyen tartózkodnak, a nélkül, hogy ott állandóan megelepednének.” Vándorcigánynak pedig azokat minősítették, akik „családostól, sátrastól faluról falura kóborolnak.” (6)

A három cigánykategória illetően módon való megkülönböztetése természetesen nem vezethetett pontos eredményekhez, adatokhoz. Nagyon nehezen lehet a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó cigányokat a kóboroktól megkülönböztetni, a megkérdezettek maguk nyilvánvalóan legszívesebben az első kategóriához tartozónak vallották magukat. Az adatfölvételt a helyi hatóságok ellenőrzése mellett folytatták, ezeknek sem állt érdekükben körzetükben túlságosan sok kóborcigányt kimutatni. Az adatfelvétel időpontjában (január 31.) még a vándorcigányok jelentős része is igyekezett sátrát legalább putrira, odura cserélve egy helyben melegekedve átvészelnii a telet. (7)

Rontotta az adatfelvétel pontosságát egyes helyi hatóságok nemtörődömsége is. Győrből egyáltalán nem érkeztek adatok, Pécs és Szabadka talán szándékosan is félreértelmezve a cigányösszeírást elrendelő BM rendeletet, csak a kóborcigányokról küldött számláló lapokat. Budapest – arra hivatkozva, hogy kóborcigányok a fővárosban nincsenek – egyszerűen végre sem hajtotta az összeírást. (8)

Az 1893-as cigányösszeírás szerint Nagy-Magyarországon 274.940 cigány élt, ez az összlakosság 1,8 százaléka volt. Közülük anyanyelv szerint is cigány volt 82.405 fő. Az adatokat elemző szakember szerint lehetséges, hogy a kóborcigányok egy része elmenekült az összeírás (az összeírók)

elől, mert mindössze 8.938 kóborcigányt regisztráltak. 20.406 „huzamosabb ideig egy helyben tartózkodott” és 243.432 letelepedett cigányt írtak össze. E három adatot összeadva csak 272.776-ot kapunk, a KSH kiadványa összeállítóinak nem tűnt föl, hogy 2164 fő „elkóborolt” az összeadás során ... Az adatokat elemző Herman Antal elsősorban azt emelte ki, hogy a letelepedett, rendes polgári foglalkozást űző cigányok közül „jelentékeny szám” maradhatott ki, főleg azért, mert őket az adatfelvevők már nem is tekintették cigánynak. (9)

Magyarországon 1893-ban 12.693 községből 7.962-ben voltak cigányok, 7.220 községben letelepedettek. 3750 községben a más nemzetiségűektől elkülönülten (elkülönítve) laktak 2874-ben vegyesen, 596-ban pedig „résztint külön, résztint együtt” éltek. (10) 1893-ban összesen 10.088 cigánynak volt 5.238 hold földbirtoka, illetve bérelt földje, ez 0,011 százaléka a termőföldnek. Az összes cigánynépeség 3,67 százalékanak volt földtulajdona, illetve földbérlete, ami igen csekélynek tekinthető. (11)

Riasztó és elszomorító képet alkothatunk magunknak a cigányok iskolázottsági mutatói alapján is. Herman Antal szerint legalább 40.000 tanköteles cigány gyerek nem jár iskolába. A 6 éven felüli cigány férfiak 8,48 – a nők 4,58 százaléka tud csak írni, olvasni. A nem cigány lakosságban ez az arány 60,21 – illetve 46,50 százalék volt 1893-ban. (12)

A cigányok életmódjában a legjelentősebb változások egyikeként jegyezte föl az egykorú statisztika a vándorcigány karavánok számának csökkenését. 1893-ban 1026 karavánban átlagosan 7-10 fős csoportokban kóboroltak a cigányok, 958 kocsijukat, szekereket 1544 ló húzta, 1122 sátorral felszerelve. (13)

„A cigány faj általában elég termékeny. A meddő cigányasszony megvetés tárgya” – jegyzi meg Herman Antal, majd a viszonylag magas cigány születési és gyermekhalandósági statisztikai adatokat elemezve főként három okot emel ki: 1. A cigányok nagyobb százaléka él házasságot (a törvénytelen is ideszámítva), mint az összes népesség. 2. A „nemi ösztön a faji természetnél és az életmódnál fogva igen korán ébred és majdnem korlátlan kielégítést talál.” 3. A cigányok, bár nagyon szeretik gyermekeiket, nem kényeztetik el őket, hagyományos népszokásaiknak megfelelően gyakran 10 éves korukig a kis lurkók télen-nyáron „egészen meztelen” kénytelenek járni. Ezt a drákói nevelést pedig csak a legszívósabb, legedzettebb gyerekek élik túl. Ezzel magyarázható a 6-14 éves cigányok igen alacsony halálozási aránya, míg a 30-59 éves korú cigány lakosság körében, főként a vándorcigányok és a huzamosabban egy helyen tartózkodó nő cigányok esetében az összlakosság azonos kategóriáinak adataival

szemben ismét határozottan nagyobb halálozási mutatószámok figyelhetők meg. Ezt elsősorban a nyomorúságos életmóddal, a „létért való nehéz küzdés”-sel magyarázza Herman Antal. (14)

Viszonylag kevés adatunk van a cigány-magyar vegyesházasságokról, érdemes kiemelni, hogy a cigány férfiak nem cigány nővel csaknem kivétel nélkül törvényesen házasságot kötnek, míg a nem cigány férfiak cigány élettársukat „rendesen” csak „törvénytelen viszonyra” érdemesítik. (15)

A vallási adatokból csak az derül ki, hogy a cigányok általában annak a felekezetnek a vallását követik, amely lakóközükben az uralkodó többségi vallás. Az állandóan letelepedettek többsége római katolikus, a vándorcigányok zöme pedig görög-keleti vallású. (16)

Az anyanyelvi adatok szerint is jelentősen előrehaladt a cigányok elmagyarosodása. Többségük tud már 1893-ban magyarul, 52,16 százalékuk pedig már anyanyelvét is elfelejtette, nem használja még otthon, szűk családi körben sem. Elsősorban a városokban letelepedett, fiatalabb nemzedék nem beszél már cigányul. Magyar anyanyelvűnek 104,750, cigány anyanyelvűnek 87.405, oláhnak pedig 67.046-an vallották magukat. Viszonylag jelentéktelennek mondható a 9.857 tót, 5.861 szerb és 2.396 német anyanyelvű cigány létszáma. (17)

A foglalkozási adatokból viszonylag reális képet kaphatunk a múlt század végének cigánytársadalmáról. A cigányszármazású értelmiség a hivatali, alkalmazotti kategória az 1893-as összeírásból gyakorlatilag hiányzik. Ennek egyik oka, hogy a legpolgárosodottabb rétegről van szó, többségükről az adatfelvevők szándékosan „megfeledeztek”. A cigányintelligencia már ebben a korban is a fővárosban összpontosult, pontosan ott, ahol nem végezték el az összeírást. Herman Antal szerint például bizonyosnak tekinthető, hogy a postások között szép számmal vannak cigányok, így az „értelmiségi – hivatalnoki – alkalmazotti” kategóriában föltüntetett összesen 9 férfi csak egy kis részét alkothatja a teljes cigányértelmiségi rétegnek. A tanult cigányok száma mindazonáltal nem lehetett túlságosan sok, ennek ellentmondanak mind a már idézett iskoláztatási adatok, mind a nem cigánylakosság előítéletes magatartása is. Ahogy Herman Antal fogalmaz: „köztársadalmunk elfogultsága ... amely a cigányt nem tartja úrnak valónak”. (18)

Talán ehhez a réteghez sorolható lenne a 17.000 cigányzenész. Viszonylag nagy számuk is mutatja, hogy az úri Magyarország mindennapjainak és főleg ünnepnapjainak mennyire szerves részét alkották a muzsikus cigányok.

Míg az urak szerint a cigányoknak istenadta tehetségük van a muzsikáláshoz, az objektivitásra törekvő Herman Antal a korabeli közvélemény

értékítéletét visszhangozva leszögezi: „A cigány nem földművelőnek való. Physicuma, temperamentuma, lelkülete, jelleme mind úgyszólván ellentétben állanak e foglalkozással ... A cigány tartós, erőfeszítő munkára alkalmatlan ... nem igás ló, hanem vadmacska, aki a jelenben, a jelennek él, mint a gyermek, mint a forró égöv legprimitívebb népei.” (19)

Herman Antal természetesen nem bírálja és nem elemzi az egykorú magyar földbirtokviszonyokat, amelyek csak az összlakosság 10,60 százalékanak tették lehetővé, hogy önálló földművelők legyenek (a cigányok 0,80 százaléka tartozott ebbe a kategóriába), és nem tér ki külön arra sem, hogy a földműveléstől, megerőltető fizikai munkától állítólag olyannyira irtózó cigányok közül 64.190-en vajon miért dolgoznak tavasztól ősziig napszámosként, alkalmanként állandó vagy huzamosabb lakóhelyüktől távoli vidékekre is elszegődve. 1893-ban 2204 cigányt jegyeztek föl a „mezőgazdasági szolgálai és cseléd” kategóriába, 1031-en házi cselédek voltak, míg 115 cigány férfi dolgozott bányászként. (20)

Herman Antal szerint nem is a cigányok földhöz juttatása, hanem rendes ipari foglalkozások révén lehetne őket letelepíteni, integrálni, asszimilálni: „A cigány elég alkalmas az ipari foglalkozásra, ügyeskezű, leleményes, fortélyos. Bármilyen primitív szerszámmal tud bánni, bármilyen anyagot értékesíteni. Változtatja munkahelyét ... egy-egy alkalmas helyen több-kevesebb ideig megállapodva, megelégszik kevés haszonnal, házalva maga árusítja termékeit.” (21)

Foglalkozás neve	Az egyes iparágakkal foglalkozó cigányok abszolút száma			Az iparral foglalkozó összes cigányok hány %-a		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt

A) Kizárólag, túlnyomóan vagy nagyrészt férfifoglalkozás

I. Férfimunka

Bádogos	60	–	60	–	–	–
Csengő-készítő	41	–	41	–	–	–
Fűrő-készítő	310	10	380	–	–	–
Késes-köszörűs	43	–	43	–	–	–
Kolompár	175	–	175	–	–	–
Kovács	12371	378	12749	36,46	–	–
Lakatos	217	4	221	–	–	–
Rézműves	81	–	81	–	–	–
Szegkovács	1624	36	1660	4,78	–	–
Üstkészítő és foltozó	1938	139	2077	5,71	–	–
Egyéb	100	37	137	–	–	–
Összesen:	17020	604	17624	50,16	3,64	34,89

Foglalkozás neve	Az egyes iparágakkal foglalkozó cigányok abszolút száma			Az iparral foglalkozó összes cigányok hány %-a		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
II. Famunka						
Fakanál-csináló	1291	685	1976	3,81	—	—
Favágó	44	—	44	—	—	—
Orsókészítő	43	160	203	—	—	—
Teknőcsináló	2474	494	2968	7,29	—	—
Szénégető	72	6	78	—	—	—
Egyéb	214	70	284	—	—	—
Összesen:	4138	1415	5553	12,19	8,54	10,99

III. Nád, vessző stb. munka

Gyékény- és szatyorfonó	14	60	74	—	—	—
Kosárfonó	575	388	963	—	—	—
Seprűkészítő	423	613	1036	—	—	—
Rostás	621	146	767	—	—	—
Összesen:	1633	1207	2840	4,81	7,28	5,62

IV. Építkezés stb.

Tapasztó és sármunkás	3005	2293	5298	8,86	13,83	—
Tégla- és cserépegető	2480	1468	3948	7,31	8,85	—
Vályogvető	3433	2234	5667	10,12	13,48	—
Kőműves	432	15	447	—	—	—
Kéményseprő	35	—	35	—	—	—
Összesen:	9385	6010	15395	27,68	36,26	30,49

V. Ruházat

Csizmadia	384	2	386	—	—	—
Csizmafoltzó	251	6	257	—	—	—
Cipész	148	—	148	—	—	—
Összesen:	783	8	791	2,31	0,05	1,57

VI. Közlekedés

Fuvaros	100	9	109	—	—	—
Hordár	30	—	30	—	—	—
Összesen	130	9	139	0,38	0,05	0,28

VII. Dögnyúzó, gyepmester

431	7	438	1,27	0,04	0,86
-----	---	-----	------	------	------

Foglalkozás neve	Az egyes iparágakkal foglalkozó cigányok abszolút száma			Az iparral foglalkozó összes cigányok hány %-a		
	férfi	nő	együtt	férfi	fő	együtt
B) Túlnyomóan női foglalkozás						
VIII. Kötél-, kefekészítés stb.						
Kötélverő	7	385	392	-	-	-
Madzagkészítő	6	1992	1998	-	12,02	-
Kefekötő	4	49	53	-	-	-
Meszelőköttő	11	1709	1720	-	10,31	-
Összesen:	28	4135	4163	0,08	24,95	8,24

C) Kizárólag női foglalkozás**IX. Textil-ipar**

Csipkekötés	-	127	127	-	-	-
Fonás, szövés	-	1261	1261	-	7,61	-
Kosornyaszövés	-	68	68	-	-	-
Női kézimunka	-	1074	1074	-	6,48	-
Összesen:	-	2530	2530	-	15,26	5,01

X. Egyéb női ipar

Dohánygyári munka	-	55	55	-	-	-
Meszelés	-	66	66	-	-	-
Mosás	-	255	255	-	-	-
Tollfosztás	-	32	32	-	-	-
Összesen:	-	408	408	-	2,46	0,81

D) Kevés munkású vegyes iparágak

XI. Másféle ipar	382	243	625	1,12	1,47	1,24
Mindösszesen:	33930	16576	50506	100,00	100,00	100,00

A fémmunkával a bádogostól az üstfoltozóig foglalkozó 17.020 férfi és 604 nő cigány mesterember munkája a századvégen „főleg a szegényebb vidékeken” jegyzi meg Herman Antal egyelőre alig volna pótolható. (22.)

A cigányiparos – írja Herman Antal: „Maga is kevés igényű lévén valahogy ki bírja elégíteni bizonyos vidékek és rétegek szerény ipari szükségleteit. (23)

A 33.930 férfi iparos cigány 79,78 százaléka állandóan letelepedett, 11,95 százaléka huzamosabb tartózkodású és mindössze 5,70 százaléka

volt vándorcigány. A 16.576 nő iparos cigány közül 83,99 százalék volt állandóan letelepedett, 12,09 százalék huzamosabban, és mindössze 3,58 százaléka volt vándorcigány. Magyarországon 1893-ban iparral az összlakosság 5,45 százaléka foglalkozott, 1000 iparos férfira 171 nő, míg 1000 cigány iparosra 487 nő jutott. Magyarországon a cigány férfiak 24,57 százaléka foglalkozott iparral, míg a cigány nők 12,11 százaléka űzött valamilyen ipari foglalkozást. Kereskedéssel 4.453 cigány foglalkozott, közülük 1.475 lókupec és 105 sertéskereskedő volt, rongyszerű, ószeres 368, aprócikk árus pedig 1.733 nő volt. (24)

Az 1893-as cigányösszeírás fentiekben vázlatosan ismertetett adatai alapján nagyjából világos képet alkothatunk magunknak a századvég Magyarországnak cigányságáról. A statisztikai adatok szerint a majd 300.000-es cigányság döntő többsége már állandóan vagy huzamosabb ideig egy helyben lakó, dolgozó emberekből állt. Feltűnően magasnak tekinthető az iparos és zenész cigányok száma, rájuk a korabeli magyar társadalomnak szüksége volt, ezért el- és befogadta a cigányokat.

De a hivatalos statisztika 1941-ig, amikor ismét fölvetették az anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozást is, nem sokat törődött a cigányokkal.

Az I. és II. bécsi döntés után a KSH Teleki Pál utasítására változtatott az adatfelvétel módszerein. A legfontosabb újítás a nemzetiségre vonatkozó kérdés felvétele volt az adatlapra. (25) Külön gondot fordítottak a számláló biztosok eligazításakor, (a korabeli hivatalos szaknyelvi kifejezéssel élve „beoktatásakor”) az anyanyelvet firtató rovat gondos kitöltésére arra, hogy pontosan mérjék föl milyen nyelvet vallott anyanyelvének a megkérdezett, melyik az a nyelv, amelyet a legjobban és legszívesebben beszélt. (26) Mind a nemzetiségi, mind pedig az anyanyelvi rovatot (legalábbis a hivatalos tájékoztatás és előírások szerint) kizárólag a megkérdezettek bemondása alapján kellett kitölteni. (27) Fogarasi Zoltán dr. 1944-ben tette közzé elemzését az 1941-es népszámlálás anyanyelvi, nemzetiségi és vallási adatairól. Ebben külön is kiemelte, hogy: „azokban a törvényhatóságokban, ahol a magyar nemzetiségűek száma árnyalatnyilag kevesebb, mint a magyar anyanyelvűeké, túlnyomórészt a cigányok ingadozó adatbevallása idézi elő a különbséget”. Fogarasi adatai szerint például a színmagyar Hajdú vármegyében az adatfelvétel során felmértek 99,7 százaléka magyar anyanyelvű és 99,5 százaléka volt magyar nemzetiségű. Fogarasi megállapította, hogy az ország keleti részének, elsősorban Észak-Erdélynek visszacsatolásával fokozódott valamelyest a cigányok népességi jelentősége. Főként a dunántúli megyék, valamint Maros-Torda, Beszterce-Naszód, Kolozs, Szilágy, Szolnok-Doboka megyékben fordultak elő jelentősebb

számban cigányok, de mint ezt Fogarasi dr. megjegyzi: „Már amennyire az anyanyelvi és nemzetiségi adatbevallásokból ennek megállapítására egyáltalán mód nyílik. A fajilag, származásilag cigányok száma ugyanis teljes pontossággal nem ismeretes, mert részint nem is beszélnek a cigány nyelvet, részint pedig ahhoz az anyanyelvhez és nemzetiséghez tartozóknak vallják magukat, amilyen a közvetlen környezetük.” (28)

Az 1941-es népszámlálás hivatalos adatai szerint cigány anyanyelvűnek 57.776 fő vallotta magát, illetve családtagjait; cigány nemzetiségűnek pedig 74.374-en. (29)

Ez utóbbi adat a 14,6 milliós összlakosság 0,6 százalékának felelt meg. Az 1937. december 31-én érvényes határok közötti Magyarországra vetítve ez annyit jelentett, hogy „csonka Magyarországon” 28.370 fő vallotta, hogy tud cigányul, ebből 18.640 cigányt tekintettek anyanyelvű cigánynak, és 27.033 főt nemzetiség szerint cigánynak. Ebből az utóbbi népességből 15.621-en a magyart jelölték meg nemzetiségnek, 11.267-en pedig a cigányt. (30)

A megbízhatónak tűnő nyelvismereti adatok alapján (csak nagyon kevés nem cigány tudott cigányul, viszont azok zöme, aki bevallotta, hogy cigányul is tud, cigánynak tekinthető), a legtöbb cigány Baranya vármegyében élt (5.472), legkevesebben Komárom vármegyében (223 fő). Különösen feltűnő, hogy azokon a területeken, ahol a náci- és nyilasterror a leginkább üldözte a cigányokat (Fejér, Veszprém, Somogy, Tolna, Vas, Zala, Győr-Sopron vármegyék), viszonylag milyen kevés cigány élt. A cigánydeportálások által leginkább érintett Vas, Zala és Veszprém megyékben összesen 3002 fő vallotta azt 1941-ben, hogy tud cigányul, egyedül Somogy vármegyében számláltak össze viszonylag jelentős cigányságot (4318 fő). De Fejér vármegyében már csak 880-an, Győr-Sopronban 476-an ismerték el, hogy tudnak cigányul is. (31)

A fentebb felsorolt és szak-statisztikusok által már az 1940-es évek elején is ismert és elemzett okok miatt igen nehéz hitelt adni ezeknek az adatoknak. Közismert tény, hogy a cigányok nemzetiségi, etnikai tudata igen fejletlen volt még ekkoriban. Bizonyosnak tekinthető, hogy a minél több magyar nemzetiségűt és magyar anyanyelvűt kimutatni óhajtó statisztikai adatfelvevők nem tiltakoztak, ha egy-egy faluvégi, városszéli cigánytelep lakóinak zöme magát magyarnak vallotta.

Az 1941-es népszámlálás budapesti személyi adatlapjainak egy töredékét átnéztem. A IX. kerületi Oláh, Lakatos, Rác népzeneész családok kivétel nélkül magukat magyar anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallották és így is kerültek be a statisztikába. (32)

A magunk részéről hajlunk arra, hogy elfogadjuk a hivatalos hatósági orvosok 1943-as országos felmérésének, becsléseinek összesített eredményét.

A hatósági orvosok jól ismerték körzetük lakóit. A járványok megelőzése és a már kialakult fertőző góccok fölszámolása megkövetelte, hogy rendszeresen fölkeressék még a legeldugottabb város és faluszéli szegény és/vagy cigánytelepeket is. Semmiképpen sem állhatott érdekükben a nekik igen sok munkát adó cigányok számát a valóságosnál kisebbre becsülni. Ugyanez természetesen nem mondható el például a statisztikai felméréseket végzőkről. A hatósági orvosok által készített jelentések szerint az 1941. december 31-i határok közötti Magyarországon 1942-1943 tájékán 208.240 cigánynak tekintett ember élt. (33) Sajnos ennél pontosabbnak tűnő országos cigányfelmérést 1945 előtt Magyarországon nem végeztek, és a hatósági orvosok felmérése sem terjedt ki a nagyvárosi és a kóborcigányokra sem. Megbízhatónak tűnő adatokat csupán Zala megyében 1935-ben csendőrök által készített cigányfelmérés tartalmaz.

Érdemes talán idézni ebből az 1935-ös Zala vármegyei jelentésből néhány adatot. A felmérés 4482 km²-nyi, 36 csendőrörsre felosztott és 321.325 lakossal bíró területre terjedt ki. 32 vidéki őr jelentett összesen 2.477 cigányt, ez a Zala vármegyei összlakosság 0,77 százaléka. A cigányok közül 73-an fizettek adót, összesen 656 pengő 40 fillért. A cigányok összesen 448 családban éltek, közülük 101 családnak volt önálló háza, 30.349 pengő értékben. A legtöbb ház kiutalt községi területre épült, 23 cigánynak volt földje, 7.034 négyszögöl területű, 1700 pengő értékű. 10 őrskörletben 38 cigánycsaládnak volt engedély alapján lova és kocsija, ezeket – mint a jelentés megállapította – vándorlásra, cserekereskedésre használják, teknővájók, fúrók elsősorban. Ezek a cigányok a mezőrendőri kihágásokat – mint a jelentés írta – „szokásszerűen követik el”. A lakosság a jelentés szerint kisebb kártételek miatt panaszt nem emel, mivel félnek a cigányok bosszújától, így például ritkán jelentik a gyújtogatást, az állati betegségek terjesztését is. Vándoriparengedélye 46 cigánynak volt 1935-ben Zala vármegyeiben, ebből 14 teknővájó, 8 köszörős, 3 drótos, 4 üstkészítő és üstfoltozó, 3 teknővájó és köszörős, 2 cukorkaárus, 3 körhintás és köszörős. Iskolába járt 260 cigány, 501 egyáltalán nem. Olvasni tudott 599 és a nem olvas kategóriába került 1.117 cigány. A 924 cigányférfi közül 212 volt katona, tetvesnek 38 cigánycsaládot találtak, kiütéses tífusz viszont nem fordult elő. Úgynevezett figyelő lapot 81 cigányról vettek föl, a 6.770 1935-ben elkövetett bűncselekményből pedig 138-at követtek el cigányok. (34)

Mint az a fentebb ismertetett adatokból is kitűnik a Zala megyei cigánylakosság zöme az egykori falusi szegénysorban tengődő rétegek legalsó csoportjához tartozott. Az 1893-as összeírás óta ebben a megyében (sem) változott meg lényegesen a cigányok helyzete. Elenyésző hányaduk fizetett adót, alig két tucatnyi földtulajdonos volt közöttük. Majdnem 50 százalékuk írástudatlan volt. Érdekes a bűnözési adat is. A bűncselekmények 2 százalékát követték el cigányok és minden bizonnyal nem túlságosan jelentős tetteket, mivel ezt külön nem is hangsúlyozza a jelentést közzétevő csendőralezredes. Zala megyében, mint ezt a későbbiekben más forrásokkal is bizonyítani fogjuk, a cigányság nem jelentett komoly társadalmi, politikai problémát. A Dunántúl e részében, mint az egész Nyugat-Dunántúlon is zömmel több generáció óta letelepedett, a falusi és városi munkamegosztásba betagozódva élő cigányokkal találkozhatunk ebben az időszakban. Minden bizonnyal nehezebb volt a helyzet például Szatmárban, ahol jóval több cigány élt már a századforduló előtt is, 1944 elején például egyedül Felsőbánya lakóinak közel 2 százaléka volt cigány. (35)

Mivel megbízható, pontos adatokkal, összeírásokkal a két világháború közötti magyarországi cigánysággal kapcsolatban nem rendelkezünk, így kénytelenek vagyunk a korszak kisszámú cigány tárgyú publicisztikájára támaszkodni. Azt már a 20. század elején fölismerték a szakemberek, hogy a vándorcigányok letelepítésének, illetve a már hosszabb-rövidebb ideig megtelepedett vagy valóban letelepedni szándékozó cigányok integrálásának legfőbb akadálya a merev, elavult földbirtokrendszer volt. Bergstein Béla szociográfiája éppen ezért állítja példaként Pelsőcöt (Gömör vármegye), ezt a 2000 lelket számláló települést, ahol a mintegy 150 fős, tehát az összlakosság 7 százalékát kitevő cigányságot sikerült letelepíteni, integrálni, sőt az asszimilálódás is megindult. „Ha Magyarország többi falvai csak félannyi cigányt tudnának felszívni, meg volna oldva a magyar cigánykérdés” – jegyzi meg Bergstein bevezetőjében. (36) Pelsőc „titka” igen könnyen megfejtendő: tipikus kisbirtokos falu. A környéken 4 nagy iparvállalat és az élénk fakereskedelem verseng a kisbirtokos gazdákkal a cigányok munkaerejéért. Bőven van munka, tehát a cigányoknak módjuk volt hozzászokni a „békésebb munkásélethez” – írja Bergstein. (37)

A cigányok legrosszabb munkaadója maga Pelsőc község. A Sajó egyik szigetén ingyen területet adott a község a cigányoknak, ezen építhették föl kunyhóikat, az erdőben megkapták a faizás jogát és mint községi szegényeket megillette a cigányokat az is, hogy halottaikat ingyen temettethették el. Cserében szinte „jobbágyi szolgálatra kötelezik őket” – írja Bergstein: ők takarítják télen-nyáron a község főterét és környékét, fát vágnak,

küldöncként használják őket. (38) A cigányok elvétele végeznek a kisbirtokosok számára hagyományos mezőgazdasági munkát is (kapálás, szénahordás), de fő foglalkozásuk a termés őrzése. Mezőőrökként júliustól szeptemberig dolgoznak, egy-egy cigány 50-100 holdat is őriz. „A termés elejét ők lopják el, ezt mindenki tudja, s ők maguk is bevallják” – jegyzi meg Bergstein. (39) Jelentős számban foglalkoztatják a cigányokat a téglagyártásban és a különféle famunkákon. Integrálódásuk jele, hogy bár egymás között még a cigány nyelvet beszélik, de már mindannyian tökéletesen tudnak magyarul.

Bergstein Béla végső következtetésével, azt hiszem, egyetérthetünk: a cigányok telepítése a falvak munkaerejének fokozásával járna, amire a korabeli földbirtokviszonyok között és az adott termelési színvonalon nem volt szükség. A falvakban általában nem hogy munkaerőhiány lett volna, mint Pelsőcön, hanem munkanélküliség volt. Az országból való kivándorlás fő oka is ez volt. A vándorló, kóborló cigányok letelepítése viszont a falvakba való bevándorlást jelentette volna. (40)

Ha korabeli országos fölméréssel nem is rendelkezünk, némi támpontokat adhat számunkra az a cigányfelmérés, amelyet Kemény István és munkatársai 1971-ben végeztek el Magyarországon. Reprezentatív mintavételük és az általuk feldolgozott és publikált anyag alapján nemcsak az 1971-es magyarországi cigánysorssal ismerkedhetünk meg, de megpróbálhatunk legalább megközelítően pontos képet rajzolni azokról a fő tendenciákról, amelyek az 1893-as cigányösszeírás óta a magyarországi cigányok társadalomtörténetében kialakultak és lezajlottak. Kemény István végkövetkeztetése teljes mértékben igazolja a cigánytárgyú publicisztikában és szépirodalomban bőven tárgyalt alapállítást, nevezetesen azt, hogy a magyarországi cigányok döntő többsége szegény volt és az is maradt.

„Magyarországon nem beszélhetünk cigány kultúráról vagy szubkultúráról, hanem az alsó réteg szubkultúrájáról, amelyen belül a cigányság különböző életforma-csoportjai különböző szintet jelentenek. Az alsó réteg szubkultúrájának néhány jellegzetességét is rögzítettük: alacsony jövedelem, magas gyerekszám, szociális szempontból elfogadhatatlan lakások, villannyal, ivóvízzel való ellátottság kedvezőtlen mutatói, a felnőttek iskolázottságának alacsonyabb szintje – állapítja meg Kemény István. (41)

Kemény István szerint a 18-19. század folyamán hazánkban is lezajlott civilizációs fejlődéssel csak azok a cigányok tudtak lépést tartani, akik már a 18. században is Magyarországon laktak. Az új bevándorlók sokasága akkor, amikor az ipari, technikai fejlődés egész sor cigányok által is űzött ősi foglalkozási ágat tett fölöslegessé, természetszerűleg még nehezebben

talált magának legális megélhetési forrást, munkaalkalmat. A magyar és cigány népesség között az életmódban, életszínvonalban egyre mélyebbé, áthidalhatatlanabbá váló szakadék Kemény István szerint a két világháború közötti időszakban keletkezett: „Ebben az időszakban váltak foglalkozás nélkülivé a cigány kovácsok, szegkovácsok, üstfoltozók, teknővájók, fakanálkészítők, seprűkészítők döntő többsége. Felszabadulásunk előestéjén a magyarországi cigányság relatív helyzetét tekintve történetének mélypontján állott.” (42)

Az őslakos, tehát már a múlt században betelepült és az új cigány bevándorlók közötti „óriási különbségeket” a cigánykérdés másik szakértője Erdős Kamil már 1958-ban közzétett tanulmányában kiemelte, külön is hangsúlyozva, hogy hatalmas különbségek választják el a városban (városok szélén), a községekben (községek szélén) és az erdőkben (erdők szélén) lakó cigányokat egymástól. (43) Erdős Kamil sajátos csoportosítással két fő csoportra bontotta a magyarországi cigányokat: A – cigány anyanyelvű, B – nem cigány anyanyelvű. Az „A” csoport véleménye szerint két alcsoportra oszlik: a kárpáti cigánynyelvet beszélő és az oláh cigánynyelvet beszélőkre. A kárpáti cigányok főként Nógrád megyében és Budapest környékén élnek. Külön csoportjukként említi Erdős a „köszörús és ringlispiles” cigányokat, akik az egész országban kóborolnak és magukat „német”, illetve „vend” cigányoknak nevezik. (44) A magyar anyanyelvű cigányok és a román anyanyelvű cigányok alkotják a „B” csoport két fő részét. A magyar anyanyelvűek „úri rétegébe” tartoznak a zenész cigányok, a szegények közé pedig a vályogvetők, kosárfonók, alkalmi munkások stb. Erdős szerint minden alcsoport két-három egymással ellentétes osztályra különül, a zenész cigányok mélységesen megvetnek minden nem muzsikus cigányt, kerülik a velük való együttlétet. Természetesnek tarthatjuk, hogy miként a környező magyar társadalomban is, a szegény és gazdag sorban élő cigányok sem nagyon barátkoznak egymással. Erdős még az 1950-es években is talált az oláh cigányok között olyanokat, akik ősi foglalkozásokat űztek, például: rézműveseket, üstfoltozókat, lókupeceket. Nyaranként a cigányok többsége kőműves segédmunkásnak állott, az erdőgazdaságok és a mezőgazdasági nagyüzemek is szívesen foglalkoztattak cigányokat. (45)

Erdős Kamil vázlatos leírásából is a cigányság nagyfokú differenciálódására következtethetünk. Városokban már vannak oláh cigányok, akik cseréptető téglaházakban élnek, ugyanakkor Békésben nem ritkák a szalmával fedett putrik, Baranya megyében pedig a sárral tapasztott gallykunyhók. A „magyar cigányok” többsége anyanyelvét már elfelejtette, őket a cigányok egy része „szolgalelkűnek” tartja – írja Erdős –, de

környezetük még, a többi cigány pedig már nem fogadja be őket. Falvak szélén vagy városi nyomortelepeken élnek, egyes helyeken olyan nyomorban, hogy csak egyszer tudnak naponta enni. (46)

A román és teknős cigányok közül a módosabbak a Tiszántúlon és a Nyírségben éltek az 1950-es években, míg a Dunántúlon főként Baranya, Somogy és Zala megyében „szinte nem is emberi életviszonyok között tengődnek” – írja Erdős Kamil. A teknővájók már ősi mesterségükből megélni nem tudnak, az állami gazdaságokban napszámosként foglalkoztatják őket, jó pásztorok és nem bűnöznek – állapítja meg Erdős Kamil. (47)

Kemény István és munkatársai szerint 1971-ben Magyarországon 320.000 cigány élt, és többségük a társadalom legalsó rétegét alkotta. (48) Figyelemre méltó, hogy az 1893-as cigányösszeírás és az 1941-es népszámlálás cigányokra vonatkozó adataiból kikövetkeztethető fő tendenciák mennyire egybevágóak Kemény Istvánék adatgyűjtésének eredményeivel. Viszonylag csekélynek tarthatjuk az országon belüli cigány-migrációt, ez valószínűleg a két világháború között is a falvakból a nagyobb városokba irányulhatott. A hagyományosan cigányok által ritkán lakott területekre 1971-ig sem vándorolt be jelentősebb cigány populáció. Vas és Győr-Sopron megyében a cigányság létszáma aránytalanul csekély – írja Kemény István –, itt mindössze a magyarországi cigányság 1,4 százaléka, 5000 fő él, akik e megyék összlakosságának 1,3 százalékát teszik ki. Legnagyobb a cigányok száma Kelet-Magyarországon, itt él a cigányok 23 százaléka, 75.000-80.000 ember. (49) A cigányok nyelvi elmagyarosodása minden bizonnyal gyors ütemben folyt, hiszen Kemény István adatai szerint: magyar anyanyelvű cigányok: 71 százalék, cigány anyanyelvű: 21,2 százalék, román anyanyelvű: 7,6 százalék, egyéb anyanyelvű 0,2 százalék. (50)

A cigány népesség 78 százaléka 1971-ben még mindig falvakban élt. (51) Ez idő tájt a 14 éven felüli cigányok 39 százaléka volt analfabéta, de az 59 éven felüliek, tehát az 1911 után születettek 70 százaléka, a 35-59 éves cigányok 50 százaléka sohasem járt iskolába. Kemény István kiemeli, hogy a két világháború közötti korszak magyar kultuskormányzata igen nagy erőfeszítéseket tett a 4 osztályos iskoláztatás kiterjesztésére. A magyar cigányok 60 százaléka az I. világháború előtt nem járt iskolába, 1939-ig ezt az arányt 40 százalékra sikerült leszorítani – írja Kemény. (52)

Több szempontból is a két világháború közötti és a felszabadulás utáni Magyarország legszegényebb rétegéhez tartozott a cigányság. Kemény István és munkatársai által gyűjtött adatok szerint 1971-ben a cigányok döntő többsége a falvak szélén, sokszor jelentős távolságban a falutól élt még mindig. Lakásaikba, kunyhóikba a vizet, villanyt nem is lehetett

bevezetni. A cigányok „lakásainak” több mint kétharmada vályogból, vert földből vagy sárból készült kunyhókból állt. Közel 200 ezer ember, tehát a 320.000-re becsült cigánylakosság majd 2/3-a élt negyed- vagy többedmagával egy-egy olyan helyiségben, amely „rendszerint” oly kicsiny volt, hogy mérete még két embernek sem lett volna alkalmas. Egyetlen jelentős különbségre utal Kemény István: a magyar anyanyelvű cigányok telepei többnyire a község szélén, míg a cigány és román anyanyelvű cigányok telepei többnyire a községtől távolabb helyezkednek el. (53)

A két világháború közötti korszak cigány tárgyú publicisztikájában és a cigánykérdéssel foglalkozó közigazgatási dokumentumokban – mint arra a következőkben még bőven utalunk – rendszeresen visszatér az az állítás, hogy a cigánytelepek piszkosak, a cigányok a fertőző állatbetegségek és a magyar lakosságot is veszélyeztető járványok fő terjesztői. Kemény István és munkatársai még 1971-ben is országszerte találkozhattak olyan cigánytelepekkel, ahol nem volt egészséges ivóvíz és hiányoztak az árnyékszékek is: „... a szétdobált szemét miatt sok a fertőző betegség, vérhas, hastífusz, fertőző májgyulladás. Igen nagy a bélférges betegségek aránya, a gyermekek 90 százaléka fertőzött. A csecsemőhalálozás a nem cigány átlagnak több mint kétszerese. A gyermekek későbbi fejlődését is visszaveti a betegségek, a rossz egészségügyi viszonyok, az elégtelen táplálkozás. A gyermekkorban szerzett betegségek miatt igen sok a 35 éven felüli leszázalékolt vagy betegség miatt munkaképtelen ember” – írja Kemény István. (54)

Kemény István történetileg pontosnak tűnő leírása szerint a már a 18. században is Magyarországon lakó cigányok lépést tudtak tartani a magyar társadalom lassú és fokozatos átalakulásával, de a későbbi bevándorlók zöme erre már képtelen volt. (55) A századforduló tájékán még egyes vidékeken a cigány származású lókupecsek valóságos cigány arisztokrata réteget alkottak, voltak vidékek, ahol a lóvásárra fölhajtott lovak felét ők árulták. De már ekkoriban megfigyelhető volt a hagyományos vándoripari, kézműves cigányfoglalkozások lassú, fokozatos visszaszorulása. Mint azt 1908-ban az egyik cigány-szakértő is írja, hajdanán a kolompárok, az üstfoltozó cigányok híresek voltak arról, hogy sokkal jobban tudták „befoltozni” a kilyukadt rézedényeket, mint a céhbeli rézművesek. Jól is kerestek, egy-egy faluban a javításra átvett edényekért aranypénzt tudtak adni biztosítékul. De a rézedények kimentek a divatból, ezzel pedig az üstfoltozó iparnak is leáldozott a napja. (56)

A Horthy-korszakban a cigányság zöme az agrártársadalom nem mezőgazdasági proletárjaként próbálta mindennapi kenyerét megkeresni. Ke-

mény István felsorolása szerint bányászok, kubikosok, krampácsolók, építőipari segéd munkások, téglavetők, vályogvetők, fűrész- és fatelepek dolgozói, erdészeti segéd munkások, falusi fuvarosok alkalmazottai voltak a cigányok. A 19-20. században bevándorolt cigányok közvetlenül e rétegekhez csatlakoztak, míg a már 18. századig bevándoroltak a hagyományos ősi foglalkozásaik háttérbe szorulásával kényszerültek szakmát, foglalkozást váltani. (57)

Kemény István utal arra is, hogy míg a dualizmus idején a régi cigánymesterségek elhalása csak lassú folyamat volt, a mesterségükből kikopó cigányok a gyors gazdasági növekedés, valamint a viszonylag liberális társadalmi élet következtében más területeken megélhetést tudtak találni. Ezzel szemben a Horthy-rendszerben a régi foglalkozások eltűnése rohamossá vált és a cigányok nagy tömegei semmiféle munkaalkalmat sem tudtak maguknak találni. Viszonylag biztos megélhetést jelentő munkát csak azok az igen jelentős cigánytömegek találtak, akiket a nagybirtokokon summásként vagy mezőgazdasági napszámosként idényjellegű munkákra alkalmaztak. (58)

Az oláh-román és magyar cigányok különféle csoportjai között mind életmódban, foglalkozásban, mind pedig az asszimilálódás, beilleszkedés folyamataiban igen nagy különbségek voltak a Horthy-korszakban is. A gazdasági, társadalmi változásokhoz sikeresen alkalmazkodó cigányok nyelvi-kulturális téren is asszimilálódnak, integrálódnak, ami beilleszkedésük, társadalmi felemelkedésük feltétele és következménye is egyben. A jobb gazdasági viszonyok között lévő oláh cigányok természetesen hajlamosabbak az asszimilációra, míg Erdős Kamil még az 1950-es években is megfigyelt olyan oláh cigánycsoportokat, amelyek tavasztól őszig „nomadizáló” életmódot folytattak a Dunántúlon. Ugyanő utal a már 150 éve letelepedettek és a 30 éve letelepedettek, a városokban és a városok szélén, a községekben és a községek szélén, erdőkben lakó cigánycsoportok közötti óriási különbségekre. Erdős Kamil megfigyelései szerint az oláh cigányok nagy többsége még az 1950-es években is analfabéta volt, kevesen úzik közülük az ősi rézműves, üstfoltozó, lókupec foglalkozásokat. A „nomadizáló” oláh cigányok általában fuvarosként, toll-, bőrfelvásárlóként, hivatalos felvásárlói igazolványok birtokában járják az országot, de ugyanakkor szép számmal dolgoznak kőműves segéd munkásként, erdőgazdaságokban napszámos idénymunkásként is még az 1950-es években is. (59) Erdős Kamil leírása szerint a Dunántúlon még ez idő tájt is (Baranya, Somogy, Zala megyékben) román cigánycsoportok tengődtek szinte nem is emberi életviszonyok között. (60)

A cigánytársadalom nyelvi-kulturális megosztottsága következtében a különböző cigánycsoportok tagjai egymással úgyszólván nem is kommunikálnak – állapította meg Kemény István egyik munkatársa, Csalog Zsolt. A magyar-román és oláh cigányok a helyi társadalmi hierarchia más-más fokán állnak és a beilleszkedés folyamatában más-más utat járnak, egymástól való elzárkózásukat a szociográfus író tudatosnak és ideológiai töltésűnek tartja. (61)

A döntő különbség természetesen a (nagy)városokban lakó, állandó foglalkozással rendelkező (zenész, munkás, kisiparos, kereskedő) teljességgel asszimilálódott és integrálódott cigányok és a falvakban, falvak szélén, illetve a kisvárosok peremvidékein élő cigányok között található korszakunkban is. A falvak szélén a „magyarok” házához közelebb eső részen élnek általában a jobbmódú cigánycsaládok, míg minden faluban található néhány „társadalmilag a cigányokhoz hasonult magyar család is” – jegyzi meg az egyik cigány-szakértő. (62)

Mint arra már e fejezet elején utaltunk, a két világháború közötti magyarországi, illetve a dualizmuskori cigányságról csak igen szórványos adatok állnak rendelkezésünkre. Az 1893-as cigányösszeírástól eltekintve azt mondhatjuk, hogy az elmúlt évszázadok során gyakorlatilag napjainkig a hatóságok nem sokat törődtek a cigányokkal. Pontos adatok és bizonyítható, dokumentálható tények hiányában a történész is kénytelen megelégedni az igen szórványos és hiányos levéltári források mellett a publicisztika és a szépirodalom alkotásaival. Mindezen forrásokat felhasználva kísérelhetjük csak meg fölvázolni az 1944-1945-ös magyarországi cigányüldözésekhez vezető utat.

II. FEJEZET

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNY
A CIGÁNYKÉRDÉSRŐL

Magyarországon 1945 előtt – mint azt Szabó Miklós is megállapította – a „cigánykérdés” körülbelül annyira volt fontos és lényeges, mint napjainkban az Egyesült Államokban az „indiánkérdés”. A cigánykérdésből hazánkban csak a legutóbbi évtizedekben lett „négerkérdés”. (1)

A megállapításban – mutatis mutandis – van igazság, különösen, ha hozzátesszük: a 18-19. század folyamán az Amerikai Egyesült Államokban módszeresen irtották, pusztították az indiánokat, majd rezervátumokba szorították őket. (2) Magyarországon viszont tudatos, egy központból irányított cigányüldözésről 1944 ősze előtt nem beszélhetünk.

Ha megpróbáljuk felvázolni, hogy a magyar közvélemény 1945 előtt miképpen vélekedett a cigányokról, először is legalább megközelítő pontossággal meg kell határozni, hogy mit is értünk „közvélemény” alatt. Kiindulópontunk Kemény István azon megállapítása lehet, mely szerint a 14-16. században Európa számos országában több hullámban megjelenő vándorcigány törzseknek a mélyen tagozott társadalmi szerkezetű nyugat-európai feudális országokban semmiféle módjuk sem volt asszimilálódni. Kivetette őket magából a rohamos ütemben kialakuló nyugat-európai polgári fejlődés is. Kemény István szerint a balkáni országokban az elmaradott társadalmi rendszer gátolta meg a cigányok beolvadását, míg ezzel szemben Magyarországon a cigányok „ha nem is váltak társadalmilag egyenjogúakká, a társadalom integrált részeivé, de legalább elfogadták őket”. (3)

Míg Nyugat-Európában legfeljebb eltűrték a cigányokat – azt sem mindig –, Magyarországon elfogadták őket, de nem fogadták be, legalábbis nem fogadták be az integrálódásra, asszimilálódásra kevés hajlandóságot mutató, későn (tehát a 18. század után) érkező „nomadizáló” vándor-kóbor életmódot folytató cigányokat. Míg leginkább – mint láttuk – a városokban nyílt lehetőség egyes cigánycsoportok számára a beilleszkedésre, de a cigányok többsége a magyar városok, falvak, az elmaradott agrár-ipari

gazdasági-társadalmi struktúra peremvidékeire szorulva és szorítva élt. Kemény István is utal arra a tényre, hogy az: „alföldi, tiszántúli és északi kereskedő mezővárosokban évszázadok óta laknak magyar anyanyelvű cigányok, egyes csoportjaiktól eltekintve a város életéből kirekesztetten, teljes elszigeteltségben és a legnagyobb nyomorúságban. A többnyire a 19. és 20. században bevándorolt úgynevezett oláh-cigányok általában falun telepedtek le, nagyrészüket pedig rövidebb-hosszabb ideig kisebb-nagyobb mértékben vándor életmódot folytatott”. (4)

Az agrártársadalom proletárjait – hogy ismételten Kemény István egyik plasztikus megfogalmazását idézzük – környezetük, a falvak népe nem sokra becsülte, lenézte, megvetette. A szólások, mondások, közmondások a cigányokat mint mihaszna, lógós, semmirekellő alakokat ábrázolják. A közismert „Nem szokta a cigány a szántást” mellett egyes vidékeken arra az emberre, aki alaposan melléfogott, tévedett, azt mondják: „Eltalálta, mint a cigány a búzavetést”. A könnyű munkában is hamar elfáradóra mások rámondják: „Hevül, mint cigány az aludtjától”. Aki pedig utolsónak marad a munka elvégzésében, könnyen megkaphatja, hogy neki jut a cigánylegény/vagy cigányleány. Minden bizonnyal a cigány kereskedők, lókupecsek ihlették azt a népi bölcsességet is, amely szerint: „Alkudj, mint a cigány, de fizess igazán”. Valamint a „Minden cigány a maga lovát dícséri” is. De ha a falat vagy a korty „cigányútra ment”, az bizony kellemetlen lehet. Ha valakire azt mondják, hogy „cigánysátorban áru”, arról gyanítani lehet, hogy nem mond igazat. (5)

A szélesebb értelemben vett közvélemény – ebben az esetben az újságolvasó, városi lakosságot is ideértve – jószérivel csak akkor vett tudomást a cigánykérdésről, ha valami egészen különleges, brutális rabló-gyilkossági perben a vádlottak kóborcigányok voltak. Az 1908-ban lezajlott dánosi bűnperben az emberevéssel is megvádolt cigányokat az egyik publicista nem is tekintette embereknek, csak „boldogtalan bestiák”-nak és „fenevadaknak” nevezte őket, akik „szennyben fogantak és gyűlöletben, bűnben nőttek fel”. (6) Ugyanerről a perről tudósítva a liberális Huszadik Század publicistája a magyarországi cigányság mindössze 3 százalékát kitevő kóborcigányokkal szemben megnyilvánuló fajgyűlölet okait elemezve megállapítja, hogy: „A falusi gazda a cigányban nem a félvadat üldözi, hanem azt a félvadat, aki a tulajdona ellen tör”. (7)

Már a dualizmuskori Magyarország cigány tárgyú írásaiban fölmerülnek azok az ötletek és javaslatok, amelyeket szinte változatlan formában olvashatunk az 1920-as és 1930-as évek cigánykérdéssel foglalkozó dokumentumaiban. A szakértők és az átlagemberek egyaránt abból indultak

ki, hogy a cigányokat, elsősorban is a kóborcigányokat le kell telepíteni, civilizálni kell: „... a cigány faj nagyrészt úgyszólván még kiskorú, önsorsának meghatározására alig képes. Nevelni, oktatni, vezetni kell az egyes illetékeseknek, a társadalomnak, az államnak” – állapítja meg Herman Antal. (8)

A szaktudós szerint is a cigányság „tehetséges, szellemileg élénk, tanulékony nép”, csak életmódja akadályozza meg abban, hogy kultúrá-lódjon. (9) A megoldást a cigánygyerekek állami neveltetésében, a karavánok kényszertelepítésében látja a „Szabadgondolat” egyik levelezője (10), míg a Huszadik Század fentebb idézett cigányszakértője arra is felhívja a figyelmet, hogy: „Az alsó osztályok nagy fizikai és lelki nyomora mellett a cigányok államköltségen való fokozott nevelése a nép előtt jogosulatlan kedvezés színében tűnik fel, s a hivatalos körök sem akarnak Fáraó népével jobban bánni, mint Árpád nemzedékével. Magyarország alsóbb néposztályainak nyomorúsága és műveletlensége nemcsak oka a „cigánykérdés” keletkezésének, hanem gátja is a radikális, de emberies megoldásnak”. (11)

Az 1893-as cigány-összeírás töredékes, de igen érdekes adatai is arra utalnak, hogy a legszélesebb értelemben felfogott közvélemény a letelepedett, állandó foglalkozással, keresettel bíró cigányokkal szemben nem viselkedett ellenségesen. Az állandóan letelepedett cigányok magaviseletét a községek 68,3 százalékában ítélték kifogástalannak, csak 27,2 százalékában tűrhetőnek, és mindössze 4,5 százalékában rossz viseletűnek. Hasonló, alig 1 százalékban eltérő adatokat kapunk e korai „közvéleménykutatásból” a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó cigányok megítélésekor, de még a vándorcigányok magaviseletét is a községek 45,6 százaléka ítélte kifogástalannak, 32,9 százaléka tűrhetőnek és csak 21,5 százaléka „rossznak”. (12)

A cigányokkal kapcsolatban az „úri középosztály” közvéleménye is megosztott volt. A szegényeket, ha magyarok, ha cigányok voltak, általában lenézték, megvetették, de a zenész cigányokat nagyra becsülték. Már Liszt Ferenc éles különbséget tett a zsidók és cigányok között, utóbbiakat egyenesen az igazi magyar népzene képviselőinek nevezve. (13)

A dzsentroid életforma nélkülözhetetlen mellékszereplői voltak a cigánymuzsikuskok és bár ez első pillantásra talán furcsának tűnhet, egyfajta védettséget jelentett, **minden cigány** számára. A valamennyire is művelt középosztálybeliek tudtak Czinka Pannáról, Dankó Pistáról, arról, hogy cigányzenészek Rákóczi fejedelmet még Rodostóba is elkísérték. (14) Az 1848-49-es szabadságharc leverése után Vörösmarty „A vén cigány”-ban siratta el a forradalmat, a magyar népet:

„Szív és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal.

Húzd, de mégse, – hagyj békét a húrnak,
Lesz még egyszer ünnep a világon,
Majd, ha elfárad a vész haragja, ...” (15)

Az úri Magyarország jellegzetes képviselője volt az a Károlyi gróf is, aki vendégének a budapesti német főkonzulnak arra a kérdésére, hogy miért nem zenél a családja, így felelt: „Minek, arra valók a cigányok ... Amint a cigányokat azért tartjuk, hogy muzsikáljanak, mert mi túl lusták vagyunk hozzá, úgy a zsidókat azért tartjuk, hogy dolgozzanak helyettünk.” (16)

Jászi Oszkár 1920-ban a fehér ellenforradalomról írva leszögezte: „Nem igaz az, hogy ma Magyarországon akár a dzsenti, akár a parasztság uralkodik. Ami uralkodik, az a külvárosi társaskörök és a vidéki kaszinóknak borbán búsuló és cigányozó demagógiája egy csomó bandafőnök, lelketlen lelki atya, kalandor és iparlovag vezetése alatt.” (17)

A cigányzenét olyan vitathatatlan szaktekintélyek ünnepelték az 1920-as, 1930-as években, mint pl. Bartók Béla. (18) A Katolikus lexikon 1931-es kiadásában is azt olvashatjuk a „cigány” címszó alatt, hogy: „Jórészt nomád életet élő nép, mely nálunk különösen a magyar zene fejlesztésével és népszerűsítésével szerzett érdemeket”. (19)

1937 tavaszán a Prágai Magyar Hírlap meleg szeretettel köszönti a cigánymuzsikusokat, akik kitartottak „jóban és rosszban” a kisebbségi sorsban élő magyarság mellett. (20) Ugyanakkor Bartók Béla és más szakértők is fölhívták a figyelmet arra, hogy milyen nagy különbség van igazi cigány, illetve magyar népzene és az úgynevezett magyarnóták, műdalok között. Igaz, ez utóbbiakat zömmel cigányok adták elő. (21) A humoros, öniróniától sem mentes cigányok Jókai, Gárdonyi regényeiben sűrűn szerepelnek, vad, szilaj, gyönyörű cigánylányok és tüzesléptű, villogószemű cigány férfiak társaságában. Eötvös Peti cigányát egyenesen a haza leghasznosabb polgárának nevezi, aki téglát vet, lakatot javít, lakodalomban muzsikál, ha kell sírt ás, sőt egyszer ifjúságában még hóhéréként is szolgált a „közállományt”. (22) Arany János már kedélyesen megvető, gúnyos hangon ír a cigányok közmondásos bátorságáról, a „Nagyidai cigányok”-ban: „Rohamra cigányok! Eszeveszve ordít (tudniillik a vajda – K.L.) S rohan a cigány, de előbb hátat fordít.” (23) Szabó Dezső „Elsodort falu”-jában viszont már a magyarság vad haláltáncot jár Balog

cigány hegedűszavára, (24) de gyűlölni ő sem gyűlöli a cigányokat. A hírhedt antiszemita Erdélyi József néhány versében is csak mint szegény, nyomorult lények szerepelnek a cigányok. (25)

A két világháború közötti Magyarország politikai vitáiból a cigánykérdés szinte teljes mértékben hiányzott. Egyszerűen nem foglalkoztak velük sem a konzervatívok, sem a szélsőjobboldali fajvédők, sem a baloldaliak. Szekfű Gyula élesen támadta „a kurucokat”, a liberális zsidó és polgári radikális elemeket, de figyelme miért is terjedt volna ki a társadalom perifériáján élő cigányokra? (26) Szálasi Ferenc nem túlságosan nagy terjedelmű, nyomtatásban fennmaradt életművében vagy kéziratok börtönnaplóiban, feljegyzéseiben egyetlen egyszer sem említi a cigányokat. Veres Péter 1940 nyarán írott egyik levelében beismeri, hogy a valódi cigányéletről ő sem tud semmit. (27) A népi – urbánus vita elmérgesedésének időszakában, az 1930-as évek második felében a vitázók nagyon ritkán ugyan, de említették a cigánykérdést is. Veres Péter 1937 nyarán Fejtő Ferencsel vitatkozva kijelentette: „Ajánlom, keresse meg az okát (tudniillik: Fejtő Ferenc), miért van zsidógyűlölet, ugyanakkor nincs cigánygyűlölet, pedig a cigány is hazátlan és »élősködő« nép. Miért éppen csak a zsidó hordott egy ilyen gyűlöletterhet? Tisztán a légből kapott propagandisztikus dolog volna ez? Bonyolult és nehéz ügy, de bizonyára megéri a fáradságot. Hasznára lenne a zsidóságnak is, de a többi népnek is.” (28)

Az „élősködő” szót ugyan gúnyos idézőjelbe tette Veres Péter, de mondanivalójának lényegén ez nem sokat változtatott. Miközben a zsidókat önvizsgálatra és önkritikára buzdította, velük szemben pozitív példaként említi a cigányokat, akik legalábbis a szöveg mélyebb, rejtett, ki nem mondott értelmét kutatva erre gondolhatunk, másként viselkednek, mint a zsidók, ezért is nem gyűlölik őket.

Fejtő Ferenc viszontválaszában a reá jellemző kíméletlen őszinteséggel világosan megfogalmazza a „cigánykérdés” és a „zsidókérdés” közötti különbséget és ennek okait is: „Miért van zsidógyűlölet? – kérdezi – holott cigánygyűlölet nincs? – A cigányokat igaz nem gyűlölik, csak lenézik, megvetik, kinevetik, a gyűlölethez úgy látszik kell egy kis respektus is ... És kérdem, miért gyűlöli az amerikaiak alja a négereket, miért gyűlölték évszázadokon át a katolikus magyarok elvakult tagjai az evangélikusokat és viszont? Miért gyűlöli a román sovinszta a kisebbségi magyart? Ha jobban körülnézünk, látni fogjuk, hogy a zsidók nem is állnak olyan egyedül gyűlöletterhükkel. Magyarországon például nem is olyan nehéz a zsidógyűlölet magyarázata. A zsidógyűlöletben vezetődik le az úrgyűlölet, a

polgárgyűlölet, a tőkésgyűlölet jórésze, de a zsidógyűlöletben vezetődik le a progresszió, a szellem gyűlöletének nagyrésze is.” (29)

Németh László egyik darabjának nevetséges falukutató hőse, dr. Sírásó Károly világos prekonceptiókkal felszerelve érkezik meg egy dunántúli faluba. Keresi, de nem találja az önpusztító, egykézű magyarokat, a magyar földet fölvasárló németeket. Végső kétségbeesésében bukkan rá Péter bácsira, az artézi kútról lajtjával vizet hordó részeges cigányra. Sírásó diadalmámorban kiabálja: „Megvan a német veszedelem pótszere. Az én pusztulástruvájom ... Egy nép, amely nem számolja a gyereket, aggálytalan és igénytelen ... A cigányveszedelem!”

Majd a darab egy későbbi jelenetében Sírásó dr. nyomatékkal le is szögezi: „A cigányveszedelem az én legszemélyesebb ügyem. Aki kételkedni mer benne, az ... hitvány hazaáruló, akin én keresztülmegyek ...”. (30)

A korszak cigány tárgyú publicisztikájában visszatérő panasz, hogy a közvélemény egyszerűen nem törődik a cigánykérdéssel. Így fogalmaz például az egyik cigányszakértő csendőrtiszt: „A cigánykérdést eddigelé tizedrangú feladatnak tekintették, és ha mégis szóba jött, kézzel legyintettek: Ráérünk még! Meg kell érteni, hogy a cigánykérdés megoldása nemcsak anyagi áldozatot követel, mely tulajdonképpen jövedelemhajtó befektetést jelent, mert a cigányügy rendezésével békés, dolgos adófizetőket nevelünk a magyar hazának, másrészt olyan szolgálatot teszünk a cigányok asszimilálásával a civilizációnak, mely bizonyára a külföld előtt is elismerésre fog találni, s így erkölcsi haszonnal is jár.” (31)

Ami pedig különösen feltűnő az az, hogy a napilapok, folyóiratok milyen kevés figyelmet szenteltek a cigányoknak. A sűrűn előforduló „lopott-csall-rabolt” típusú bűnügyi színes apróhírektől eltekintve a korszak jobboldali és szélsőjobboldali orgánumai hónapokon, éveken át meg sem említik a cigányokat. (32)

A „cigánykérdést” csak kevesen tartották nagyon fontos, sürgősen megoldandó problémának. Vitéz Endre László dr., Gödöllő hírhedt főszolgabírája már 1934-ben ezen kevesek egyike volt, de még ő is világos kategóriákat állapított meg a különböző cigánycsoportok között, munkatáborba csak a kóbor cigányokat akarta záratni. (33)

Orsós professzor 1937-ben a Harmadik Birodalom fajkutatói „eredményeiről” számolt be. Beszámolója szerint a náci Németországban 10 nemzedékre visszamenőleg valamennyi cigányt nyilvántartásba vették és fölmérték. Orsós professzor megállapítja: „Kitűnt, hogy a fajtisza cigány tisztességes ember, akinek sajátságai a nomád életben lelik magyarázatukat ... A kevert családokban halmozódnak a társadalomellenes, aszociális

egyének.” (34) Míg a szélsőjobboldali fajvédők mindig és mindenkor élesen támadták azokat, akik a zsidók között különbségeket próbáltak tenni, mondjuk társadalmi hasznosságukra vagy „köztük is vannak rendes, becsületesen dolgozó emberek” típusú érvekre hivatkozva, a cigányokat még a legvadabb fajvédők is mindig gondosan több kategóriába osztották. (35) Elsősorban és szinte kizárólag a kóbor cigányokkal, oláh cigányokkal foglalkoztak azok, akiknek ez a probléma egyáltalán eszükbe jutott. „A cigánykérdés, ha nem is a legfontosabb, mégis izgató problémája hazánknak, mert a cigányok nem domesztikált félnomád nép” írta 1941-ben az egyik napilap. (36) Ritka az olyan szerző, aki válogatás nélkül minden cigányt a „közrend született ellenségének”, az ország „piócainak” nevez. (37)

A cigánytémával egyáltalán foglalkozó szerzők többsége osztja annak az orvosnak a véleményét, aki 1944-ben így írt a cigányokról: „Semmi esetre se törjünk azonban mindjárt pálcát felettük, mert a sok rossz tulajdonságaik mellett vannak jó tulajdonságaik is.” Péter Pál dr. a vándorcigányokat rabló, bamba, erkölcsi érzék nélküli lényekként írja le, a tapasztó cigányokat bohémeknek nevezi, akik csak addig dolgoznak, amíg annyi pénzt nem kerestek, hogy jól tudjanak lakni, míg a kultúrálódó, iparosodó cigányokat és a zenész, kultúrált cigányokat kiemeli a cigányok csoportjából és rendkívül pozitívan nyilatkozik róluk. (38)

Finta Imre csendőrszázados, 1944-es cigány tárgyú írásművében ugyan nem fukarkodik a jelzőkkel (furfangosok, bosszúállók, kegyetlenek, lusták, óvatosak, gyávák), de megállapítja, hogy a cigányok „nem szeretnek mások felett uralkodni, de engedelmeskedni sem” és siet hozzáfűzni: mindaz a sok rossz, amit a cigányokról leír „nem vonatkozik minden cigányra – így elsősorban nem az annyira közkedvelt cigányzenészekre” és „sok rendes foglalkozású, jó magaviseletű” cigányra sem, akik kivételt képeznek. (39)

Csoóri Sándor gyermekkorának idillikus falujában békésen éltek egymás mellett a „maguk rendjében, de különbözőségekkel” a magyarok, zsidók, svábok, cigányok. A költő „egyetlen gyűlölködő pillanatra sem” emlékezik. (40)

Mivel eddig egyetlen feldolgozás, monográfia sem született a két világháború közötti Magyarország cigánylakosságáról, a cigány-magyar viszonyról, így megerősíteni nem tudom Csoóri könnyes-szép visszaemlékezését. Az országos kép azonban valószínűleg nem ennyire rózsaszínű. A cigány tárgyú cikkek egy részében, miközben a cigánytársadalmat „javíthatatlannak” a „mai társadalom valóságos rákfenéjének” nevezik, ugyanakkor hozzáfűzik, hogy „jó tulajdonságaik még nincsenek kihasznál-

va". Ezt a szerző a mai társadalomnak tulajdonítja, amely: „a cigányokat, mint számkivetett páriákat üldözi”. A szerző rámutat arra is, hogy: „a cigány azért írtózik a letelepüléstől, mert tudja, hogy munkát a községben nem kap, semmiféle munkára szoktatva és tanítva nincs, s így ha nem lop, nem is eszik.” (41)

Móricz Zsigmondnak arról panaszkodnak 1932-ben a cigányasszonyok az egyik alföldi cigánytelepen, hogy: „Azelőtt lehettek belső házi cselédek a cigányasszonyok, ma már ez nincs, mert úgy elvadították a cigányoktól a népeket, hogy szóba sem mernek velünk állni, mintha mind betörő, gyilkosok volnánk.” (42)

Lehetséges, hogy az ország jelentős területein a már hosszú évtizedek óta a falvakban, városok szélén megtelepedett, ott munkát vállalt és talált cigányok és magyarok békében éltek egymás mellett. Az új jövevényeket, az 1930-as években megtelepedni vágyókat azonban sehol sem fogadták szívesen. Nyíregyházán 1924-től kezdve próbálkoztak a cigányok letelepítésével, de mint a polgármesternek küldött egyik jelentés 1932 tavaszán megállapította: „Eltekintve attól, hogy a város már több alkalommal és több helyen megkísérelte a cigányok letelepítését, azonban bárhová is telepítette ezeket, a közeli lakosság nyomban kérelmezte az áttelepítésüket, magam részéről újabb területet már nem tudok megjelölni. Tény az, hogy bárhová is telepítjük őket, a magántulajdonban mindenütt kárt tesznek és mindenütt ugyanazok a panaszok merülnek fel a cigányokkal szemben, mint amilyen panasz alapján kérik ez alkalommal is az áttelepítésüket.” (43)

Ugyanakkor például a székesfehérvári cigánynegyedről szóló színes riport szerzője, érezhető meglepetéssel, hogy mást talált, mint várt 1943 őszén megállapította: „Itt tisztaság van, tiszták a cigányok is, hetenként jön ki a fehérvári telepre az orvos ellenőrizni.” (44)

Egy szegedi összefoglaló jelentés 1944-ben megállapítja: a cigányok az utcára engedett baromfit is megfogják, „azonban nagyobb bűncselekmény elkövetése ez ideig még rájuk bizonyítható nem volt, sem pedig ellenőrzések alkalmával a lakásukban olyan dolog található nem volt, amire arra lehetett volna következtetni, hogy lopásból származik.” Az összefoglaló jelentés megállapítja, hogy a cigányok gyermekeiket iskolába nem járatják, csavarogni és kéregetni engedik őket. A jelentés szerint a gazdák sem panaszkodnak a cigánytelepek környékén, mert a cigányok a takarmányból nem lopnak és „nyáron is oly keveset, hogy azért a gazdák feljelentést nem is igen tesznek”. (45)

A cigánykérdés lényegtelen, perifériális jelentőségű mellékkérdése volt a két világháború közötti magyarországi politikai életnek.

A cigánykérdés éveken keresztül sem felszólalás, sem interpelláció formájában nem került a Parlament elé. A II. zsidótörvény tárgyalása során például 1939. február végéig 41 felszólaló 7 napon keresztül vitázott, de még példáik, hasonlataik között sem szerepelt a cigány szó. (46) A magyar törvényhozás még kísérletet sem tett arra, hogy meghatározzák a „cigány” fogalmát. Míg a „zsidó”-sághoz tartozás vallási-faji kritériumait 1941-ig világosan definiálták, a döntően és kizárólagosan társadalmi-szociális problémának tekintett (kóbor) cigánykérdéssel nem foglalkoztak érdemben a törvényhozók.

Ebben az időben Drózdy Győző (Nemzeti Egység Pártja) az egyetlen, aki 1939. január 25-én hosszú beszédben fordult interpellációval a belügyminiszterhez. Beszédében a „magyar falu fáját pusztító élősdű fagyöngy”-nek nevezte a cigányokat. Leszögezte: „A közigazgatásnak, a csendőrségnek, a bíróságnak ma a cigányság okozza a legnagyobb vesződséget”, de sietve hozzáfűzte, hogy ma Magyarországon a cigányok „talán a legtisztább árják”. Meghajtva fejét a zenészcigányok előtt, külön is kiemelte, hogy Dankó Pista méltán kapott szobrot Szegeden. Drózdy mondanivalójának lényege az volt, hogy külön cigány népszámlálást kellene tartani, mivel a cigányok nagyon szaporák és „fajvédelmi szempontból is fontos ez a kérdés”. (47)

Amidőn interpellációs ideje lejárt, kedélyes hangulatban képviselőtársai megtapsolták azt a bejelentését, hogy személyesen fogja ötleteit, javaslatait a belügyminiszter úr elé terjeszteni.

1939 áprilisában a zsidótörvény Felsőházi vitája során Balogh Jenő akadémikus a kollektív felelősség elvét vitatva állapította meg: „Ha a kollektív felelősség alapján valamely népcsoportra, mondjuk a cigányfajra általánosító intézkedést tesznek, egyéni megválogatás nélkül és azt a cigányprímást, aki muzsikál valamely kávéházban, vagy a rádióban – nem ismerem őket egyénileg – a kóborcigánnyal, a tyúkot lopó, a faluvégi kóborcigánnyal teljesen egyformán kezelik, ez lehet közigazgatási elbánás, agyondorongolás, lincselés, vagy nem tudom micsoda, csak nem jogszolgáltatás, csak nem törvényhozás és semmi köze a jogtudományhoz.” (48)

1941 elején Forster György (Magyar Élet Pártja) sürgette interpellációjában a kóborcigányok munkatáborba zárását, statárium kihirdetését a „vándor rablógyilkosokra”, arra hivatkozva, hogy „a cigánykérdés a **falú** szempontjából éppen olyan nagy kérdés, mint a zsidókérdés a **nemzet** szempontjából” (En kiemelésem – K.L.).

Bárczay János földművelésügyi államtitkár válaszolt Forster György interpellációjára, leszögezve, hogy a cigányok mérhetetlen károkat okoz-

nak. Elismerte, hogy nagyon szaporák és hogy állati betegségek terjesztésével is jogosan vádolhatók, de ez a probléma az államtitkár úr szerint a belügyi tárca hatáskörébe tartozik. Bárczay leszögezte, hogy: „mi is szorgalmazni fogjuk a belügyminiszter úrnál, hogy a cigánykérdés megoldásával komolyan foglalkozni szíveskedjék.” Ekkor Incze Antal (Magyar Élet Pártja) közbeszólt: „Ennél fontosabb kérdés nincs?! – Egy hang a szélsőbaloldalon: „Jön az első cigánytörvény!” (49)

Egy héttel később Gesztelyi Nagy László (Magyar Élet Pártja) próbálta meg képviselőtársai figyelmét felhívni arra, hogy miközben a magyar faj pusztul, csökken a magyarok száma, a „cigánynegyedekben viszont meg van a szaporodás. Szóval nem minőségben, hanem csak mennyiségben szaporodunk ...” És ezek az emberek lesznek – szögezte le – a társadalom nyomorultjai és páriái. (50)

A III. zsidótörvény Felsőházi vitájában Ravasz László a református egyház vezetője így fakadt ki: „A javaslat alapján magyar ember házasságot köthet hottentottával, négerrel, cigánnyal, bárkivel, egyedül zsidóval nem.” (51)

Ugyanezen a napon Orsós professzor hosszú beszédben próbálta meg – sikertelenül – rábírní a Felsőházat arra, hogy tiltsák meg a magyar-zsidó vegyes házasságok mellett a magyar-cigány vérkeveredést is. A németországi cigányvizsgálatok adataira hivatkozva azzal győzködte Felsőházi kollégáit, hogy a cigányokkal addig nincs baj, míg egymás között házasodnak; „de mihelyt keverednek az ivadékok, a legantiszociálisabb, a legsúlyosabb bűnözők ezek köréből kerülnek ki”. (52)

Szüllő Géza közbe is szól: „Tiszta árja a cigány, minden tudomány szerint.” Amit Orsós dr. azzal próbált meg elhárítani, hogy ez csak egy elmélet, de ettől függetlenül a németek a „cigányházasságot éppúgy tiltják, mint a zsidóházasságot”. Sajnálkozva állapította meg, hogy „nálunk a felsőosztályokra a zsidókeveredés jelent veszélyt, de kevesen tudják (én kiemelésem – K.L.), hogy a legalacsonyabb osztályokra a cigánykeveredés is nagy veszélyt jelent”. Orsós professzor javaslatát a Felsőház elvetette.

Rendkívül jellemzőnek tarthatjuk, hogy az 1941.: XV. tc. miniszteri indokolása sem tesz említést a cigányokról. A III. zsidótörvény célja, mint ezt a miniszteri indokolás világosan meg is fogalmazza, az volt, hogy: „... a magyar nemzet faji tisztasága megóvassék erősen eltérő fajokkal való vérkeveredéstől”. Orsós professzor a Magyar Orvosi Kamara elnöke hiába érvelt, a végül is elfogadott törvény egyes egyedül a zsidó-magyar vegyesházasságot és nemi kapcsolatot tiltotta, illetve büntette, mert mint azt a miniszteri indokolás is leszögezte: „Magyarországon a zsidóság az **egyetlen nagyobb**

néptömeg, amely eltérő fajként tűnik fel (én kiemelésem – K.L.) a magyarság és az árja-fajhoz tartozó hazai nemzetiségek mellett.” (53)

1941 őszén a Képviselőházban Baky László, a Nyilaskeresztes Párt vezérszónoka tette szóvá azt a tényt, hogy egy „5-6000 lakosú községben 200-300 pengővel dotálják a szegény betegek gyógyszerellátását. Hihetetlenül kevés ez az összeg. Ezt néhány hónap alatt igénybeveszik elsősorban a dologtalan cigányok és akkor egy félévben vagy néha még hamarabb időn keresztül is ott áll a község és a tényleg rászoruló szegény betegek gyógyszeréhez nem tud hozzájárulni.” (54)

A cigánykérdést szinte mindenki, aki egyáltalán foglalkozott vele a nagyközönség vagy egyes szűkebb szakma számára írott cikkekben adminisztratív módszerekkel megoldható problémának tekintette. Legegyszerűbben már 1927 tavaszán Gergely Endre nyugalmazott csendőrszázados fogalmazta meg javaslatát. Minden csendőrjárőr lelkére kötötte: „... sohase engedjen cigányokat ott tartózkodni, ahol ők szeretnének. Mindegy, hogy hová, de tovább velük!” (55)

Gergely némi nosztalgiával emlékezik vissza arra, hogy hajdanán, még 1908-ban a pécsi szárnyparancsnokság javasolta a cigánygyerekek állami gondozásba vételét, de ez elől a szolgabírák – és igazuk is volt állapotja meg lemondóan – azzal tértek ki, hogy nincsenek olyan intézmények, amelyek a cigánygyermekket befogadhatnák. (56) Tudomásom szerint 1918 után ő volt az első, aki a szélesebb nyilvánosság (ami ebben az esetben az elsősorban a hivatásos csendőrállomány számára szerkesztett Csendőrségi Lapokat jelenti) előtt óvatos formában de utalt arra, hogy volt olyan kollégája, aki minden elfogott cigány bal alsó karjára a „Nagykanizsa” szót tetováltatta. „Ezek valószínűleg mind kibújdostak az országból.” – jegyezte meg Gergely. (57)

A szaktudós Herman Antal a Társadalomtudomány-ban a sterilizálást és a cigánygyerekek elszakítását szüleiktől az emberi jogokra hivatkozva elveti. Ő inkább a barakkrendszerben felépülő állami munkatelepeken szeretné a cigányokat „természetüknek megfelelő kézműiparra” tanítani és gyermekeiket iskoláztatni. (58)

Paksi-Kiss Tibor (1931-ben még csak csendőrőrnagy volt, 1944-ben csendőrezredesként komoly szerepet játszott a vidéki zsidóság deportálásában) álma az volt, hogy minden cigánynak fényképes ujjlenyomattal ellátott igazolványt kell adni, melynek másodpéldányát a kiállító hatóság őrizné. Addig is, amíg ez technikailag megvalósítható lesz, a csendőrhatóságok szoros együttműködését javasolja, a cigányok mozgásának rendszeres figyelését és az adatgyűjtést. (59)

Endre László már idézett 1934-es írásában keserűen állapítja meg, hogy a végrehajtó hatóságokat is felelősség terheli a kóborcigány-kérdés elfajulásáért, mert igen sok helyen az országban a hatóságok számára „a cigánykérdés abból áll, hogy a vándorcigányokat az egyik járás vagy vármegye területéről a másik területére” toloncolják. Megoldásként Endre precíz intézkedéssorozatot javasolt, ebben kitért a cigányok fertőtlenítésére éppen úgy, mint lovaik, kocsijaik elvételére. Endre határozottan leszögezte: a sok „enyhe” rendészeti javaslat után most radikális intézkedésekre van szükség: az összes kóborcigányt (szerinte ezek kivétel nélkül oláhcigányok, generációkon át kimutathatóan rovott múltú, aljas ösztönökkel terhelt rablógyilkosok, vérbajosok, tuberkulotikusok stb.) „állami koncentrációs táborba” kell zárni, a férfiakat pedig sterilizálni kell. (60)

A cigányokat megregulázni óhajtó hatóságok szempontjából az alapvető problémát az jelentette, hogy a cigányok meglehetősen könnyen jutottak keresztlevelekhez, születési anyakönyvi kivonatokhoz. Kihasználva a megtért bárányoknak ősidők óta kijáró jóindulatot, ha már nagyon sokat zaklatták őket a csendőrök, egyszerűen felkerestek egy olyan papot, aki hajlandó volt számukra keresztlevelet kiállítani. Fialtal cigányfiúk és leányok gyakran álltak pap elé azzal a kívánsággal, hogy ők bizony megunták a vándoréletet, szeretnének szabályosan, törvényesen összeházasodni. A naív vagy csak egyszerűen jóindulatú lelki atya ebbe természetesen örömmel beleegyezett, és ha kiderült, hogy a házasulandóknak nincsenek szabályos okmányaik, bemondás alapján minden olyan okmányt kiállított, ami módjában állott. Az iratokhoz, keresztlevelekhez jutást megkönnyítette egyes vidékeken az a népi hiedelem is, amely a „cigánykomaságot” szerencséthozónak vélte. (61) Hiába szólította föl már 1936-ban Kiss Miklós tiszthelyettes kollégáit, hogy kérjék meg a lelkészeket és anyakönyvvezetőket, hogy amíg az illetékes csendőrök ki nem nyomozta a cigányok előéletét, keresztleveleket, születési anyakönyvi kivonatokat ne adjanak ki. (65) Öt évvel később ugyanő ismét a Csendőrségi Lapokban immáron alhadnagyként még mindig azért könyörög, hogy a lelkészi és anyakönyvi hivatalok ne adják ki **azonnal** a keresztleveleket, anyakönyvi kivonatokat, hanem halasszák ezt másnapra, közben legalább értesítsék a helyi csendőrörsöt, rendőrkapitányságot. (63)

Hiába sürgették a cigány-szakértő csendőrtisztek a külön cigánynyilvántartást. A csendőrség központi nyomozóparancsnokságán ezt csak 1940. augusztus 1-jével vezették be, de 1941. május 1-jéig mindössze 2475 cigányt vettek nyilvántartásba. Mint azt a kérdésről író csendőrtiszt is megfogalmazta: „Igen fontos, hogy a Magyarországon élő összes cigányok

ujjnyomat alapján nyilvántartásba kerüljenek, akár követtek el bűncselekményt, akár nem (mert bármikor követhetnek el).” (64)

Az ellenőrzés megszigorítása a csendőrök szerint nemcsak azért fontos, mert mint láttuk „minden cigány gyanús”, hanem azért is, mert az országban igen sok helyen a csendőrök csak ímmel-ámmal foglalkoznak a cigányügyek kinyomozásával, a cigány bűnözők üldözésével. (65)

Az illetékes hatóságok nemtörődömségével, jóindulatával, lustaságával és a „kellő ellenőrzés hiányával” magyarázza Finta százados 1944-ben azt a tényt, hogy a kóborcigányoknál legtöbbször találnak a) születési anyakönyvi kivonatot, b) házassági anyakönyvi kivonatot, c) polgári személyi lapot, d) ipar- és munkásigazolványt, e) állandó lakás be- vagy kijelentését igazoló lapszelvényt, f) a közellátás terén szükséges okmányokat (vásárlási könyv, kenyérjegy stb.). Mint Finta Imre megállapította: „A közbiztonsági közegek az ilyen igazolóiratok láttára legtöbb esetben újtára engedik az igazolás alá vont cigányt, mert feltételezik, hogy aki ilyen igazolóiratokkal rendelkezik, az rosszban nem töri a fejét.” (66)

A cigánykérdés rendezéséről valamennyire is komolynak tekinthető vita a szélesebb olvasóközönség előtt teljesen ismeretlen Magyar Közigazgatás című szaklapban folyt 1936-1937-ben. Dr. Vassányi István, a móri járás szolgabírája „Cigánykódex” címmel 3 részes cikksorozatot írt 1936 késő őszen. Ez indította el az igen hamar teljes közönybe fulladt eszmecsere. Vassányi szolgabíró abból indult ki, hogy óriási jelentőségű a cigánykérdés a „köz-, személy- és vagyonbiztonsági, közegészségügyi és nemzetgazdasági szempontból egyaránt”. A köztudatban nem maradhat meg, hogy a „bűnözés” és a „cigány” fogalmak szükségszerűen fedik egymást – fejtegette – és hogy a „cigány”-nak úgyszólván szükségszerű okozata bűnözés vagy fordítva. (67)

Megoldásként új, végleges, hatékony cigánykódexet vagyis szigorú nyilvántartást lát szükségesnek, mivel mint érezhető sajnálkozással megjegyezte a „sterilizáció elméletének hazánkban semmi talaja nincsen”. (68)

Négy pontban fogalmazta meg a legsürgősebb teendőket; a) országos cigányrazziát kell tartani a rendőrség, csendőrség, katonaság bevonásával, b) meg kell állapítani a cigányok tartózkodási helyét és mindenkit illetőségi helyére kell kísérni, c) szigorú közegészségügyi rendszabályok bevezetését javasolta, többek között a cigány nők haját is tövig „megnyírandónak” nevezte, d) vonóállataikat elárvereztetni. Vassányi dr. szerint vonóeszközük, tehát kocsijaik sem lehetnek. (69)

Cikksorozata második folytatásában Vassányi dr. tovább sorolta ötleteit. Javasolta a cigányok törzskönyvezését (sic!), megjelölésüket a „bal felsőkar

belső testfelőli oldalán” valamilyen eltávolíthatatlan vegyszerrel „ha volna ilyen” – írja reménykedve. Azonnal, válogatás nélkül minden iparigazolványt, házalási engedélyt, marhaleveleket, mindent el kell venni a cigányoktól, akiket szerinte azonnal rendőri felügyelet alá kell helyezni. Vassányi dr. szerint „estétől reggelig lakásán köteles tartózkodni” minden cigány, házkutatást bármikor lehessen tartani náluk, szórakozóhelyeket nem látogathatnak, vásáron nem jelenhetnek meg. (70) A cigányokra munkakényszerrel róva Vassányi dr. a „lehető legminimálisabb munkabér” kifizetése mellett, elsősorban a földművelésben, de bányákban is szívesen dolgoztatná őket. Ráadásul még ezt a lehető legminimálisabb munkabért sem kapnák meg a munkára kötelezett cigányok, hanem ez az összeg egy „cigányalapba” kerülne, ebből fedeznék a cigányok élelmezési és ruházati költségeit, csak valami csekély összeget kapnának kézhez „dohányra és ehhez hasonlókra”. (71)

Vassányi dr. a cigány munkatáborok ötletét, mint túlságosan költségeset elveti, ráadásul – szerinte – „a telepeken összegyűjtve nehezebben olvadnának bele a társadalomba”. A fő célja e szigorú szolgabírónak is az átnevelés, a haza hasznos, dolgozó állampolgáraivá szeretné tenni a cigányokat. Egyik fő nevelési módszere a botbüntetés, amely szerinte „jeges zuhanyként hatna” a cigányokra. A cigány nőket érezhető sajnálkozással a „közfelfogás miatt” ez alól a „nevelési eszköz” alól Vassányi dr. ugyan kénytelen kivenni, de számukra a kalodát, de legalábbis kopaszra nyírásukat tartja ilyen körülmények között megfelelőnek. (72)

Közigazgatásban dolgozó kollégái valószínűleg nem fogadták lelkesen gondosan kidolgozott javaslatait. Erre utal cikksorozata befejező részében, ahol a cigányok megjelölésére vonatkozó álláspontját ismételten csakis és kizárólag „az általános felfogásra való tekintettel” revideálja. (73)

Hogy Vassányi szolgabíró úr mennyire nem tudhatta maga mögött a magyar közigazgatási apparátust, sőt az ország közvéleményét sem, arra ragyogó bizonyítékkal szolgáltak azok a kollégái (összesen hárman), akik egyáltalán érdemesnek tartották válaszolni neki. Kemény Gábor Fejér vármegye tiszteletbeli szolgabírája (Szálasi jövődó külügyminisztere) azon „nyájas olvasók” megdöbbenését tolmácsolja, akik a „nyugodt városi, vagy csendes vidéki” életükben el sem tudják képzelni, hogy a Vassányi dr. által vázolt cigányveszedelem valóban létezne. Kemény nem ért egyet Vassányival a cigányok tömeges munkára kényszerítésével a mezőgazdaságban. Szerinte a cigányokat „individualizálni” kellene, és elsősorban ipari munkára fogni, mert figyelmeztet báró Kemény Gábor dr., ha „földműveléshez szoktatjuk őket ... erőt vesz rajtuk (tudniillik: a cigányokon – K.L.) a

földszerzési vágy”, amit az ország kisbirtokállománya nem tud kielégíteni. Kemény dr. községenként 5 fajta cigánycsalád telepítését tartaná helyesnek (egy-egy vályogvető, üstfoltozó, teknővájó, vándorköszörűs, gyógynövénygyűjtő és vándormunkás) és megfontolásra ajánlja, hogy esetleg jó zenészeket is lehetne közéjük keverni. A cigányok átnevelésében átmenetileg – hangsúlyozza Kemény dr. – a „kínzástól és megbélyegzéstől sem szabad visszariadni”, de ő a kényszert főként a pontos templom- és iskolalátogatás, valamint a rendezett családi élet érdekében alkalmazná. (74)

Nagy János szolgabíró viszont a lassú, természetes asszimilációtól várja a megoldást, (75) míg Lukcsics Imre a letelepítésükben, helyhezkötésben, a lassú tempójú átnevelésben bízott. (76)

A cigányok sterilizálásának ötlete ez idő tájt a napi sajtóban is visszhangra lelt. Az Esti Kurir 1937 márciusában egy cigányzenész önérzetes, gunyoros olvasói levelét közölte, aki egy vidéki bíró cigánykasztrálási ötletére válaszolva fölhívta a figyelmet arra, hogy a cigányzenészek mennyi dicsőséget szereztek a hazának. Ha egy-egy fajtájabéli hibázik, megbotlik, azért vajon az összes bírót sterilizálni kell? – kérdezte Zempléni Müller Pista cigányzenész. (77)

A lótartás megvonása, a cigányok erőszakos letelepítése, nyilvántartásba vétele, ezek a korszak cigány tárgyú publicisztikájában visszatérő ötletek, javaslatok. (78)

Üdítő kivételek ritkán akadnak, mint például Heiczinger János dr. körorvos, aki még 1939-ben is a természetes asszimilációban, a cigánygyerekek iskoláztatásában, a „sok szeretet és a kellő helyen és mértékkel alkalmazott szigorúság”-ban látta a megoldást. (79) Orvos kollégája, dr. Olay Andor ugyanebben az évben már beállt azok sorába, akik a minden téren példaképnek tekintett náci Németország cigánypolitikáját is utánózni akarták. Olay dr. álma az összes cigány legalább egy-két nemzedék tartamára „szigorúan fegyelmezett gyűjtőtáborba” zárása, előbb munkára kényszerítésük, majd munkára nevelésük. (80)

Gesztelyi Nagy László „koncentrációs munkatáborokba” szeretné záratni a cigányokat, és sziklaszilárd híve „további szaporodásuk feltétlen” megakadályozásának is. (81)

De a szélesebb közvéleményben pontosan azért, mert sem a cigányok általában, sem a kóborcigányok különösen nem jelentettek semmiféle tényleges problémát, gondot, nem keltettek sem irigységet, sem félelmet, ezek a javaslatok nem találtak visszhangra. Szentkirályi Zsigmond professzor több cigányellenes írásmű szerzője keserűen panaszolta, hogy egyrészt

nagyon kevesen mernek egyáltalán az egész kérdéshez hozzászólni, másrészt: „a cigányokról alkotott felfogás még nem eléggé egységes, még vannak komoly és nagylátókörű vezető férfiak, akik nem érzik eléggé a cigányveszedelem súlyát”. Egyébként Szentkirályi Orsós professzornak a Felsőházban tartott beszédére utalt, keserűen említve, hogy még a magyar Felsőházban is milyen gúnyoros, értetlen fogadtatásban részesültek Orsós „előremutató, haladó” javaslatai. (82)

1942-ben már Heiczinger dr. is más húrokat kezdett el pengetni. Nagyobb lélegzetű tanulmányában egy konkrét falu, Bakonycsernye cigányainak történetét és jelenét dolgozta fel, megállapítva többek között, hogy a cigánykérdés „talán nem is fajta kérdése, mert cigányaink állítólag árják, ezen fajta beolvasztása ellen pedig eddig nem merült fel kifogás. De nem tekinthető közigazgatási kérdésnek, hiszen cigány tárgyú rendszabályokban nincs hiány”, de nem nemzetiségi kérdés, hiszen őseik nyelvét a cigányok nagyrésze már nem beszéli. Heiczinger dr. társadalmi kérdésként fogja föl a cigánykérdést, mivel szerinte „olyan tömegről van szó, amely a ráneveltség hiánya miatt” folytat élősdi életmódot. Többségükben még mindig – és ehhez nem kis civil kurázi kellett ebben az időben – nevelni és biológiailag beolvasztani kívánta őket, csak a „beolvaszthatatlannak maradt részt” javasolta felszámolni, egyértelműen a zsidókkal, mint összességükben megváltoztathatatlanul „társadalomellenes” elemekkel együtt a munkatáborokkal és a magtalanítással. (83)

A zömmel a különféle szakmai lapok hasábjain 1942 tájékán megjelenő cigány tárgyú írások zöme egyértelműen kiáll a sterilizálás, kitelepítés vagy ha ezek egyike sem megoldható, akkor a cigányok munkatáborba zárása mellett. (84)

Okályi Ákos dr., Tolna vármegyei körorvos, ritka kivételként világos párhuzamokat von a zsidókérdés és a cigánykérdés között, leszögezve: hogy ha már a sterilizáció mellett döntünk, akkor az összes cigányt sterilizálni kell, az „államhatalomnak elvégre joga van az egyének életébe közvetlenül is belenyúlni, ha az országnak, a társadalomnak érdekei úgy kívánják. Százalékos kiegyezés, kivételek tömegének elismerése ... csak elodázná, de éppúgy nem oldaná meg a problémát, mint ahogy a törvények és rendeletek sora sem oldotta meg a zsidókérdést.” (85)

Az eddig megismert cigányviták zömmel, mint említettük a nagyközönség előtt teljesen ismeretlen közigazgatási, orvosi szaklapokban zajlottak. A szélesebb közvélemény talán még ennél is kevesebbet tudott azokról a vitákról és megoldási javaslatokról, amelyek a különféle törvényhatóságok választott bizottságaiban zajlottak, illetve születtek meg.

A kóborcigány probléma megoldására gyökeresen újat, mást természetesen a közigazgatás választott vagy kinevezett tisztségviselői sem tudtak kitalálni, igaz a vármegyékben tárgyalt korszakunkban nem nagyon törődtek ezzel az egész problémával.

1921 novemberében Győr vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlése vitatta meg a kóborcigány problémát és határozatot is hoztak ebben az ügyben. Ennek bevezető része megállapítja: a kóborcigányság, „a nemzet testén élősködő, ez a rákfene tovább már igazán el nem tűrhető ... itt valamit cselekedni kell.” Keserűen állapítják meg a győri urak, hogy bár a 15.000/1916. sz. BM rendelet lehetővé teszi a kóborcigányok lovainak elkobzását, tekintet nélkül arra, „hogymelyik községben van-e putrija vagy nincsen” (vagyis hogy tud-e állandó lakóhelyet igazolni), de a kóborcigányok személyesen vagy ügyvédjük útján a helyi viszonyokat nem ismerő felsőbb hatóságoknál mindig elérik, hogy lovaikat nekik visszaadják. Ezért javaslatuk a következő: a kóborcigányok lovait el kell kobozni, őket magukat pedig „internálási táborba” kell zárni, ahonnan addig ki nem bocsáthatók „amíg rendes életmódhoz, munkához nem szoktak”. (86)

Komárom vármegye törvényhatósági bizottsága 1921. december 21-én megvitatta győri kollégáik ötleteit, és kissé gunyorosra sikeredett határozatukban azokat elutasították. Egyrészt arra hivatkozva, hogy a kóborcigányok lovainak elkobzása és a kóborcigányok internálása az államra rendkívül nagy és állandó kiadásokat róna, amit „az állam mai súlyos pénzügyi helyzetére való tekintettel” nem lehet komolyan sem javasolni, sem elfogadni; másrészt kioktatják a győrieket: a szerzett tapasztalatok – írják – azt bizonyítják, hogy „a cigányokban őserővel élő és semmiféle eszközzel meg nem másítható és nem befolyásolható faji tulajdonságokat” egy helyen való internálással megváltoztatni nem lehet. (87)

Zala vármegye törvényhatósági bizottsága 1922. február 13-án szakított időt a győri cigányjavaslat megtárgyalására. Csatlakoznak a komáromiakhoz, ők is arra hivatkozva, hogy a győriek javaslatának végrehajtása az államháztartást túlságosan megterhelné. Azt is nehezményezik, hogy a már idézett (és munkánk III. fejezetében részletesen megtárgyalásra kerülő) 15.000/1916. BM rendelet kellő eredménnyel nem járt, viszont a „csendőrség tevékenységének legnagyobb részét a cigányok elleni nyomozások és ellenőrző szemlék veszik igénybe”. Sajnálkozva állapítják meg, hogy bár az idézett rendelet 13.§-a a megrögzött bűnöző hajlamú cigányoknak a kényszermunka-telepre való „beutalását megengedi” ezt az ideig „kellő szigorral” nem alkalmazták. (88)

Heves vármegye törvényhatósági bizottsága nem is titkolt elégedettséggel vetette el Győr és Komárom vármegyék véghatározatát, büszkén hivatkozva arra, hogy az ő vármegyéjükben a „cigánykérdés megoldására egyelőre teljesen elegendők” azok az intézkedések, amelyeket a megyei csendőrparancsnokság a vármegye főispánjával egyetértőleg kiadott. 8 pontban foglalták ezeket össze és tájékoztatásul megküldték a vármegyéknek. Idézzük a Heves megyeiek 8 cigánypontját: 1. Cigányok összeírandók, illetőségi helyükre toloncolandók. 2. Lovak, járművek számbaveendő, jogos tulajdonuk ellenőrizendő. 3. Csendőrörsparancsnokok „saját” cigányait személyazonossági igazolvánnyal látják el, jobb kéz mind az öt ujjának lenyomatával. 4. Cigánylovak járlata csendőrörsön vagy a község-házán őrzendő. 5. Cigányok községet engedély, illetve jelentkezés nélkül nem hagyhatják el. Távozási engedélyét hazaérkezés után láttamoztatnia kell. 6. Az örsparancsnok kivételt tehet a teljesen megbízhatónak ismert cigányokkal, akik állandó foglalkozással bírnak, vagy rendszeresen járnak munkába. Ezek személyazonossági igazolványába az örsparancsnok beírhatja, hogy „ezek zaklatásoknak kitéve ne legyenek” – „megbízható”. 7. Kóborláson ért idegen cigányokat őrizetbe venni. 8. Idegen vármegyéből érkezett kóborcigányokat kitoloncolni.

A Heves megyei törvényhatóság elégedetten állapította meg, hogy amióta a fenti 8 pontos határozatot szigorúan betartják, a „cigányok által elkövetett bűncselekmények száma csökkent, sőt mondhatni a minimumra redukálódott”. (89) Csongrád vármegye törvényhatósági bizottsága nem sokat töprengett a kóborcigány problémán. A Heves megyei törvényhatóság 8 pontos intézkedés-sorozatát szó szerint átvették, avval kiegészítve, hogy a kóborcigányokat születendő gyermekeik pontos anyakönyveztetésére a legnagyobb szigorral kényszerítsék rá. (90)

Csanád vármegye törvényhatósági bizottsága elvben elfogadná Győr vármegye álláspontját, mivel „szükséges volna közigazgatási szempontból is ennek a fajnak (tudniillik a kóborcigányoknak – K.L.) az alkotó munka szolgálatára való kényszerítése”, de megismételve a komáromiak és zalaiak érvelését, arra a döntésre jutnak: felkérlik a belügyminiszter urat, hogy a kóborcigány problémát, „ha szükséges” sorolja az „aktuális kérdések” közé. (91)

A győri vármegyei törvényhatóság kezdeményezése ezzel csöndben, teljes érdektelenséget és közönyt keltve a vármegyék többségében elhalt. 1944-ig csak szórványosan találkozhatunk Magyarországon ehhez hasonló ötletekkel, javaslatokkal, ami ismételten azt bizonyítja, hogy a kóborcigányok által okozott károk, az egész kóborcigány probléma nem volt, nem

lehetett olyan súlyos és fontos, hogy a vármegyék és a különböző hatóságok figyelmét fölkelthette volna. Nagyritkán egy-egy alsóbb fokú hatóság képviselője szánta rá magát arra, hogy megoldási ötleteit felsőbb hatóságai elé terjessze. Így járt el az egyik tolnai főszolgabíró is, aki 1928 őszén alispánjának a következőket javasolta: „Barbár dolog, de egyedül célravezető ilyen kóbor, dologkerülő, közveszélyes egyénekekkel szemben, ha kiskorában megjeleznék egy bélyegzővel, például: D.10 = a nyilvántartásban = Decs. Kolompár Mozsella.” (92)

Veszprém vármegye törvényhatósági bizottsága 1934 őszén ismét csak a belügyminiszterhez fordul felirattal, kérve és javasolva – ismételten eredménytelenül – hogy a kóborcigányok a ló tartástól tiltassanak el. (93)

A csanádi törvényhatóság a veszprémiek átiratában foglaltakat magáévá nem tette, és ezzel az ügy felett napirendre tért, mert indoklásuk szerint a „vármegye területén kóborcigányok számottévő mértékben nem fordulnak elő”. (94)

1936 elején Fejér vármegye alispánja csanádi kollégájának javasolta, forduljanak közös felirattal a belügyminiszter úrhoz, adjon ki „Cigánykódexet”, amely egyesítené a cigányokra vonatkozó eddig „elszórta létező jogszabályokat”. (95)

Mezőkovácsháza főszolgabírája szintén egyetértését fejezte ki a fejéri alispáni javaslattal, mondván, hogy a ló tartás jogát már csak azért is meg kellene vonni a cigányoktól, mert: „egy-két girhes gebe által vont kocsin sok esetben nem egy, hanem 3 család is utazik egyik vidékről a másikra”. (96)

A kóborcigányok letelepítése, gyermekeik iskoláztatása, mint ötlet, javaslat több ízben is felmerült különféle vármegyei fórumokon. 1938 tavaszán például Takács Mihály Zala vármegye törvényhatósági bizottságának tagja javasolta, hogy: „a telepítési törvény keretében e célra megveendő nagyobb ingatlanokon” gyűjtsék össze a cigányokat, „kellő államrendőri felügyelet alatt” tanítsák meg őket földművelésre és „gyermekeik kellő iskoláztatásával polgárisításuk eredményesen keresztülvihető”. (97)

Baranya vármegye törvényhatósági bizottsága rendes közgyűlésén 1938. szeptember 26-án egyrészt támogatásáról biztosította a zalaiak kezdeményezését, másrészt javasolta: az örökölhető, s utódokra is kiható fertőző betegségekben szenvedő cigányok továbbszaporodásának meggátlására intézkedés kiadását, magyarul az e kategóriába eső cigányok sterilizálását. (98)

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy cigányügyben főként a közigazgatási rendészeti szempontból csaknem kizárólag érdekes **kóborcigányok**

ügyében minél feljebb jutunk a hivatali hierarchiában, annál kevesebb figyelemmel találkozunk. Leginkább még a szolgabírói karból érkeznek előljáróikhoz cigány ügyben ötletek, javaslatok.

Ezek közül is kiemelkedik, nemcsak javaslatainak kirívóan durva, a szó szoros értelmében gyilkosan cigányellenes hangnemével, de megírása viszonylag korai időpontjával is a sokoróaljai főszolgabíró 3 oldalas felterjesztése. 1939. április 3-án született beadványának végső következtetése: „Ennek a fajnak a fennmaradását semmiféle érdek nem indokolja.” Beadványában a cigányokat „élősdifajtá”-nak, „értéktelen, kóbor faj”-nak nevezi, akik letelepítésének „értelme és célja nincs”. Szerinte a modern külföldi államok a cigányokat lassú kipusztulásra ítélték már, ezt a példát követésre méltónak jelenti ki, és javasolja, hogy addig is, amíg lassan ki lehet pusztítani a cigányokat, munkatáborba kell őket zárni. Országos internáló táborra javasol, ahova családotul kerülnének a cigányok. (99)

Tószigetcsiliközi főszolgabíró kollégája ugyanebben az időben még feltételhez kötné a kóborcigányok munkatáborba zárását, jelesül: „ha folytatják kóborló életmódjukat”. (100)

Endre László vármegyében, Pest megyében közismert volt a közigazgatásban alkalmazottak körében, hogy az alispán úr a cigányoknál csak a zsidókat gyűlöli jobban. Ennek ellenére főszolgabírái közül csak nagyon kevesen próbáltak meg azzal kedvére tenni alispánjuknak, hogy cigányellenes javaslataikkal közvetlenül hozzá fordulnak. Ezen kevesek egyike volt 1940 nyarán a pomázi főszolgabíró, aki nemcsak a vándoriparendélyek megvonását javasolta, de a már letelepedett cigányoknak sem engedte volna meg, hogy lovat, öszvért, szamarat vagy járművet vásároljanak maguknak. „Ugyanis – fejtegeti a főszolgabíró – sok letelepedett cigány házi állat birtokában kóborrá válik, munkakeresés vagy más foglalkozás címe alatt.” Megoldásként nem a korabeli közigazgatási gyakorlatban általánosnak mondható kitoloncolást javasolta, hanem a kóborlásra ért cigányok munkatáborba zárását, ahol: „... addig tartózkodnának, amíg a munkásülethez hozzáfognak (sic!)”. (101)

Ezek a javaslatok éppen úgy nem vezettek eredményre, nem találtak meghallgatásra, mint Fejér vármegye alispánjának alaposan megindokolt és 1940 elején alsóbbfokú hatóságainak és a szomszédos vármegyéknek szétküldött intézkedés-tervezete. Ebben a szigorú ellenőrzés, orvosi ellátás és a lovak, öszvérek, szamarak, sőt az ebek elvétele éppen úgy szerepelt, mint a cigányok rendszeres havi szőrtelenítése (haj, hónalj, fanszőr). Az alispán figyelme még a vadházasságban élő cigányokra is kiterjedt. Javasolta annak biztosítását, hogy ezek „a körülményekhez képest törvé-

nyes házasságra lépjenek”, 6 éves kortól iskoláztassák gyerekeiket. Igaz, az iskolákban a cigánygyerekeket ő is elkülönített padba ültette volna. (102)

Baranya vármegye alispánja átírt a pécsi, IV. csendőrkerület parancsnokának, véleményét kérve fejér megyei kollegája javaslatairól. A válasz egy egész országrész közigazgatási hatóságainak egykorú véleményét tükrözve így hangzott: „Ez ügyben (tudniillik cigánytelepek fokozottabb ellenőrzése – K.L.) további érdemi tárgyalást, illetve intézkedés kiadását folyamatba tenni nem tervezem, mivel a kérdésben Somogy és Tolna vármegye alispánja arra a véleményre jutott, hogy a jelenleg hatályban lévő jogszabályok szigorú alkalmazása megfelel a cigányok ellenőrzésére.” (103)

Amikor 1941 végén Vas vármegye alispánja körkérdezt intézett főszolgabíráihoz, hogy milyen intézkedéseket javasolnak a kóborcigány probléma megoldására, a sárvári főszolgabíró válaszában leszögezte: a kóborcigányok az ismételt és fokozott ellenőrzés dacára állandóan csavarognak és állapotbetegségekkel fertőzik keresztül az egész járás és vármegye területét. „Ezen kérdés gyökeres megoldása a kóborcigányok munkatáborba való szállításával és felügyelet alatt való dolgoztatásával volna csak megoldható, amelynek keresztülvitele érdekében kérem a szükséges intézkedések szíves megtételét.” (104)

Bár a sárvári főszolgabíró az egész vármegyét veszélyeztetőnek látja a kóborcigányok „csavargását”, az bizonyos, hogy válasza megírása előtt főszolgabíró társaival nem konzultált. A vasvári és a kőszegi főszolgabíró ugyanis olyan értelemben válaszolt az alispánnak, hogy járásuk területén kóborcigány probléma nincs, külön új intézkedések megtételét szükségesnek nem tartják. (105)

Pest vármegye 1942 május havi közigazgatási bizottsági ülésén úgy döntött, hogy felirattal fordul a belügyminiszterhez javasolva, hogy a cigányokat az ország valamelyik részén gyűjtsék össze és szigorú ellenőrzés alatt dolgoztassák. (106)

1940 januárja óta ez az első eset, hogy a vármegyék felirataiban és (vagy) a közgyűlésein a cigányokról egyáltalán szó esett.

A főszolgabírói karból azon ritka kivételek egyike, aki többször és makacsul visszatért a kóborcigányok okozta problémákra, a sárvári főszolgabíró volt. 1942 karácsonyának előestéjén újabb felirattal fordult alispánjához. Ebben többek között leszögezte, hogy a kóborcigányok állandóan veszélyeztetik a közrendet, „... és velük szemben a fennálló rendelkezések alapján nincs mód oly tartalmú intézkedések megtételére, amely azok rendszabályozását radikálisan megoldja”. Szerinte „a legcélszerűbb volna” a kóborcigányok „munkatáborba való beszállítása és munkáltatása”. Ezzel

a sárvári főszolgabíró úr reménye szerint „az állandó zavargás és ezzel kapcsolatos bűnözések is megszűnnének egyrészt, míg másrészt vagy dolgos tagjaivá válnának a társadalomnak, avagy munkába állításuk ezen faj megszűnését vonná maga után”. (107) 1942. december 23-án ez a mondat még Magyarországon is meglehetősen dermesztően hangzik. Nem hallgathatjuk el azt a gyanúkat, hogy a főszolgabíró úr esetleg hallott már egy-két dolgot a németországi „munkatáborokról”, sőt talán Auschwitz híre is eljutott már füleihez...

III. FEJEZET

TÖRVÉNYEK, RENDELETEK
ÉS „CIGÁNYRAZZIÁK” 1944 ELŐTT
MAGYARORSZÁGON

A cigányok nagy része, mint az I. fejezetben láttuk, a magyar társadalom perifériáján tengette életét, a törvényhozók, rendeletalkotók figyelme csak nagy néha tévedt rájuk. Jellemző, hogy az utolsó olyan törvény, amely kifejezetten említi a cigányokat is 1913-ban született. Nem tartozik szorosan vett témánkhoz és szét is feszítené dolgozatunk amúgy is igen szűkre szabott kereteit, ha a cigányokkal kapcsolatos valamennyi törvénycikket, rendeletet megpróbálnánk összefoglalva itt ismertetni. Témánk szempontjából elegendő azt a szerzőt idézni, aki már 1881-ben azon kesergett, hogy II. József Mária Terézia nyomdokain haladva telket is adományozott a cigányoknak: „A buzgó fejedelem halálával azonban a cigány ügy is elhanyagoltatott, s ők elhagyván a tisztességes életmódot, ismét a kóborlásnak adták magukat, s faluvégi kunyhókba húzódtak.” (1)

Ami számunkra különösen fontos és érdekes az az, hogy a XIX. századi cigány tárgyú törvények és rendeletek is kizárólag a kóbor vándoréletet élő cigányokkal foglalkoztak. Őket próbálták letelepíteni, civilizálni. (2)

Az 1876/XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről szólt, ebben a „cigány” szó nem fordult elő, de a járványok, fertőző betegségek megelőzéséről intézkedő, e célból hatósági kényszert is lehetővé tévő §-ait a kóborcigányokra is alkalmazni lehetett. (3)

Az 1879/XL. tc. a kihágásokról intézkedett. Ebben sem szerepel a cigány szó, de 62.§-a a csavargást 8 nap elzárással, a visszaesőket (63.§) egy hónappal büntette. A törvény szerint, aki (64.§) 16. éven aluli gyermeket csavarogni enged 100 Ft büntetést fizet. A 65.§ javítóintézetet írt elő, a 66.§ a koldulást 8 nappal büntette, a 67.§ a visszaeső koldulókat egy hónappal, 68.§ a koldulási engedély megszegőit két hónapos büntetéssel sújtotta. A 69.§ a belföldi illetőségű csavargókat illetőségi helyükre utasította, a külföldi illetőségű csavargókat pedig az országból is ki lehetett utasítani. Az 1879/XL. törvénycikkben a cigány szó nem fordul elő, egy

1913-as vád ellene éppen az volt, hogy nem ismeri a munkakényszert és túl rövid elzárási időket állapít meg. (4)

Az 1886/XXII. tc. „A községekről” címet viseli, ennek 16.§-a azok ügyéről intézkedik, akiknek „illetősége” nem kideríthető. A törvény előírása szerint ezeket az embereket „azon község kötelékébe” kell utaltatni: a) amelyben adót fizet, b) amelyben született, c) melyben az utolsó 5 év alatt leghosszabb ideig tartózkodott, d) ha lelelt, amelyben találtatott, e) hadseregben pedig, ahol szolgálatra előállítva volt. A törvényt magyarázó ehhez még hozzáfűzte, hogy az atya illetősége az irányadó, ha egy egész család illetősége van kérdésben. (5)

Századunkban az első és egyben utolsó törvény, amely a cigányokat név szerint is említi, az 1913/XXI. tc. „A közveszélyes munkakerülőkről”. A közveszélyes munkakerülőkről szóló törvény indoklása a munkakerülő életmód egyéni és társadalmi veszélyességének ecsetelésén túl részletes törvényelőzmény-bemutatót is tartalmaz a Code Napoleontól 1913-ig. Az országok sorában a 7. helyen említi a norvég törvényhozást, amely: „a csavargókat a bíróság, az iszákosokat és a vándor cigányokat a közigazgatási hatóság” segítségével kényszermunkára köteleztette. A cigány szó azután magában a törvényekben nem fordul elő, de §-ai természetesen rájuk is alkalmazhatók voltak. Az 1.§ 8 naptól 2 hónap elzárásig büntette azt, aki munkakerülésből csavarog, 5.§-a pedig dologház büntetést rótt a tiltott szerencsejátékosokra, a stricikre, a visszaeső csavargókra. Ez a dologház meghatározatlan időre szólt, de egy évnél rövidebb és 5 évnél hosszabb nem lehetett. (6)

A kóborcigány problémát 1944-ig elsősorban nem is törvényhozási úton próbálták meg rendezni, hanem alsóbb szintű intézkedésekkel, döntően miniszteriális rendeletekkel. A cigány tárgyú főbb rendeleteket sorra véve Finta Imre csendőrszázados 1944-ben keserűen állapította meg: „Ha ezeknek a rendeleteknek mindenben eleget tesznek, a cigányok kóborlása nem is szűnik meg teljesen, de csökkenni fog. Azonban az a véleményem, hogy ezek a rendeletek nagyrésztben és sok helyütt már feledésbe mentek.” (7) Ami – tegyük hozzá – mindennél jobban bizonyítja, hogy mennyire nem tekintették fontos, lényeges problémának a hatóságok a cigánykérdést. Ha fontos, lényeges rendeletekről egyszerűen meg lehet feledkezni, ez csakis azzal magyarázható, hogy a mindennapi közigazgatási gyakorlatban nem volt szükség ezek gyakori alkalmazására.

A 64.573/1901. BM rendelet a hangversenyek, mutatványok stb. engedélyezésével foglalkozott. Ebben a cigány szó nem fordul elő, mégis erre hivatkozva 4 havonként megújítandó engedélyhez kötötték sok vidéken a cigányzenészek (éttermi, kávéházi) zenélési engedélyét. (8)

Témánk szempontjából talán a legfontosabb cigány tárgyú rendelet a 15.000/1916. BM, a cigányok (sátorosok) összeírásáról intézkedett, és bár később szabályosan közzétették a Belügyi Közlönyben (9), bevezetője eredetileg felhívta az illetékesek figyelmét arra, hogy 1916. június 5-ig ezt a rendeletet „a legbizalmasabban” kell kezelni. A rendelet célja, mint címe is mutatja, valamennyi kóborcigány nyilvántartásba vétele. Ehhez, fogalmazza meg Sándor János belügyminiszter, a rendelet „kiadmányozója”, „szükség esetén a helybeli értelmiség támogatását is ki lehet kérni”. A rendelet meglehetősen óvatosan definiálta a „kóborcigány” fogalmát. Kóborcigány az eszerint, aki nem tudja igazolni, hogy rendes lakóhelye van, vagy tudja, de nem ott tartózkodik, ahol meg „előtaláltatik” ott tartózkodása „nem kellően indokolt”. Ilyen esetekben a rendelet lehetőséget ad az intézkedő rendőrhatóságoknak, hogy vagy „rendes lakóhelyére” utasítsa a cigányokat, „esetleg tolonc úton odakísérteti”. Jegyezzük meg, bár az 1916. évi nagy országos cigányrazzia történetének feldolgozását történettudományunk eddig még nem végezte el, nem tűnik túlságosan merész hipotézisnek annak feltételezése, hogy a rendőrhatóságok inkább rövid úton továbbküldték a területükön talált kóborcigányokat, az igen költséges és bizonytalan eredményű tolonckísérést nem sok helyütt alkalmazhatták. (10) Ezt maga a rendeletalkotó is előre sejthette, mert előírta, hogy az egyes községek előljárósága vagy a városi hatóság gondoskodjon „az odakísért illetőleg előállított kóborcigányok elhelyezéséről, élelmezéséről és őrzéséről”.

Nem tartom valószínűnek, hogy az illetékes rendőrhatóságok egymással vetélkedtek volna, hogy melyikük tud több kóborcigányt elfogni, bár az inkriminált rendelet előírta, hogy a cigányokat dolgoztatni kell és ebből kell fedezni a fogvatartásuk során felmerülő költségeket. A rendeletalkotókat nem is az a törekvés vezette, hogy minél több kóborcigányt fogjanak el, a fő cél a kóborcigányok „vonóállatainak” elvétele volt. A 9200/1916. HM rendeletre hivatkozva a belügyminiszter rendelete előírta azt is, hogy a „18-50 éves vagy ilyen korúnak látszó” férfi cigányokat „népfölkelő bemutató szemle elé” kell állítani, megfelelő védőoltásokban részesíteni stb. A rendelet minden 12. éven felüli cigánynak „cigányigazolvány” kiadását írta elő, ehhez 12 rovatos mintaigazolványt is mellékeltek. Ez nem volt fényképes igazolványtípus, az életkor, nyelvtudás, testméretek mellett csak a fontosabb különleges ismertető jegyeket kellett és lehetett – volna – belejegyezni, ha a rendeletnek ezt a pontját az alsófokú hatóságok végrehajtották volna. A rendelet még azt is előírta, hogy a kóborcigányok csak saját községük határában vállalhattak munkát. (11)

A rendelet – minden bizonnyal – elérte fő célját, nagy számban jutott mindenféle „vonóállat”, ló, öszvér, szamár és erős, hadra fogható újonc a K.u.K. hadseregnek. De a hatóságok valószínűleg egyes helyeken kissé túl buzgón hajtották végre a rendeletet, mert még 1916 júniusában a belügyminiszter újabb, az előző rendeletét magyarázó rendelet kiadására kényszerült, ennek címe: „Kóborcigányok gyermekeinek állami gyermekmenhelyekbe elhelyezéséről”. (12)

A rendelet megállapította, hogy a 15.000/1916. BM rendelet 4.§-át egyes hatóságok félreértik és a kóborcigányok valamennyi vagy legalábbis legtöbb gyermekét állami gyermekmenhelyekbe próbálják küldeni. Ezt el kell kerülni – hangsúlyozza az új rendelet –, mert a cigányszülők „dacosak, lázadók lesznek”, ráadásul túlságosan benépesülnének az állami gyermekmenhelyek. A belügyminiszter új rendelete hangsúlyozza: csak azokat a cigánygyerekeket lehet és kell állami gyermekmenhelyekbe küldeni, akiknek nincs olyan hozzátartozójuk, aki rájuk felügyelne, őket gondozná, akiknek a menhelyekbe való felvétel nélkül életük forogna közvetlen veszedelemben. De a hatósági gépezetet könnyebb volt mozgásba lendíteni, mint megfékezni. Még egy esztendő sem telt el és a Belügyminisztérium újabb magyarázkodó és a 15.000/1916.sz. rendeletét enyhítő rendelet kiadására kényszerült az ismétlődő hatósági túlkapások és a torz helyi gyakorlat miatt. A 151.041/1917. BM rendelet már bevezetőjében megjegyzi, hogy a 15.000/1916. sz. rendeletek célja annyi volt csak, hogy a kóborcigányok csavargásának „vége vessék”. Ezek a rendeletek csak a kóborcigányokra vonatkoznak, azokra akik rendes lakóhelyet nem tudnak igazolni. Mint az új rendelet megjegyzi, több esetben megtörtént, hogy a fentebb említett két rendeletet tévesen értelmezték, az előállított cigányokat indokolatlanul zaklatták, és azonnal lakóhelyükre toloncolták, még akkor is: „ha nem volt biztos, hogy ilyennel egyáltalán rendelkeznek, és ha a rendőrhatalóság az idegen helyen tartózkodást az idézett rendelet szempontjából nem látta kellően indokoltnak. Az új rendelet előírásai foglalkoztak a folytatólagos nyilvántartásba vétellel, megjegyezve, hogy 1916. június 5-től 15-ig volt az általános kóborcigány előállítás és nyilvántartásba vétel, de ezt sok esetben a kóborcigányok elkerülték. Ezért a kóborcigányok folytatólagos nyilvántartásba vétele a hatóságoknak állandó és meg nem szűnő kötelessége. A rendelet felhívta a csendőrkerületi parancsnokságokat a kóborlásban talált cigányok folytonos igazoltatására, illetőleg előállítására. Itt jegyezzük meg, hogy erre a rendeletre is hivatkozva írták elő a II. világháború idején Magyarországon az évenként tartott két cigányrazziát. Az új rendelet 5. pontja a kóborcigányok elhelyezésével foglalkozott,

megemlítve, hogy több helyen az országban a kóborcigányokat teljesen elrongyolódott sátrak alatt tartják huzamosabb ideig. Ezt a rendeletalkotó helytelennek nevezte, kiemelve, hogy az ilyen eljárás „a humanizmus kívánalmainak nem felel meg, és a kóborlás ösztönét fenntartja”. A 6. szakasza a rendeletnek a kóborcigányok ruházatával foglalkozik, megállapítva, hogy ez sokhelyütt megfelelően történik, mert a nyilvántartott cigányokat az alsóbb fokú hatóságok alsó- és felsőruházattal ellátták. A rendelet 7. szakasza a munkáltatással és a munkatelepekkel foglalkozott. A belügyminisztérium megállapította, hogy: „a hozzám érkezett jelentések beszámoltak arról, hogy a helyesen alkalmazott szigor, valamint a jóakarató és tervszerű eljárás következtében ... a cigányokat általában hajlandóvá lehetett tenni ... a munára, a fiatalját pedig nagyobb nehézség nélkül rendes polgári foglalkozásra lehet nevelni ...”

Az Ugron Gábor belügyminiszter által aláírt rendelet végezetül fölhívta az alsóbb fokú hatóságok figyelmét arra hassenak oda, hogy a munkaképes cigányok képességeiknek és hajlamaiknak megfelelő munkára alkalmaztasanak az uradalmakban, gyárakban, egyes gazdaságokban, az ipartelepeken. A nyilvántartásba vett cigányok, akik időlegesen helyhez kötött rendes vándorfoglalkozást űznek, mint a teknővájók, favágók, kosárfonók, szénégetők, Ugron miniszter úr szerint ezeknek minden lehető módon segítségére kell lenni, hogy a tél folyamán foglalkozásukat megfelelő igazolvánnyal ellátva, kellő ellenőrzés mellett, akadályok nélkül folytathassák. A rendelet kitért arra is, hogy fő célja, hogy legnagyobb erénnyel „munkára szoríttassanak” a cigányok, acélból tehát, hogy munkát vállalhassanak még kijelölt tartózkodási helyüket is elhagyhatják. (13)

A belügyminiszteri jóindulatnak, mint arra már az előző fejezetekben is bőven igyekeztünk példákat sorolni, meg is volt az eredménye. A vármegyei hatóságok általában nem törődtek a cigányokkal, legrosszabb esetben „eltanácsolták” őket attól, hogy az illető községben, városban, vármegyében próbáljanak meg időlegesen vagy véglegesen letelepedni.

Ritkán, de az is előfordult, hogy egy-egy alsóbb fokú hatóság saját hatáskörében az érvényes törvényekre, rendeletekre hivatkozva, vagy minden különösebb indoklás nélkül cigányellenes rendszabályokat léptetett életbe. Így járt el 1923 tavaszán Fejér vármegye alispánja, aki eltiltotta a kóborcigányokat a vásárok látogatásától, valamint előírta a kóborcigányok „figyeltetését”, sőt azt is, hogy valamennyi elfogott kóborcigányt kötelező körorvoshoz vinni és megvizsgáltatni. (14)

Rendeletének sok foganatja nem volt, hiszen alig 9 hónappal később vármegyéje hivatalos lapjában ismételten sürgette a vármegye területén

tartózkodó cigányok „törzskönyvezését”. Cikke bevezetőjében dr. Havranek József alispán sajnálkozva állapította meg: „Dacára a több ízben kiadott rendeleteimnek, azon sajnálatos meggyőződésre jutottam, hogy azok nem hajtathatnak pontosan végre és a cigányok nincsenek kellőleg orvosilag ellenőrizve és gyakrabban egészségi és tisztasági szempontból megvizsgálva”. (15)

A népjóléti és munkaügyi miniszter 47.083/1924. sz. rendeletének indoklása is az alsóbb hatóságok nemtörődömségét, felületességét ostromozta. Ezek a hatóságok, bár tudatában vannak annak, hangsúlyozza a NMM, hogy a kiütéses tífuszt elsősorban a kóborcigányok terjesztik, mégsem törődnek ezzel a problémával. „A közegészségügyi felügyelők még a legutóbbi időben is ismételten találtak teljesen eltetvesedett cigánytelepeket – írja a fentebb idézett rendelet –, eltetvesedett tömeglakásokat, sőt szegény házakat is.” Ezért ismételten és újólaj kötelező jelleggel előírja valamennyi cigány „és minden egyes tetvesség-gyanús tömeglakás fertőtlenítését és – többek között – cigánynyilvántartás bevezetését”. (16)

Rendelet-leltárunkból nem hiányozhat a 71.103/1925. KM rendelet, amely a vándoripari engedélyek kiadását szabályozta. Ebben ugyan a „cigány” szó nem fordult elő, de a vándoripar fajták tételes felsorolásánál – többek között – említi a rendelet a hagyományos cigányvándoripar fajtákat is, így a drótosokat, üstfoltozókat és a vándor teknővájókat. (17)

A kóborcigányok helyzetét a Belügyminisztérium és a kérdés iránt érdeklődő szaktudós Herman Antal egyaránt 1928-ban találta sürgősen megoldandónak. Herman Antal áttekintve a cigányügyben 1928-ig hozott törvényeket, rendeleteket, ezek közös vonását abban látta, hogy „nem törődnek a cigánynépelem faji élet- és lélektanával”. Legnagyobb hibának pedig azt tartotta, hogy nem próbálták meg az egész ország területén egységesen rendezni a kóborcigányok problémáját. Ezeknek az intézkedéseknek, rendeleteknek végeredménye – foglalta össze Herman Antal – csupán annyi volt, hogy a cigányokat mindig tovább toloncolták, tehát „úgyszólván a nomád élet elősegítésére vezettek”. (18)

Mint az előző fejezetben láttuk, 1921-22-ben négy vármegye törvényhatósága buzgólkodott, tanácskozott, felirattal, javaslatokkal fordult a Belügyminisztériumhoz, de csak 1928-ban született meg a 257.000 sz. körrendelet, amely az eddig „részben hiányos, részben teljesen végre nem hajtott” kóborcigányrendeleteket volt hivatva fölváltani.

A Belügyminisztérium új körrendelete a közrendet, közbiztonságot és közegészséget veszélyeztető kóborcigány probléma gyökeres megoldását tovább már „nem odázható állami feladatnak” minősítette. A rendelet

előírta, hogy a rendőrhatóságok kutassák fel a kóborcigányokat, ezeket állítsák elő, valamint kimondta, hogy meg kell akadályozni a kóborcigányoknak az országba való beszivárgását. Az elfogott kóborcigányokat, ha bűncselekmény gyanúja merült fel, bíróság elé kellett állítani. Ha mégis bejutott külföldről kóborcigány, akkor ki kell őket toloncolni abba az országba, ahonnan jöttek; ha már mélyen bent vannak az országban, a rendelet előírta, hogy egészségügyi és büntető intézkedéseket kell fogantatósítani a hatályban lévő jogszabályoknak megfelelően. Az elfogott kóborcigányokat a 15.000/1916. sz. BM rendeletre hivatkozva rendőrhatóság elé utalta, és előírta fertőtlenítésüket és tetvetlenítésüket is. (19)

1930 végén az Országos Vendéglős Egyesület vezetősége fordult panaszszóval a Belügyminisztériumhoz és a már idézett 69.573/1901. BM rendelet módosítását kérte, arra hivatkozva, hogy igen sok kellemetlenséget, vesződséget és munkát ad számukra egyes vidéki rendőrhatóságoknak azon gyakorlata, amely 4 havonkénti új engedély kérésére kötelezi azokat a vendéglősöket, akik cigányzenekarokat alkalmaznak. A 132.834/1930. BM rendelet megállapítja, hogy az ilyen módon eljáró rendőrhatóságok hivatkozása és gyakorlata téves, az inkriminált 1901-es rendelet cigányzenekarokra nem alkalmazható, hiszen azok nem hangversenyeket adnak. (20)

Sokkal több hatóság számára okozott gyakorlatilag megoldhatatlan problémát a cigányok letelepítése, illetve a már letelepült cigányok számára munkaalkalom biztosítása. A kereskedelmi miniszter 141.113/1931. április 27-i dátummal megjelent szigorú rendelete a letelepült cigányok vándoripari és házalási tevékenységét próbálta meg – mint látni fogjuk csekély eredménnyel – korlátozni. A rendelet csak igen szűk körben tette lehetővé egyáltalán vándoripari engedélyek kiadását, ezek érvényességét annak a vármegyének a területére korlátozva, ahol a vándoriparos cigány állandó lakóhelye volt. A vándoriparos sem családtagjait, sem segédet nem vihetett magával és még „járóművet” sem használhatott. (21)

A Belügyminisztérium ugyanez év augusztus 24-én kiadott 192.304. sz. rendeletével sietett a KM segítségére, előírva az illetékes rendészeti hatóságoknak, hogy „a tiltott kóborláson ért cigányoktól a vándoripari vagy házalási engedélyeket be kell vonni”. (22)

Sok gondot okoztak az újonnan letelepített cigányok is. Az ismétlődő panaszokra hivatkozott az 1932. május 30-i dátummal kiadott 198.892/1931. BM rendelet is, amikor bevezetőjében nehezményezve állapította meg, hogy sok községben a közlegelőkön vagy ezek közvetlen szomszédságában jelölték ki a telepítendő cigányok lakóhelyét, akik „a legtávolabbi helyekről oda hordják a fertőző betegségben elhullott állatok

hulláit, azok maradványait pedig a közlegelőkön szétszórják”. Az új BM rendelet tulajdonképpen jámbor óhajt fejez ki csupán, amikor annyit írt csak elő, hogy a cigányok számára **lehetőleg** a közlegelőktől távol jelöljenek ki helyet, illetve **adandó** alkalommal a közlegelőktől **lehetőleg** távoleső helyekre telepítsék át a cigányokat. (23)

Érdekes, hogy a legelfogultabban cigányellenes közigazgatási vezetők is meg voltak elégedve a 257.000/1928. BM rendelettel, de annál többen támadták a 141.113/1931. KM rendeletet, mint amely – a panaszkodók szerint gyakorlatilag legalizálta a kóborcigányok vándorlását. A leggyakoribb panasz az volt, hogy a vándoripari engedélyt kiállító hatóságok nem írják rá az engedélyekre, hogy csak egy vármegye területére érvényes. Az alsóbb fokú rendészeti szervek pedig még azt is elnézik, hogy ezek a vándoriparosok segédekkel, családtagjaikkal együtt járják az országot. (24)

Természetesen itt röviden utalni kell arra a közismert tényre, hogy ezek a vándoriparosok a két világháború között Magyarországon hasznos funkciót töltöttek be. Az üstfoltozók, teknővájók, téglavetők munkájára szüksége volt a falvak, kisvárosok népének. Ez is magyarázhatja a csendőrök, rendőrök, jegyzők jóindulatú közömbösségét, nagyvonalú rendeletalkalmazó rugalmasságát.

A II. világháború kitörése előtt utoljára 1939 januárjában született olyan BM rendelet, amely név szerint is említette a cigányokat. A 247.700/1939. BM rendelet a tetvesség elleni védekezés módjait szabályozta, külön is előírva a cigánytelepek lakóinak, a kóborcigányoknak és csavargóknak, valamint a szegényházak és szegénylakások lakóinak tetvetlenítését. A városi és községi orvosoknak pedig kötelezően előírta ezeknek a helyeknek és embereknek „időnkénti megvizsgálását”. (25)

Újabb országos szigorító rendeletre, törvényre a II. világháború első öt évében már nem került sor. Egyes helyi hatóságok viszont saját hatáskörükben hoztak durva, jogtipró rendelkezéseket. Ezek közül is kiemelkedik cinizmusával Endre László 1941-es rendelkezése. Ez előírta, hogy a csendőrök és a helyi hatóságok a kóborló cigányok lovait nyomozzák ki, marhaleveleiket vonják be, és vizsgáltassák meg a lovakat. Az egészséges lovakat az alispán úr elárvereztetni rendelte, a jogos cigánytulajdonosnak pedig csupán az árát kellett kifizetni. A rendelet kimondta, hogy kóborcigány lovat nem tarthat, a vásároknak még a közelébe sem juthat. (26)

Jellegetesnek és a korszellemre jellemzőnek tekinthetjük Esztergom szabad királyi város 1942-ben alkotott szabályrendeletét az „esztergomi illetőségű cigányok életviszonyainak rendezéséről”. A szabályrendelet célja nyilvánvaló: rendes, civilizált, dolgos polgárokká akarja nevelni, gyorsan,

kemény eszközökkel is a városban élő cigányokat. Ezért zárt cigánytelep létesítését írja elő minden esztergomi illetőségű cigány számára. Hogy ki tekintendő cigánynak, arra nézve országos törvény, jogszabály, előírás hiányában Esztergom város irányítói a következőket határozták: „Cigánynak tekintendő minden cigányszármazású személy, továbbá származására tekintet nélkül minden olyan személy, aki cigányokkal együtt él.” Cigánytelepen csak a városi cigánykataszterben szereplő cigányok tartózkodhatnak, felügyelőjük a városi hegymester, vezetőjük és magatartásukért a cigányvajda a felelős. Az esztergomi városatyák figyelme kiterjedt a rendszeres orvosi ellenőrzés előírásaira, az idegen cigányok azonnali kitoloncolására, a cigánygyerekek kötelező iskoláztatására. Sőt az iskolát elvégzett cigánygyerekeket „mesterségre” kívánták adni. A cigányok a cigánytelepet csak munkavégzés céljából hagyhatják el, írta elő az esztergomi cigányrendelet, a városi sétányokon nem „vonulhatnak” át, „a városban felállított padokra nem ülhetnek le”. A város vezető testülete előírta még a rendszeres razziákat, eltiltotta a cigányokat a kocsis- és lótartástól és mindenféle olyan foglalkozástól, amely élelmiszerek kezelésével vagy szállításával kapcsolatos. (27)

Itt jegyezzük meg, hogy a belügyminiszter, akihez jóváhagyás végett ezt a szabályrendelet-tervezetet előterjesztették 1944-ig még csak nem is válaszolt erre a felíratra.

A fentebb felsorolt és vázlatosan ismertetett törvények, rendeletek, mint bizonyítani igyekeztem, csak rendkívül tág keretek között határozták meg az alsóbb hatóságok feladatait, teendőit és kötelelességeit cigányügyekben. Az egyik ilyen feladata volt a hatóságoknak a cigányok igazolvánnyal való ellátása, nyilvántartásba vétele, ellenőrzése. Sok helyen mintaszerű gondossággal hajtották végre a vonatkozó rendeletet. Erről tanuskodik például a körmendi főszolgabíró 1941. december 18-án kelt jelentése alispánjának, amelyben a következőket írja: „Községemben 27 fényképes igazolvánnyal ellátott és nyilvántartott cigány van, akik Molnaszecsődön, illetve Magyaránadalján laknak, s részben napszámkeresetből élnek, részben pedig nyári idénymunkákból származó munkabér-jövedelemből tartják fenn magukat.” (28)

Csanád vármegye központi járás főszolgabírája 1942 augusztusában ezzel szemben arra utasította a községi előljáróságokat (ráadásul a 15.000/1916. BM rendeletre hivatkozva), hogy minden 17. éven felüli kóborcigányt vegyenek nyilvántartásba és őket igazolvánnyal lássák el. (29)

A főszolgabíró úr figyelmét nyilván felhívhatták arra, hogy az érvényes jogszabály szellemével és betűjével nem teljesen egyező rendelkezést adott

ki, mert 1943 elején újabb körrendeletet küldött alárendeltjeinek. Ebben már minden 12 éven felüli cigány számára igazolvány kiállítását írta elő, arra hivatkozva, hogy: „... az ellenőrzés a csendőrség részéről csak így lehetséges és egyébként is a közigazgatási hatóságokat sok munkától megkímélik”. (30)

Vas megyében a főszolgabírák évente rendszeresen küldtek az alispánnak létszám- és rövid helyzetjelentést a járások területén található cigányokról. A szentgotthárdi főszolgabíró 1942 januárjában jelentette az alispánnak, hogy járásában két községben, Kercán és Farkasfán élnek cigányok, akiknek összeírása, nyilvántartólappal való ellátása megtörtént. Ezekről a cigányokról egyébként a főszolgabíró megjegyezte, hogy napszám- és mezőgazdasági munkából tartják fenn magukat, „az élet- és vagyonbiztonságot nem veszélyeztetik”. (31)

1943 tavaszán a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete Ipari és Kereskedelmi Titkársága írt panaszos levelet az iparügyi miniszternek. Ebben többek között nehezményezik: „hogy a Romániából származó cigánykovácsok az országban mintegy 1000-1200-an vannak, a termelt árukat kijelöletlen és leginkább zsidó kereskedőknek adják tovább számla nélkül és nem is adóznak”. A panaszos levél szerint a cigánykovácsokat az iparosok mellett, mint munkásokat kellene alkalmazásba venni, amelyet a hazai iparosok készséggel fogadnának. (32)

A cigány szegkovácsok védelmére Csobánka község elöljárósága kelt. A szentendrei főszolgabírónak 1943. július 10-én elküldött levelükben a következőket írták meg: a csobánkai cigányok már több mint 100 éve laknak a községben, de hogy honnan jöttek ide, nem állapítható meg. Ezek nem az úgynevezett oláh-cigányok. Valamennyi család szegkovács, iparen-gedélye egynek sincs. Ócskavasat vesznek és abból csinálnak szegeket. Nem kóborolnak és állandó lakásuk itt van. (33)

A cigánytelepeket a vonatkozó rendeleteket betartó tisztii orvosok, körorvosok rendszeresen ellenőrizték. Így például 1943. június 29-én a Rábakethelyi segédjegyző jelentette, hogy a „Zsidán és Farkasfán tartózkodó cigányok a körorvos által köztisztaságilag negyedévenként megvizsgálatnak. A tanítók is felkérettek, hogy a tanköteles gyermekeket kísérik figyelemmel tetvesség és tisztátlanság szempontjából.” A jelentés megemlítettette még, hogy a szegények is állandó ellenőrzések alatt állanak. (34)

Nem szorultak ki a cigányok a szegények számára fenntartott ingyen-konyhákról, ők is részesültek közsegélyekben, ingyenes orvosi ellátásban, természetesen azon a színvonalon és abban a mértékben, ahogy ezt a helyi hatóságok anyagi lehetőségei és jó- vagy rosszindulata meghatározta. (35)

Mint láttuk, a cigánygyermek taníttatását Esztergom városa fontos célként jelölte meg. Nem minden hátsó szándék nélkül. Mint azt a kerületi tanfelügyelő 1943. január 4-én kelt jelentése megállapította: „... van 20 cigány tanköteles, ez a létszám éveken át meglesz, úgy, hogy biztosítható ezen iskola működése, ami megoldja a cigánykérdést is. Mert vagy betörnek a cigányok és akkor kultúrálódnak, vagy pedig kitör rajtuk a kultúriszony és végleg elhagyják a város területét. A város szempontjából mindkét megoldás csak előnyös lehet. (36)

Esztergom város polgárai, mint szabályrendelettervezetükből is kitűnt, a cigánytelepeket rendszeres razziákkal kívánták ellenőriztetni. Nem véletlenül, hiszen ebben az időben Magyarországon már évente kétszer tartottak országos cigányrazziát.

A magyar hatóságok, ha egyáltalán fölfigyeltek a cigányproblémára, döntően – és szinte kizárólag – a kóborcigányokat próbálták meg elfogni, „röghözkötni”. A kóborcigányok – mint erre már az előző fejezetekben is többször utaltunk – nem jelentettek komoly veszélyt, nem öltek, nem raboltak, nem fosztogattak. Mint azt az egyik, cigány ügyben igen tapasztalt csendőrtiszt megállapította: „Ma már a cigánynál nagyobb ellenségei is vannak a közbiztonságnak, de azért a kóborcigányt még mindig nem szabad veszélytelennek tekinteni és elhanyagolni.” (37)

A legegyszerűbbnek tűnő módszer – legalábbis első pillantásra – a kóborcigányok megrendsabályozására, elfogásuk és illetőségi helyükre toloncolásuk. De mint azt már láttuk, ha egy cigánycsalád (vagy egyszerre együtt több is) úton van, vándorol és csendőrrel találkoznak, még nem kell azonnal menekülőre fogniuk a dolgot. Az igazoltató járőrnek az esetek döntő többségében – mint erre már több példát is bemutatunk – nyugodtan nyújtják át szabályos igazolványaikat, vándoriparendélyüket, legfeljebb azt kockáztatva, hogy megmutatják nekik melyik úton lehet a leghamarabb távolkerülni a községtől. A legfelső hatóságok ugyanakkor ebbe a patriarchálishan rendezetlen helyzetbe nem akartak beletörődni, és elrendelték a nagy, országos cigányrazziákat. Századunkban először és utóljára 1916. június 5-től 15-ig szervezték meg a minden cigányra, tehát nemcsak a kóborcigányokra kiterjedő általános előállítást és nyilvántartásba vételt. (38) Ennek lefolyását, eredményeit pontosan nem ismerjük, történetének feldolgozását – ismételjük – igen fontos feladatnak véljük.

Arról viszont tudunk, hogy alig egy évvel később, a II. csendőrkerület területéhez tartozó Fejér vármegyében az illetékes csendőrkerületi szárnyparancsnok a „kóborcigányok, katona- és hadifogoly-szökevények, s más csavargók kézrekerítése céljából” razziát tartott. (39)

Előre kell bocsátanunk, hogy az 1944-ig megtartott cigányrazziák hatékonyságának egyik fő akadályát az illetékes hatóságok pénzügyi erőforrásaiknak szűkös volta képezte. Ha ugyanis komolyan vették a razziát és sok kóborcigányt fogtak el, a tolonckísérések összege tetemes summát tett ki. (40)

Mint láttuk a 257.000/1928. BM rendelet óvatos és igen tágan értelmezhető formában ugyan, de előírta a rendszeres cigányrazziák tartását. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy az alsóbb fokú csendőri és közigazgatási hatóságok csekély lelkesedéssel és még szerényebb eredménnyel ügködtek a rendelet ezen pontjának végrehajtásán. A ritka kivételek közé tartozik Csanád vármegye, ahol 1928-29-ben már rendszeresen tartottak cigányrazziákat, igaz kóborcigányt egyetlen egy alkalommal sem sikerült előállítani. (41) A csanádi főszolgabírák igyekeztek a kudarcért a felelősséget az eljáró csendőrökre hárítani, akik a maguk részéről határozottan tiltakoztak a szerintük értelmetlen és végrehajthatatlan utasítások ellen. Mint azt a szegedi V. csendőrkerület szentesi osztályának 1930. szeptember 23-i jelentése megállapította: „A) A razziához egy őrsnek tényleges létszáma nem elegendő. Annak egyáltalán nincs értelme, hogy a csendőrörsök saját tényleges létszámukra utalva egy két járőrrel cigányok után céltalanul portyázzák őrskörletüket. B) Értelmetlen, hogy a főszolgabírák a csendőrörsöket cigányrazziákra felszólítják, ezt központilag kell intézni. Egy razzia már volt idén és nem tartom szükségesnek, hogy egyes főszolgabírák folyó évben még újabb razziák megtartására hívják fel a területileg illetékes őrsöket.” (42)

A kezdeti lelkesedés cigányrazzia ügyben így hamar lelohadt és lassanként kialakult az évi kétszeri, rendszerint májusban és októberben megtartott cigányrazzia-rendszer. A cigányrazziák időpontjának kiírását viszont nem szabályozta rendelet, ezt az egyes alispánokra bízta a belügyminiszter. Akik viszont ebben az ügyben nem konzultáltak még a szomszédos vármegyék alispánjaival sem. Amikor például Bihar vármegye alispánja az egyik évben május 24-re írta ki a cigányrazzia időpontját, csanádi kollégája 3 járásában május 8-án, két járásában május 24-én tartotta meg a razziát. (43)

Több ízben előfordult, hogy a már kitűzött razziaidőpontot más, fontosabb teendők miatt későbbre halasztották. Így például 1939 tavaszán, mint azt Csanád vármegyében is tapasztalhatták: „Az országgyűlési képviselőválasztásokkal járó mozgalmak által fenyegetett közbiztonság és közrend megóvása miatt a csendőrörsök teljesítőképességét” erősen igénybevették, ezért a cigányrazziát ebben a vármegyében június 26-ra halasztották május 22-ről. Egyébként ugyanezt megtette a csongrádi alispán és a békési alispán is. (44)

A cigányrazziák akkor lettek volna igazán hatékonyak, ha az érintettek,

elsősorban a kóborcigányok maguk nem szerezhettek volna jóelőre tudomást azok időpontjáról. Papp alezredes 1938 őszén ezért kéri a borsodi alispánt, hogy: „cigány és egyéb razziák csak az esetben tartassanak, ha azokra igen fontos közérdekből szükség van. Kérem továbbá a cigányrazziák tartására az őrsöket ne hónapokkal előre felhívni, hanem azoknak időpontját 7-8 nappal a razzia előtt az osztályparancsnoksággal közölni ... Csak ilyen eljárással lehet biztosítani, hogy a razziák valóban meglepetés-szerűek legyenek.” (45)

Békés vármegyében 1942 őszén a cigányrazziát már meg sem tartották. Mint a vármegye alispánja 1942. szeptember 15-i jelentésében őszintén megírta: „A május 19-i kóborcigány-razzia teljesen eredménytelen maradt, ugyanilyen eredménnyel jártak a múlt 1941. és 1940. években évenként két ízben is megtartott razziák ... Békés vármegyében már évekre visszamenőleg sohasem volt a cigányrazziáknak gyakorlati értelme ... kóborcigányok a vármegyében nincsenek ... a csendőrlegénységet csak hiábavaló fáradozásnak teszik ki ...” Mint az alispáni jelentés megállapította, a 257.000/1928. BM körrendelet is csak „szükséghez képest” írja elő a cigányrazziák tartását. (46)

De még a sok szempontból, elsősorban „fajüldözési” szempontból mintavármegyének tartott Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében sem tudott még maga Endre László alispán sem rendet tartani cigányrazzia ügyben. 1940. május 27-re írta ki a cigányrazzia időpontját vármegyéjében. El lehet képzelni mit szolt, amikor kézhez kapta a ráckevei főszolgabíró jelentését, amelyben a túlbuzgó tisztviselő tudatta vele, hogy ő már május 8-án megtartotta a cigányrazziát. (47)

De nem egyeztették Endre Lászlóval az időpontot alispán kollégái sem. Tolnában május 10-én, Csongrádban május 25-én, Komárom vármegyében június 6-án, Hevesben május 20-án, Jász-Nagykun vármegyében május 22-én tartották ebben az évben a cigányrazziát. (48)

Endre László 1941. február 8-i összefoglaló jelentésének adatai szerint az 1940. május 27-én és október 7-én megtartott vármegyei kóborcigányrazziákon összesen 83 férfit, 48 nőt, 10 lovat és kocsit találtak. (49) De nem volt jobb a helyzet a Dunántúlon sem. Zalában 1942. június 20-án 4 járásban tartottak csak cigányrazziát, másik 5 járásban egy héttel később, a maradék 4 járásban pedig július 4-én keresgéltek a cigányokat, miközben a szomszédos Vas megyében május-júniusban ebben az évben egyáltalán nem tartottak cigányrazziát.

Veszprémben pedig május 23-án megszervezték a cigányrazziát, és legalább a szomszédos Sopron vármegyével egyeztették az időpontot. (50)

1943 tavaszán a Fejér megyei alispán még mindig csak jámbor óhajként fogalmazta meg: "Kívánatos volna, ha a szomszédos törvényhatóságok az időnkénti razziákat egyidőben tartanák meg." (51)

A vármegyék – minden bizonnyal szándékosan – még a cigányrazziák időpontjának egyeztetésére sem voltak hajlandók. A razziák időpontját az amúgy sem túl lelkes tisztviselők, csendőrök – több mint valószínű – közölték a „megbízható” cigányokkal, nehogy kóborcigány akadjon a razziázók útjába, mert akkor azt el kell fogni, igazoltatni, bekísérni, esetleg fertőtleníteni, majd iratait átvizsgálni, lecsukni, kitoloncolni. Mint azt az egyik csendőrtiszt megállapította, a razziák eredménye hanyatlást mutat: „Lehet, hogy a razziák és a nyilvántartás eredményeképpen a cigányok csavargása csökkent, esetleg más országokba mentek át ... de az sincs kizárva, hogy az ellenőrzés lanyhult.” Mint a szakember megállapította az ország területén egyszerre kellene megtartani a cigányrazziákat, mivel az az általános tapasztalat: „hogy a cigányok átmenekülnek más örskörletbe, a szomszédos vármegye területére és a mai határviszonyok mellett még a szomszédos országokba való átcsúszás is igen könnyű”. (52)

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy Magyarországon 1944. március 19. előtt a cigánytársadalmat komoly veszély nem fenyegette. A mintegy 200 ezer főre becsülhető, zömmel a vidéki kisvárosokban, falvakban, illetve ezek peremvidékén élő cigányság túlnyomó többsége állandó lakóhellyel, többé-kevésbé rendszeresen űzött foglalkozással rendelkezett. A törvények és rendeletek, amelyekben a „cigány” szó egyáltalán előfordul, a társadalmi munkamegosztásba beilleszkedni nem akaró – nem képes kóbor, vándor életmódot folytató cigányok megrendszabályozását célozták. Valószínűleg pár ezer főnél nem becsülhetjük többre a rendszeresen, legalább tavasztól őszig „nomadizáló” kóborcigányok számát, akik jelentősebb károkat nem okoztak, a falusi lakosság ezért sem volt különösebben ellenséges velük szemben. A kóborcigány probléma ebben az időszakban egy nem túlságosan fontos társadalmi-szociális kérdés volt Magyarországon, amelyet az illetékes hatóságok adminisztratív eszközökkel (cigányrazziák) megoldhatónak vélték. A cigányrazziák hatékonyságát nehéz lemérni. Valószínűnek tűnik, hogy a háborús konjunktúra, a sorozások, az általános munkaerőhiány viszonyai között egyre kevesebb munkaképes korú férfi cigánynak volt lehetősége, illetve egyáltalán kedve kora tavasszal útrakelni. A cigányrazziákat a Belügyminisztérium csak elrendelte, de országosan már nem szervezte meg, nem ellenőrizte. A csendőrök és a helyi, vármegyei hatóságok pedig, mint ezt láttuk, az egész kóborcigány-problémát a magasúlynak és jelentőségének megfelelően kezelték.

IV. FEJEZET

CIGÁNYKÉRDÉS EURÓPÁBAN 1933-1945

Mielőtt rátérnénk annak megtárgyalására, hogy mi is történt a magyarországi cigányokkal 1944-1945-ben, szükségesnek látszik röviden áttekinteni a cigányok helyzetét a náci Németországban, valamint azokban az országokban, amelyeket 1939 után megszállt, szövetségesévé vagy csatlósává tett.

1938 tavaszáig Németországban a cigányokkal tulajdonképpen senki sem törődött. Cigány származású hivatalnok, állami alkalmazott, katonatiszt nem volt, a cigányok egyszerűen nem jelentettek semmiféle problémát a hatóságoknak.

Az 1935. szeptember 15-én elfogadott, a Birodalmi állampolgárságról szóló törvény a „német vagy fajrokon vérű állampolgárok” kategóriájából a zsidókat és a cigányokat is kizárta. Az 1935. november 14-én kiadott „vérvédelmi törvény” első végrehajtási rendelete is döntően ugyan a zsidók ellen irányult csak, de első végrehajtási rendelete megtiltotta a házassági alkalmassági bizonyítvány kiadását olyan esetekben is, amikor német vérű személyek „cigányokkal, négerekkel vagy ezek fattyaival” kívántak házasságok kötni. (1)

A nácik eleinte csak az adatokat gyűjtötték össze a Harmadik Birodalomban élő cigányokról. 1936-ban például az egyik neves cigánykutató lakását a Gestapo átkutatta és cigánylistáit elvitték. 1936-ban dr. Robert Ritter alapította meg a cigány kutatóközpontot, amely 1937-ben a Belügyminisztérium támogatásával az Egészségügyi Minisztérium keretén belül működött a hangzatos „Faji Tisztaság és Népeségbiológiai Kutatási Egység” név alatt. Kezdetben 19.000 cigányról rendelkeztek adatokkal, de erről a kartotékrendszerrel kiderült, hogy meglehetősen pontatlan. Nem-cigányok is szerepeltek rajta, voltak olyanok is, akik időközben elhagyták az ország területét, stb. Dr. Ritter 1942 tavaszáig közel 30.000 németországi cigányról gyűjtött össze adatokat. (2)

A cigányokat, mint véglegesen még nem letelepedett társadalmi csoportot vizsgálták dr. Ritter munkatársai, adatokat gyűjtöttek szokásaikról,

antropológiai, származási táblázatokat készítettek 13 generációra visszamenőleg róluk. Dr. Ritter elsősorban a cigánytörzsek egymás közötti, illetve a cigányok és nem cigányok közötti „vérkeveredés” nyomait kutatta. Megfigyelhető, hogy az 1930-as évek közepén a náciak még bizonytalanok voltak abban, hogy a cigányokat árjáknak vagy idegenfajúaknak nyilvánítsák-e. Bár nyelvük eredetét vizsgálva kénytelenek voltak megállapítani az árja rokonságot, a náciak a cigányokat sohasem tekintették komolyan árjáknak. Vizsgálataik eredményeképpen a németországi cigányokat 5 csoportba osztották:

- Z 1.) A tiszta, törzsileg cigányok (Zigeuner)
- ZM+ 2.) Keverék cigányok, de túlnyomóan cigány-vérűek (Mischling)
- ZM 3.) Keverék cigányok, ahol a cigány és nem cigány véreredet fele-fele arányú
- ZM- 4.) Keverék cigányok, ahol a német eredetű vér-származás a döntő
- NZ 5.) Nem cigányok (Nicht Zigeuner) (3)

1936-37-ben több cigány tárgyú publikációban a szerzők magyarországi kollégáikhoz hasonló javaslatokat tettek a cigány ügy rendezésére. Fölvetették a külön városi cigánynegyedek létesítését, a deportálást, sterilizálást, sőt volt olyan szerző is, akinek az az ötlete támadt, hogy a cigányokat vagy Abesszinába vagy Polinéziába kellene küldeni. Dr. Römer pedig – mint nálunk Ignotus – a cigányokat olyan rezervátumokba szerette volna deportáltatni, ahol a németektől elzárva szabadon élhetik nomád életmódjukat. (4)

Szórványos cigányellenes intézkedésekre is sor került már ezekben az években. Himmler személyes utasítására 1936 júliusában Bajorországból 600 cigányt deportáltak a Dachau-i koncentrációs táborba. Berlinből a nyári olimpia idején eltávolították a cigányokat és nem messze a fővárostól táborba zárták őket. A tábort rendőrök őrizték, de ez nem koncentrációs tábor volt, hanem egyfajta sajátos munkatábor. A táborban csak aludtak a cigányok, kötelezték őket arra, hogy Berlinben dolgozzanak, távolabb nem vállalhattak munkát. (5)

Az 1937 decemberében kiadott „Bűn elleni” törvény az „asszociális” magatartást tanúsítók elleni eljárást szabályozta. Ennek megfelelően le lehetett tartóztatni a koldusokat, csavargókat, prostituáltakat, de még a fertőző betegeket is, ha szándékosan nem kezeltették magukat. Igen sok cigányt, még ha nem is követtek el bűncselekményt, pusztán csavargó életmód miatt vittek táborba. (6)

A német hatóságok is világosan megkülönböztették egymástól a „tiszta cigányvérű” cigányokat és a „kevert vérű” kóborcigányokat. Mint majd

látni fogjuk, elsősorban a kevert vérű cigányokat deportálták Auschwitzba, a „valódi törzsi cigányokat” csak arra figyelmeztették, hogy ne vándoroljanak. Már 1936-ban Bécsben felállítottak egy nemzetközi intézetet, a náci Harmadik Birodalom illetékeseinek támogatásával a cigánykérdés megoldására – felszámolására. Elsőrendű célként állapították meg, hogy az intézethez csatlakozó tagállamok saját területükről ne küldjék át a velük szomszédos országokba a kóborcigányokat. Előírták egyúttal a cigányokról megszerzett, felvett adatok gyűjtését, rendszerezését, a tagszervezetek közötti rendszeres felvilágosítást is. (7)

1938 végén Himmler kijelentette: a cigánykérdést a német fajpolitika szellemében kell megoldani. Az 1938 decemberében kiadott törvény értelmében a cigányok feletti felügyeletet a biztonsági rendőrség (SIPO) vette át a bűnügyi rendőrségtől. Az 1939 márciusában kiadott végrehajtási utasításnak megfelelően – ezen Heydrich aláírása szerepel – a fajilag tiszta cigányok új, barna színű igazolványt kaptak, a kevert vérű cigányok világoskéket, a nem cigány vándor, csavargó életmódot folytatók pedig zöldet. A törvény és végrehajtási utasítása világosan megfogalmazta a célt: elszigetelni a cigányokat a „német néptörzstől”, megakadályozni minden fajkeveredést.

A cigánykérdést – hasonlóan a korabeli magyarországi gyakorlathoz – ekkor döntően mint vándorcigányproblémát kezelték, de – eltérően a hivatalos magyar politikától – ekkor már Németországban valamennyi kóborcigányt koncentrációs táborba kívánták zárni. A faji motívum a nácik cigánypolitikájában csak másodlagos szerepet játszott. Döntőnek a szociális-közbiztonsági szempontokat tekintették, elsősorban a közbiztonságot veszélyeztető, nehezen ellenőrizhető kóborcigány réteget próbálták felszámolni. Igaz az is ugyanakkor, hogy a náci ideológusok-propagandisták az aszociális magatartást, így a bűnözést, csavargást, munkakerülést messze-mentően genetikai, faji alapon próbálták megmagyarázni. Ráadásul egyes nácik azon a véleményen voltak, hogy a zsidók és cigányok között faji affinitás van.

Himmler 1939 szeptemberében új elhatározásra jutott: a megszállt, de nem annektált lengyel területekre deportáltatja a kóborcigányokat. 1939. október 17-én a Harmadik Birodalom területén „vándorlási” tilalmat rendeltek el, ennek megfelelően a cigányoknak megtiltották, hogy elhagyják házukat vagy táborhelyüket. 1939. október 25-27-ig országos cigány népszámlálást tartottak és hozzáláttak a kóborcigányok Lengyelországba deportálásának előkészítéséhez. Ezt a tervet 1939 teléről végül is 1940 tavaszára halasztották, valószínűleg szállítási kapacitáshiány miatt. 1939.

november 8-án Hans Frank az úgynevezett Lengyel Főkormányzóság vezetőjének elnökletével magasrangú SS és civil közigazgatási hivatalnokok értekezletén bejelentették, hogy a Harmadik Birodalom területét megtisztítják a zsidóktól és lengyelektől. Az értekezleten körülbelül 1 millió zsidó és lengyel kitelepítéséről esett szó. 1940 tavaszáig úgy tervezték, hogy körülbelül naponta 10 ezer főt tudnak deportálni. 1939. december 1-én végleges döntés született, hogy a birodalom területét, ideértve a frissen hozzácsatolt volt lengyel területeket is, véglegesen megtisztítják a zsidóktól, lengyelektől és a cigányoktól is. Az ílymódon „megtisztított” területekre a Szovjetunióból, illetve a szovjet megszállástól fenyegetett Balti-államokból kivándorolni szándékozó németeket akartak letelepíteni. A kitelepítési akciót előzetes tervezés, előkészítés nélkül kezdték el. A zsúfolásig telt vagonokból a deportált lengyeleket, zsidókat és cigányokat főleg a Lublin-i körzetben hajtották ki. Frank eleinte nem sokat törődött ezzel a kérdéssel, abban bízott, hogy a háború győztes befejezése után a zsidókat talán hamarosan Madagaszkárra, a lengyeleket pedig Keletre, talán Szibériába lehet továbbküldeni. De amikor alárendeltjei föl hívták figyelmét arra, hogy nap mint nap tömegével érkeznek zsidók, lengyelek és cigányok a Lublin-i körzetbe, ellátásuk, ellenőrzésük pedig gyakorlatilag lehetetlen feladatok elé állítja őket, Frank megrémült. Ráadásul a külföldi sajtó is felfigyelt a brutális deportálási hullámra. 1940. február 12-én Frank Berlinben tiltakozott a deportálások ellen. Az értekezleten, ahol Frank panaszát és tiltakozását előadta, Göring elnökölt és Himmler mellett több magas rangú SS tisztségviselő is jelen volt. A jegyzőkönyv tanúsága szerint Göring úgy döntött, hogy Frank előzetes jóváhagyása nélkül újabb transzportot nem irányítanak a Főkormányzóságba. (8)

1940 elején a nyugati és észak-nyugati német területekről kezdték meg a cigányok elszállítását. Ez az akció a Franciaország elleni támadás előkészületeinek részét alkotta. 1940 május közepén érkezett az első 2500 cigányt szállító vonatszerelvény a Lengyel Főkormányzóságba. 1940 októberéig számuk körülbelül 3000-re nőtt. Egy részüket a zsidó gettókból helyezték el, de voltak szép számmal olyanok is, akiket egyszerűen szélnek eresztettek, miután megfenyegették őket, hogy ha visszatérnek Németországba koncentrációs táborba kerülnek és sterilizálják őket. Hans Frank fő kormányzó ezúttal is élesen tiltakozott. Ez és a szállítóeszközök hiánya vezetett oda, hogy a további cigánydeportálásokat időlegesen leállították. (9)

1940 nyarától 1942 őszéig több ízben fölmerült a legfelső német döntéshozók körében az az ötlet, hogy a cigányokat valahová Európán kívülre kellene szállítani. Ebben az időben tovább folytatták a fajbiológiai

vizsgálatokat. Most már nemcsak az egyes cigányok „kevertségi fokát” kutatták, hanem azt is megpróbálták megállapítani, hogy a vizsgált egyedek melyik cigánytörzshöz tartoznak. Ugyanakkor adatok vannak arról, hogy Burgenlandban és Kelet-Poroszországban igen sok cigányt koncentrációs táborba zártak. 1941 elején a Wehrmachtból eltávolították azokat a katonákat, akiknek egyik szülője cigány volt. 1942 végére pedig az összes cigányt leszerelték. Az Oktatásügyi Minisztérium 1941 márciusában az „állampolgárság nélkülieket” zárta ki az iskolák látogatásából. A rendelet egyik pontja leszögezte: ha „társadalmilag zavaró” magatartást tanúsítanak, abban az esetben a német cigánygyerekeket is kizárhatják az iskolaigazgatók az iskolalátogatásból. (10)

1941 szeptemberében újabb nagy deportálási akció indult a Harmadik Birodalomban. Ekkor már nemcsak arról volt szó, hogy a zsidókat eltávolítják a náci birodalomból, hanem a volt lengyel területeken felállítandó haláltáborokban meg akarták őket ölni.

1941. szeptember 18-án Himmler levelet intézett Artur Greiser Reichsstathalterhez, a Führer kívánságára hivatkozva jelezte neki: „I. lépcsőben 60 ezer zsidót szállítanak a Lodz-i gettóba,” – az SS Reichsführere megírta: úgy hallotta, ott van hely számukra. Greisernek sikerült 20 ezer zsidóra és 5 ezer cigányra „lealkudnia” a 60 ezres számot, de még ez a tömeg is sokkolta a helyi német hatóságokat. Übelhör SS Brigadeführer – a lodzi körzet parancsnoka – memorandumban tiltakozott, 160.400 fő volt eredetileg 4,13 km² területen, most 144 ezren élnek itt, fogalmazta meg panaszát. Halálozások és munkatáborokba való átirányítások csökkentették az eredeti létszámot, de a gettó körzetét is 3,41 km²-re csökkentették – írja Übelhör. Összesen 2 ezer ház, 25 ezer szoba állt rendelkezésükre, vagyis 5,8 fő jut átlagban egy szobára. A gettóban a birodalom számára létfontosságú cikkeket gyártó vállalatok működtek, de a jegyrendszer is csak az éhezés szintjén biztosítja a munkások ellátását. Nincs fűtés, szén, 20 ezer zsidó és 5 ezer cigány megérkezése 7 fő/1 szobás elhelyezést tesz szükségessé. Az újonnan érkezőket – írta Übelhör – csak a gyárak területén lehetne elhelyezni, ami veszélyeztetné a termelést. Járványok, éhínség fenyeget. A cigányok pedig – fogalmazta meg Übelhör fenntartásait –, mint született agitátorok és gyújtogatók tűzvészeket fognak okozni. Übelhör tiltakozását semmibevéve Heydrich elindította a zsidó és cigánytranszportokat, Himmler pedig 1941. október 10-én baráti hangú levélben igyekezett megvigasztalni boldogtalan alárendeltjét. Fölhívta figyelmét arra, hogy senki sem várja el tőle, hogy a zsidókat a gyárak területén helyezze el. Ami pedig a cigány gyújtogatókat illeti, Himmler azt tanácsolta Übelhörnek, hogy ha

a gettóban valahol tűz ütne ki, 10 cigányt végezzen ki minden ilyen esetben: „Rá fog jönni, hogy a cigányok lesznek a legjobb tűzoltók” – írja Himmler. Übelhör meg sem várva Himmler válaszát október 9-én újabb levélben tiltakozott a zsidó- és cigánytranszportok ellen. Levelében Eichman Sturmbannführert „cigány lókupec módszereket alkalmazó” alaknak nevezte és azzal vádolta, hogy megtevesztette Himmlert, félretájékoztatta őt a Lodz-i gettó befogadóképességével kapcsolatban. Himmler éles hangú levélben utasította rendre alárendeltjét, külön is felháborodva azon, hogy Eichmannt cigány lókupecekhez méltó módszereket alkalmazó embernek nevezte Übelhör. (A lódzi cigánytábor későbbi történetére a lengyelországi cigányüldözések tárgyalásakor még visszatérünk.) (11)

A németországi cigányüldözések új fejezetét jelentette, amikor 1942 augusztus végén új igazságügyminisztert neveztek ki Ottó Thierack személyében, aki elődjénél Schlegelbergernél konciliánsabb, megértőbb magatartást tanúsított a nációkkal szemben. 1942. szeptember 18-án Himmler, Thierack és más magasrangú RSHA tisztségviselők értekezletén fölvetődött, hogy minden zsidót, akit 3 évnél hosszabb börtönbüntetésre ítélték, az SS-nek átadják, és a jövőben a zsidók által elkövetett bűncselekményeket Heinrich Himmler SS-e fogja „kezelní”.

Thierack úgy döntött ezek után, hogy átadja Himmlernek mindazon zsidókat, akiket 6 hónapnál hosszabb börtönbüntetésre ítélték. A Thierack-Himmler egyezmény értelmében a bíróságok helyett ezentúl a rendőrség „ítélkezett” a zsidók bűnügyeiben. Csak 1943. július 1-én jelent meg a Thierack-Himmler egyezmény rendelet formájában. Ez nemcsak a zsidókra vonatkozott, hanem a cigányokra, lengyelekre, oroszokra, ukránokra, csehekre, és még az „aszociális” németekre is. Érdekes idézni Thierack Bormannhoz intézett 1942. október 13-án kelt levelét. Az igazságügyminiszter szerint Himmlerrel kötött megállapodása célja az volt, hogy a német népet megszabadítsák a lengyelektől, oroszoktól, zsidóktól és cigányoktól. A birodalomhoz csatolt területeket pedig a német néptársak számára megfelelően előkészítsék, mármint azon német néptársak számára, akik át akarnak települni. Ezért a bűnügyi igazságszolgáltatást lengyelek, oroszok, zsidók és cigányok ügyében az SS birodalmi vezetője kapta meg – írta Thierack. Azon az alapon, hogy az igazságszolgáltatás adminisztrációja: „... csak kismértékben tud hozzájárulni ezen népek kiirtásához” – írta az igazságügyminiszter. A következő fél év során 12.658 különféle nemzetiségű foglyot adtak át a koncentrációs táboroknak a börtönökből. (12)

1942. december 16-án Himmler személyesen adott parancsot valamennyi ROM (oláh) cigány Auschwitzba deportálására. Az RSHA 1943. ja-

nuár 26-án készítette el a rendelet végrehajtási utasítását. Ennek alapján országszerte összegyűjtötték és Auschwitzba szállították a ROM cigányokat és a balkáni eredetű cigányokat (SIPPEN), nem német vérű hozzátartozóikkal együtt. A rendelet alapján nem internálták a „fajilag tiszta” SINTE és LALLERI cigányokat, azokat az oláh-cigányokat, akiknek „német vérűvel” érvényes házasságuk volt, a társadalmilag beilleszkedett cigányokat, és azokat a „cigánykeverékeket”, akik már az általános cigányösszeírás előtt állandó munkahellyel és lakással rendelkeztek. A rendelet némileg ellentmondásos módon nem látszik tudomást venni arról, hogy a Wehrmachtban ekkor már elvileg nem szolgálhatnának cigányok, mert fölmenti a deportálás alól a hadiszolgálatban lévő cigányokat, a hadirokkantakat és az érdeméremmel kitüntetetteket, valamint a haditermelésben nélkülözhetetleneket. Nem deportálták a fentebb felsorolt kivételezettek házastársait, valamint mindazokat, akik külföldi állampolgárságukat igazolni tudták. Maga a bűnügyi rendőrség is menthetett föl „különleges” okokra hivatkozva saját hatáskörében cigányokat. A nem deportált cigányok esetében a rendelet előírta, hogy az illetékesek (elsősorban a rendőrség) győzzék meg a cigányokat vessék önként magukat sterilizációs műtét alá. Ebben a formában a háborús viszonyok között a sterilizálás végrehajthatatlannak bizonyult, a cigány férfiak természetesen önként nem kasztráltatták magukat. A deportáltak vagyonát először csak letétbe helyezték, később a Belügyminisztérium úgy foglalt állást, hogy az internált cigányokat állam- és társadalomellenes személyeknek kell tekinteni, tehát vagyonuk elkobzandó. Ennek végrehajtásával a Gestapot bízták meg.

1943. január 29-én adták ki az úgynevezett „Auschwitz-rendeletet”. Ez nem tartalmazott semmiféle olyan értelmű utasítást, hogy a cigányokat ki kellene írtani, vagy valamilyen különleges „végső megoldást” kellene esetükben is alkalmazni. A rendeletalkotók szándéka valószínűleg csak annyi volt, hogy munkára fogják a kóborcigányokat és csökkentsék a közbiztonságot fenyegető, nehezen ellenőrizhető személyek számát Németországban. Egyetlen olyan parancsot, utasítást sem ismerünk, amely azzal foglalkozna, hogy hogyan kell a cigányokkal a táborokban bánni. Auschwitzba szállításuk még nem jelenti önmagában azt, hogy valamennyit meg is akarták ölni. Közismert, hogy ebben a hatalmas táborban volt munkatábor-részleg is. A cigányok számára külön családi tábort állítottak föl. Itt még a férfiak sem dolgoztak és körülbelül 10 hónapig csaknem háborítatlanul éltek. Feltűnő, hogy a cigánydeportálásokat 1943 elején mennyire előkészítetlenül, kapkodva hajtották végre, igen esetlegesnek tűnő szem-

pontok alapján válogatták ki a deportálásra ítéltet. Míg a zsidókat a SD emberei deportálták, a cigányokat a bűnügyi rendőrség munkatársai, akik 1943 tavaszára körülbelül 10.000 cigányt vittek Auschwitzba. A németországi cigányüldözésekkel foglalkozó szakirodalomban általános az a vélemény, hogy 1943 márciusáig sem összehangolt, egységes náci cigánypolitikáról, sem általános cigányüldözésről nem beszélhetünk a Harmadik Birodalomban. (13)

Himmler szerette volna a SINTI és LALLERI cigányokat megőrizni, de ezt még ő sem tudta elérni. 1943. április 25-én a Birodalmi Állampolgárságról szóló törvény alapján kiadott 12. sz. rendelet ennek a két cigánytörzsnek is előírta, hogy kijelölt lakókörzetüket nem hagyhatják el. További sorsuk nem ismert. Az auschwitzi cigánytáborról ismereteink szerint magyar nyelven egyetlen egy visszaemlékezés jelent meg 1963. július 6-án a Magyar Nemzetben. (14)

A visszaemlékező szerint munkára csak az önként jelentkezőket vitték a cigányok közül, „munkatranszportokra csak kevesen jelentkeztek, hiszen köztudomású, hogy a cigányoknak nemcsak a közösségi, de a családi érzése is milyen fokozott.” Az öregeknek és a 18 éven aluliaknak napi fél liter tejet adtak. A rosszindulatú névtelenség homályába burkolózó visszaemlékező leírja azt is, hogy a cigányláger lakóinak nagyrészt a tuberkulózis pusztította ki, mert: „gyógykezelésüknél minden rendszabály és tápszer hiábavalónak bizonyult”. (15)

Hermann Langbein, aki hosszú éveken át, mint osztrák kommunista orvos fogolyként dolgozott Auschwitzban, ezzel a cigánygyűlölettől áthatott képpel szemben egészen másfajta cigánytáborról írt. A cigányokat fekete háromszöggel jelölték meg, mint az aszociális elemeket. Sok esetben „Z” (Zigeuner) betűt is viseltek mellükön. Mint Langbein emlékirataiban leírja, Himmler 1942. október 30-i körlevele engedélyezte, hogy az auschwitzi táborban tartottaknak csomagokat küldjenek. A zsidók egyes kivételes esetekben kaphattak csak csomagot, az orosz hadifoglyok nem kaphattak, míg a cigányok egyáltalán nem kaptak csomagot. Mint Langbein megjegyzi, a legtöbbet a lengyelek kaptak. (16)

Langbein leírja, hogy emlékezete szerint az első cigányszállítmány 1943. február 26-án érkezett az auschwitzi táborba. Ezt Langbein szerint még sok más cigányszállítmány követte. Egyeseket azonnal a gázkamrába vittek, főleg a keleti cigányokat, mert attól féltek, hogy fertőzéseket terjesztenek. Táborukat **családi** tábornak szánták. Az előítéletek velük szemben még erőteljesebbek voltak, mint a zsidókkal szemben. Ezt még az auschwitzi foglyok között is érezni lehetett. (17)

A cigánytábor pontos neve: Birkenau II/e volt 1944-ben (18) Langbein adatai szerint az auschwitzi cigánytáborban 10.849 nő és 10.094 férfi tartózkodott. Az auschwitzi tábori múzeum adatai szerint – ez egyébként becslés – kevesebb mint 3000 cigányt vittek el innen más táborokba. Nem tudunk pontosabb számot azokról – jegyzi meg Langbein – akik Birkenau II/e likvidálása előtt meghaltak. (19)

Auschwitzban a cigányok leginkább a vízhiánytól szenvedtek táborukban. Mint Hermine Horvath visszaemlékezéséből megtudjuk, a cigánytáborban: „mivel nem volt víz, a lázas betegek gyakran vizeletet ittak. Élelmet azokban a dézsákban adtak nekünk, amelyekbe a szükségünket végeztük. Előtte kimosták ezeket.” A vízhiány egyik magyarázata, hogy a 4 nagy krematórium túl sok vizet használt el, de Auschwitz környékén maga a talajvíz is szennyezett volt, a tábor őrszemélyzetének ásványvizet osztottak. (20)

Lucie Adelsberger orvosnő szintén nem látott tejet ivó, békésen, csöndesen játszó cigánygyerekeket Birkenauban: „A cigánytábor gyerekblokkja nem sokban különbözött a felnőttekétől, mint a nagyoknak, nekik is csak a bőrük volt a csontjaikon, vékony bőr, át- meg átszakítva, ahol a csontváz kemény csontjaival érintkezik. A rüh előntötte az alultáplált testeket. A száját a NOMA-VÍZRÁK roncsolta, amely szétrohasztotta a csontot és átlyukasztotta az arcot. Sokaknál az alultápláltság felfúvódást okozott, mind-mind vizet kértek, de a víz tilos volt, mert szennyezett volt ... Semmiféle fenyegetés, semmiféle könyörgés nem tudta megakadályozni a gyerekeket az ivásban. Utolsó kenyéradagjukat odaadták egy pohár fertőzött vízért, és amikor már nem tudtak felállni, négykézláb éjszaka az ágyak alatt a víztartó edényekhez csúsztak és kinyalták.”

Mint Langbein visszaemlékezésében leírja: „Egyik alkalommal Wirtz dr. irodájában megállapítottam, hogy a cigánytábor halálozási aránya a legmagasabb volt a táborban, tudni akartam az okát és ürügyet találtam rá, hogy egy őrszemmel odamenjek. Jelentésemben ezt írtam: „Egy szalmazsákon 6 csecsemő, akiknek csak pár napjuk lehet hátra. Micsoda látvány. Kiszáradt végtagok és kidudorodó has. Az anyák mellettük fekszenek az ágyakon, kimerültek, csonttá soványodtak, ott hevernek. Gyakran meztelenek. Úgy tűnik nincsenek öntudatuknál. »Gyere, mindent látni kell!« – mondja nekem egy lengyel ápoló, akit a központi táborból ismerek. Kivisz a barakból és kinyit egy fészert, a hullaház. Már sok hullát láttam a táborban, de most elborzadva kihátrálok. Hullahegy, legalább két méter magas. Szinte csak gyerekek, csecsemők, kamaszok. Patkányok nyüzsögnek rajtuk. Ezen a napon nem láttam a játszóteret, a hatóságok büszkeségét, amelyet minden látogatónak megmutattak.” (21)

Langbein is említést tesz az Európában igen kevésbé ismert betegségről, amely a cigánytáborban pusztított. A NOMA hiánybetegség volt. A gyerekek arcát roncsolta szét, lyukak keletkeztek az arcokon. Mengele, mint Langbein leírja, begyűjtötte magának néhány olyan gyerek hulláját, akik ebben a betegségben haltak meg, levágatta a fejüket és formolban őrizte, konzerválta ezeket. Mengele egyébként a cigánytáborban is tanulmányozta a gyerek-ikreket, 60 pár ikret gyűjtött innen össze, 2-14 évesig. Megvizsgálta, megölte és felboncoltatta őket. 1944. augusztus 1-én már csak heten voltak életben. (22)

Nemcsak Mengele kísérletezett a cigányokon, más táborokban is végeztek náci orvosok úgynevezett „álorvosi kísérleteket”. Dachauban és Buchenwaldban azt próbálták ki, hogy meddig tudnak életben maradni, ha csak sós vizet kapnak. Ravensbrückben nők méhébe fecskendeztek különféle anyagokat és azt vizsgálták, hogy melyiktől milyen módon válnak terméketlenné. Ravensbrückben a cigány nőknek azt ígérték, hogy ha aláírnak egy nyomtatványt, hogy „önként” sterilizáltatják magukat és kislányaikat, akkor szabadon engedik őket. 1945. január 4-7. között 120-140 kis cigánylányt sterilizáltak ebben a táborban, legfiatalabb közülük 8 éves volt. Sokan behaltak a brutálisan végzett műtétbe, a túl nagy röntgenadaggal végzett besugárzásba. 1942 tavaszán Werner Fischer professzor a Sachsenhauseni koncentrációs táborban őrzött cigányok közül 40 főt válogatott ki azzal a céllal, hogy sorozatos vérvételekkel bebizonyítsa: a cigányoknak másmilyen a vérük, mint a németeknek.

Végeztek fagyasztó kísérleteket is cigányokon. Ekkor azt vizsgálták, hogy a szó szoros értelmében szinte halálra fagyasztott ember mennyi idő alatt tér magához. (23)

Höss emlékiratai szerint, amikor 1944 nyarán Himmler meglátogatta az auschwitzi táborát, rá is a legnagyobb hatást a NOMA-ban szenvedő cigánygyerekek látványa tette, akik – Höss szerint – úgy néztek ki, mint Palesztína leprásai. Himmler ezek után kiadta a parancsot: a cigánytábort likvidálni kell. 1944. augusztus 2-án körülbelül 3-4 ezer cigányt gázosítottak el és körülbelül 2000 cigányt vittek más táborokba. Höss emlékirataiban megjegyzi, hogy 1944 augusztusára még körülbelül 4000 cigány maradt elgázosításra Auschwitzban. Addig nem tudták mi vár rájuk, csak akkor értették meg, amikor egész barakkszám az V. krematórium felé vitték őket. Nem volt könnyű őket betereni a gázkamrákba – jegyezte meg Höss. Más emlékiratokból is tudjuk, a cigányok kemény ellenállást tanúsítottak. Mint azt egy lengyel visszaemlékező leírja: „Egyik éjjel a férfiak tábora több ezer ember kiabálására ébredt. Amint kiléptünk a barakkokból, láttuk mi

történt. A cigányok táborát fényoszópokkal világították meg, cigány férfiakat és nőket, gyerekeket SS-ek sorbaállították ötösével, hogy a krematóriumba vigyék őket. De a szerencsétlenek minden erejükkel ellenálltak, olyan hangosan kiabáltak, hogy ez egész Birkenauban hallatszott. A dulakodás egész éjjel tartott, de reggelre a cigányok tábora már üres volt.” (24)

Langbein maga is az ellenszegülés, parancsmegtagadás ritka, kivételes eseteinek egyikeként írja le a cigánytábor likvidálását: „Az SS-eknek minden brutalitásukra szükségük volt. Semmiféle manőver nem járt sikerrel, hogy rávegyék a foglyokat arra, hogy önszántukból felszálljanak a teherautókra.” (25)

A megbízható adatokra és az eredeti forrásokra támaszkodó szakirodalomban általános a meggyőződés, hogy a cigánykérdést csak a zsidókérdés végső megoldása után, a győzelmesen megvívott háborút követően a germanizálásra kijelölt területeken akarták „megoldani”. Ezzel magyarázható az is, hogy a cigányok viszonylag nagy számban éltek túl a Harmadik Birodalom üldözéseit, körülbelül 20-45 százalékukat ölték meg, illetve pusztult el például betegségek, éhezés stb. következtében. (26)

Európa-szerte megfigyelhető, hogy 1939-1940-ben a náci megszállás alá került országokban, sem maguk a megszállók, sem a náccal kollaboráló helyi hatóságok kezdetben szinte sehol sem törődtek a cigányokkal.

LENGYELORSZÁG

Sajnálatos módon a lengyelországi cigányok II. világháborús sorsáról rendelkezésünkre álló feldolgozások alapján csak nagyon töredékes, hiányos képet alkothatunk magunknak. Mindhárom rendelkezésünkre álló tanulmány (27) főleg visszaemlékezésekre, háború utáni perekben elhangzott tanúvallomásokra támaszkodik, bennük csak elvétve találhatunk eredeti, hiteles forrást, adatot. Abban mindhárom tanulmány szerzője egyetért, hogy a náci megszállók először a zsidókat (és a lengyeleket) kezdték üldözni. Danzig (Gdansk)-ból és környékéről eltávolították nemcsak a zsidókat és cigányokat, de a lengyeleket is. Szórványos adatok szerint Czista Woda nevű kistelepülés mellett lévő cigánytábor valamennyi lakóját 1939 késő őszen két teherautóra rakták és a közeli Skarszewy faluban létesített zsidógettóba szállították. Egy-két esetben a visszaemlékezők szerint a gdanski vajdaság területén kivégeztek a náci cigányokat is. (28)

Radom járásban 1943-ban kezdődött a cigányok tömeges kivégzése, valószínűleg ez év tavaszán. Visszaemlékezők szerint a Rakowski erdőben

ez idő tájt egy ízben 100 cigányt végeztek ki. Chrzanowice falu közelében egy 60 fős cigánytáborról már 1941-ben említést tesz egy megbízhatónak tűnő forrás. 1943 júliusában a szomszédos Przedborze-i városka csendőrei körülvették a tábort és körülbelül 50 főt agyonlőttek. Egyes adatok szerint 1943 novemberének utolsó napjaiban Radomsk mellett 25 cigányt lőttek agyon. 1944 decemberében pedig közel százat Gidle mellett. Jablonski szerint ez utóbbi alkalommal kizárólag nőket és gyerekeket lőttek agyon, mert a férfiak elmenekültek. Ismerve a cigány férfiak őszinte, mély ragaszkodását családtagjaikhoz, talán megkockáztatható az a vélekedés is, hogy esetleg a cigány férfiakat már előzőleg munkaszolgálatra elvihették. (29)

Rendkívül keveset tudunk a Lodz-i cigánytáborról. Szemtanuk, túlélők nincsenek, az itt szintén fogvatartott zsidókat a nácik kivégezték, lengyeleket pedig nem engedtek a tábor közelébe. Azt bizonyosan tudjuk, hogy 1940. május 20-a tájékán körülbelül 2500 cigányt átvittek a Harmadik Birodalom területéről a Főkormányzóságba. Ezeknek jó része a lodzi táborba került, ahol különválasztották őket a zsidóktól, nehogy az újonnan érkezett cigányok nyugtalanságot keltsenek. Nem tudjuk bizonyosan, hogy csak cigányokat zártak-e ebbe a táborba. Lehetséges, hogy magyar, szerb, horvát és román nemzetiségűek is voltak köztük. A tábort azért nevezték el cigánytábornak, mert itt nem választották el a családtagokat egymástól és a tábor felszámolása után sok hangszert találtak a táborban. A cigánytáborban szörnyűséges viszonyok uralkodtak, a nácik a legegyszerűbb higiéniai viszonyokkal sem törődtek. Nem volt konyha, fürdő, elsősegélyhely, de még latrina sem. Az éhező foglyok körében hamarosan tífuszjárvány tört ki, amely átterjedt a zsidógejtőre is, sőt néhány náci is megbetegedett. Nagyon valószínű, hogy ez utóbbi tény volt az oka annak, hogy a nácik fölszámolták a tábort és lakóit ismeretlen helyre, valamelyik haláltáborba hurcolták 1942. januárjában vagy februárjában. (30)

FRANCIAORSZÁG

Szórványos adatok szerint a nácik először 1940 nyarán a Harmadik Birodalomba bekebelezett Elzász-Lotharingiát 1940 nyarán hasonló módszerekkel tisztították meg a nácik számára nem kívánatos emberektől, mint a Harmadik Birodalomhoz csatolt lengyel területeket. 1940 nyarán 22 ezer zsidót deportáltak Vichy-Franciaország területére. Összesen 105 ezer embert űztek el Elzászból, a zsidókon kívül kitelepítették a cigányokat, bűnözőket, csavargókat, elmebetegeket és nagy számban franciákat is. (31)

R. Hilberg monográfiájában említi, hogy több száz cigányt deportáltak a zsidókkal együtt lengyelországi haláltáborokba Franciaország más területeiről. (32)

CSEHSZLOVÁKIA

A cseh-morva protekturátusban 1942. június 22-én rendelte el a Belügyminisztérium a cigányok összeírását, de ezt nem hajtották végre a németektől más ügyekben megszokott precizitással. A kóborcigányok jelentős részét nem tudták nyilvántartásba venni, nem rendeltek el országos razzsiát. A kezdeti bizonytalankodást hamarosan erélyes intézkedésekkel megszüntették. Július 10-én a cigányok összeírásának irányításával a prágai bűnügyi központot bízták meg. Augusztus 1-3. között megtiltották a cigányoknak, hogy elhagyják lakóhelyüket és elrendelték, hogy valamennyi cigány jelenjen meg a csendőrségen és vétesse magát nyilvántartásba. Az összeírás módszere a következő volt: minden 6 éven felüli cigányról ujjlenyomatot vettek, a 16 éven felüliekről fénykép is készült. Az iratokat és dokumentumokat a prágai és a brnói bűnügyi intézetben helyezték el.

1943 elején a közbiztonsági szervek begyűjtöttek 5.830 cigányt, 5.108 „cigány módon” (tehát vándorló életmódot folytató) élő személyt, 943 cigányt pedig börtönökből és kórházakból szedtek össze. Az 5.108 „cigány módon” élőlől a gondos cseh rendőrök 266 cigány félvért elkülönítettek, 4.842-öt pedig a „fehér cigány” kategóriába soroltak.

Az állandó lakóhely nélküli vándorkovácsok, köszörűsök, házalók stb. vándoriparendélyét már az összeíráskor elvették, azzal az indoklással, hogy olyan árat kértek, amelyek nem feleltek meg a teljesítményük valódi értékének.

Csehországban sem zaklatták az állandó munka- és lakóhellyel rendelkező cigányokat, csak figyelmeztették őket arra, hogy kiváltságos helyzetük addig tart, amíg állásuk megvan.

A kóborcigányokat Pisek és Kunstat mellett fölállított cigánytáborba vitték, minden vagyonukat elkobozták. A cigánytáborokat a katonaság és a rendőrség őrizte, a cigányokat nehéz fizikai munkára fogták, igen csekély élelmiszeradagok mellett.

Az internált cigányok egy töredékét az elfogott közönséges bűnözőkkel együtt azonnal Auschwitzba deportálták. A brnói levéltárban található adatok szerint 1942. április 29. és 1944. február 24. között 14 alkalommal indult Auschwitzba olyan szerelvény, amely cigányokat is vitt. Általában

egy-egy transzporttal 5-10 cigányt deportáltak, legtöbbet 1944. január 28-án, 31 főt, férfiakat, nőket, gyermekeket együtt. Csehországban Pardubiceben és Prága mellett Ruzinban volt cigánytábor, Morvaországban Brnoban, Hodoninan és Olsovice mellett. A prágai levéltári adatok szerint 1943 márciusában Himmler január 29-i parancsának megfelelően Csehországból is megkezdték a cigányok deportálását. 1943 márciusában több mint 6.000 csehországi cigány férfit és nőt vittek Auschwitzba, amint ez az auschwitzi táborlajstromokból is kiderül.

1943. május 7-én és augusztus 22-én újabb 1600 cseh cigány férfit és nőt deportáltak Auschwitzba. (33)

Sajnos a szlovákiai cigányok II. világháborús sorsáról nem rendelkezünk a Csehországhoz hasonló tanulmánnyal. Kiss Miklós csendőrhadnagy 1941 szeptemberében a nyomozati értesítőre hivatkozva írta cikkében, hogy: „Szlovákiában a cigánykérdést kényszerlakóhely kijelölése útján most rendezik” és figyelmeztette kollégáit, hogy a cigányok „fokozott átszivárgása” várható Magyarországra. (34)

A magyar hatóságokhoz 1942 júniusában érkezett olyan hír, hogy Szlovákiából a zsidók után kitelepítik a cigányokat is. (35)

1943 júniusában a felvidéki csendőrségi jelentések számoltak be arról, hogy Szlovákiában a cigányoknak a zsidókhoz hasonló módon való összegyűjtését és a gyűjtőtáborokban való elhelyezését egyelőre szintén felfüggesztették és „csupán egyes munkakerülő cigányokat” vittek el munkatáborba. (36)

JUGOSZLÁVIA

A horvát usztasa államban (37) 1941. április 30-án hoztak törvényt az árja vér és a horvát nép becsületének megvédéséről. Ennek 4. pontja határozta meg a cigányokat olyaténképpen, hogy cigány az, akinek két vagy több felmenőági rokona – előde cigány. 1942 tavaszáig a horvát fasiszták főként a szerbek és zsidók üldözésével, deportálásukkal és legyilkolásukkal foglalkoztak. 1942. április 27-én valószínűleg német sugallatra Pavelic Főházától utasítást küldtek a Domobranstvo, a sorkatonaság főparancsnokságához, amelyben Jasenovác környékét jelölték meg a cigánygyűjtőtáborok helyéül. Mostarból Ham főispán 1942. május 20-án azzal a kérdéssel fordult a horvát Belügyminisztériumhoz, hogy szükségesnek tartják-e az úgynevezett „iszlám-cigányok” összeszedését is? A mi muzulmán cigányainknak – írta a főispán – állandó lakó- és munkahelyük van, ipari

tevékenységet folytatnak. Érvei meghallgatásra találtak, a Belügyminisztérium 1942. május 29-i válaszában a fehér muzulmán cigányokat az árjak kategóriájába sorolta, föltételül szabva, hogy ezek valóban meggyőződéses iszlám hitük előírásait pontosan, lelkiismeretesen követő cigányok legyenek. 1942. június 9-én külön is figyelmeztették a szarajevói rendőrfőnököt zágrábi felettesei, hogy ügyeljen arra, nehogy katolikus cigányok magukat most muzulmánként álcázzák. Maček (a horvát parasztpárt vezetője) hajdani katolikus szavazó cigányai most nem kerülhetik el büntetésüket – írta a zágrábi rendőrparancsnok.

A cigányokat 1942. május-július hónapokban gyűjtötték össze és deportálták a Jasenovác környéki falvakban fölállított táborokba. Innen előzőleg már elüldözték a szerbeket. A cigányokat részint a házakba, majd sok embert a puszta ég alatt helyeztek el. A cigányoknak eleinte azt hazudták, hogy építő munkára viszik őket, szakmát is tanulhatnak, sőt akinek már van mestersége folytathatja eredeti munkáját. A cigányokat részint gyalog vagy saját lovaikon, kocsijaikon hajtották a táborba. Volt olyan transzport is, amelynek tagjait vonattal vitték. Egy vagonba 30-40 embert raktak.

Így például Zsupanjaból 1942. június 5-én 83 vagonnal 2.500-3.300 cigányt vittek Jasenovácba.

Jasenovác körzetében Usticeben is nagy cigánytábort állítottak föl, itt már a cigányokat megérkezésük után azonnal elkezdték legyilkolni. Eleinte egyenként, kisebb csoportokban, késsel, bunkókkal ölték az embereket. A cigányok egy részét, mivel Usticeben túlságosan lassan tudták csak őket ilyen barbár módszerekkel elpusztítani, átvitték komppal a Száván Gradina kis bosnyák faluba és ott ölték meg őket. A Száva partján 40-100 fős ásóbrigádok dolgoztak, tömegsírokat ástak, ide kaparták el a pöröllyel, bunkóval legyilkolt cigányokat, majd azokat is, akik kiásták a 70 m hosszú, 4-6 m széles és 2-3 m mély tömegsírokat is.

Sajnos nem tudjuk, hogy 1941 előtt hány cigány élt Horvátországban – állapította meg Lengel-Krizman, az usztasa tömeggyilkosok nem vették nyilvántartásba a meggyilkolt cigányokat. Lengel-Krizman idézi – bár nem fogadja el – Christian Bernadac adatait, aki szerint 28.500 horvátországi cigány közül 28.000-et öltek meg az usztasák. Lengel-Krizman nem árulja el, hogy a párizsi újságíró és amatőr történész Kenrick-Puxon teljesen megbízhatatlan adatait veszi át. (38) Lengel-Krizman saját becslése szerint a cigányáldozatok száma Horvátországban körülbelül 20.000 lehetett.

1941 őszén Franz Böhme tábornok, a Szerbiában tevékenykedő német erők főparancsnoka az ismétlődő partizánakciók hatására úgy döntött, hogy megtorlásul agyonlöveti a Sabac-i és Belgrád-i koncentrációs táborokban

fogva tartott 2.100 zsidót és cigányt. Böhme tábornok hadműveleti-megszállási körzetében működő Einsatzgruppe „szakértői” csak azt ellenőrizték, hogy az agyonlövendők zsidók és cigányok legyenek. A Szovjetunió területén a hadsereg végezte a kiválogatást, a „piszkos munkát” az Einsatzgruppe tagjai végezték el, most megváltozott a szereposztás. 1941. október 10. után Böhme utasítására minden halott meggyilkolt német katonáért vagy német nemzetiségűért 100 túszt, minden sebesültért 50 túszt kellett kivégezni, lehetőség szerint a kivégzést annak a katonai egységnek kellett végrehajtani, ahol a sebesült vagy halott katona volt. Turner Staatsrat – Böhme körzetében a civil közigazgatás vezetője – külön körlevélben magyarázta meg a tisztogató akció okait: „Alapvetően arra kell emlékezni, hogy a zsidók és cigányok veszélyeztetik a békét, a közrendet és a biztonságot. Zsidó értelmiségiek okozták a háborút, tehát meg kell őket semmisíteni. A cigányok alkatuknál fogva alkalmatlanok arra, hogy a nemzetközi társadalom (Völkergemeinschaft) hasznos tagjai legyenek.” A katonai adminisztráció tudatában volt az alapvető ellentmondásnak, a lázadó partizánok szerbek, horvátok voltak, a túszok viszont zsidók és cigány férfiak. Rendelkezésünkre áll Walther Oberleutnant, a 433. ezred 9. századának parancsnoka 1941. november 1-én keltezett jelentése. Walther a belgrádi táborban gyilkolt és jelentésében megállapította, hogy a zsidókat könnyebb volt agyonlőni, mint a cigányokat, mivel ők igen nyugodtan viselkedtek a haláluk előtt, ezzel szemben a cigányok kiabáltak, üvöltöztek, és állandóan mozogtak, még akkor is, amikor már a kivégzőhelyen álltak. Egyesek közülük még a tömegsírba is beugrottak, még a sortűz előtt és halottnak tették magukat.

1942. augusztus 29-én Turner elégedetten írta jelentésében: „Szerbia az egyetlen ország, ahol a zsidókérdés és a cigánykérdés megoldott.” (39)

SZOVJETUNIÓ

Szórványos adatok szólnak arról is, hogy 1941. június 22-e után a Szovjetunióba benyomuló német hadsereg nyomában öldöklő Einsatzgruppék Litvániában 1.000 cigányt bezártak a Gestapo segítségével egy zsinagógába és ott tartották őket az éhhalálig. Ezrével ölték meg őket a zsidókkal együtt Babij Jarban. (40)

Az Einsatzgruppék akciójelentéseinek sokasága bizonyítja, hogy a Szovjetunió területén 1941-1942 folyamán tömegesen mészárolták a cigányokat is. Nem mintha zsidóknak vélték volna őket, hanem mint egy

aszociális bűnözőcsoport tagjait. Miután a cigányok szisztematikus legyilkolása megkezdődött, egy 1943. március 24-én kelt utasítás a „nem vándorló” cigányokat mentesítette a megsemmisítéstől, ha bizonyítani tudták, hogy már két éve ugyanazon a helyen laknak, ahol az Einsatzgruppe rájuk talált. A precíz eseményjelentésekben a tömeggyilkos akciócsoportok vezetői rögzítették, hogy a zsidókon kívül még kiket, milyen nemzetiségű embereket öltek meg. Így például 1942. március 6. és 30. között a középső hadseregcsoporthoz tartozó Einsatzgruppe jelentéséből kiderül, hogy összesen 3.358 zsidót és 375 más nemzetiségűt öltek meg, ez utóbbiak közül 78 volt cigány (41)

AUSZTRIA

Többet tudunk viszont a burgenlandi cigányok II. világháborús sorsáról. (42) Lackenbachban több száz cigányt gyűjtöttek táborba már 1941 késő őszen, ezek egy részét később Kelet-Lengyelországba deportálták. Erika Thurner szerint 1939 és 1942 között különösebb bántódásuk itt sem esett a cigányoknak. 1943 tavaszán két nagyobb deportáló akcióval 2.600 cigányt vittek Auschwitzba. A burgenlandi cigányokkal együtt Ausztria 1938-as körülbelül 11.000 főre becsült cigány lakosságának felét megölték a nácik.

HOLLANDIA

Hollandiában (43) 1943 májusában utasították a német megszállók a holland hatóságokat, hogy jelöljenek ki állandó lakóterületet a cigánykaravánok számára. Több városi tanács tiltakozott, pénz és megfelelő hely, terület hiányára hivatkozva. Eredetileg 27 tábort terveztek felállítani, de igen sok karaván fölbomlott és tagjai inkább elmenekültek, a táborokat pedig nem őrizték gondosan. Bár 1943 tavaszán Hollandiában is végre kellett volna hajtani Himmler parancsát, a hollandiai cigányok deportálására csak 1944. május 16-án került sor.

1944. május 16-án a holland rendőrség parancsot kapott a „cigány jellegzetességeket viselő” emberek összegyűjtésére. Ezúttal elsősorban a bőrszín és a ruházat alapján fogták el a cigányokat, akik a kelet-hollandiai Westerbork-i táborba kerültek. Ekkor összesen 565 embert fogtak el, közülük 305 vallotta cigánynak magát, a többit elengedték. 1944. május

19-én összesen 245 holland cigányt vittek Auschwitzba, közülük 16 nő és 14 férfi élte túl a II. világháborút (44)

BELGIUM

Belgiumban (45) 1941 decemberéig szintén nem törődtek a megszállók a cigányokkal. 1942 januárjában kéthetes országos cigányrazziát tartottak, de ekkor csak nyilvántartásba vételük volt a cél. A cigányok 1943 tavaszáig szabályos utiokmányok (franciául a semleges „carte de nomade”, hollandul a már veszélyesebb „Zigeunerkaart” volt ennek neve) birtokában járhatták Észak-Franciaország és Belgium útjait, csak a németeket igyekeztek jó okkal elkerülni. A belga levéltári adatok szerint időnként néhány cigányt letartóztattak, így például 1943. november 9-én 9 cigányt bűnözőkkel együtt Auschwitzba deportáltak. 1943 decemberében Malines (Mechelen)-ben felállított gyűjtőtáborba vittek 348 cigányt. Nem tartóztatták le az összes belga cigányt, volt olyan család, ahol a férjet elvitték, feleségét nem, volt ahol a szülőket deportálták, de a gyerekeket ott hagyták, volt, hogy ugyanabból a lakásból vagy cigánykaravánból elvitték a fiú testvért, de nővérét ott hagyták. Nem tudjuk, hogy miért hagyták abba – írja J. Gotovitch – Belgiumból és Franciaországból a cigányok deportálását 1943 végén. Malinesben a Dossin-kaszárnyába zárták a cigányokat, itt egy vagy két hónapig éltek, iszonyatos körülmények között, 3 terembe bezárva. Naponta csak két órára engedték ki őket a levegőre. 1944. január 15-én 351 belga cigányt deportáltak Auschwitzba, ők 18-án érkeztek meg a haláltáborba. Nyilvántartásba vették őket, karanténba kerültek, szőrzetüket, hajukat lenyírták. A táborban elsősorban az éhezéstől, vízhiánytól és a tífusztól pusztultak el közülük is a legtöbben. Összesen 12-en éltek túl a II. világháborút. (46)

V. FEJEZET

CIGÁNYKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON
1944. MÁRCIUS 19. – OKTÓBER 15.

1944 tavaszán-nyarán a sajtóban az apró kis színes bűnügyi hírekben szerepelnek csak a cigányok. Finta Imre csendőrszázados már idézett cigány tárgyú brosúrájában, amelyet 1944 nyarán adott ki, annak a határozott véleményének adott hangot, hogy a „vándorcigányokat” a „mi felfogásunknak megfelelő rendezett életviszonyok között át kell nevelni”. (1) A legtöbb (számszerint összesen 3 darab) cigányellenes írást a „Magyar Föld” című képes hetilap közölte 1944 tavaszán-nyarán. Bodó Sándor ózdi gazdálkodó a március 30-i számban javasolta, hogy kényszerítsék a cigányokat „hasznos munkára, rendes családi életre”, aki pedig erre nem hajlandó, azt vezényeljék közmunkára. (2) Ezekből az írásokból is látható, hogy szerzőik még ekkor sem akarták kiiktatni a „nemzettestből” a cigányokat, csak „civilizálni”, „nevelni” akarták őket.

Az első zsidó rendeletek viharában, 1944 áprilisában 120 szombathelyi konvertita család kétségbeesett hangú levelet írt Serédi Jusztinián hercegprímáshoz, közbenjárását kérve a magyar hazához, a katolikus valláshoz hű volt zsidók, most jó magyar keresztény emberek érdekében. Érveik között szerepelt az is, hogy „hiszen a cigány, a ruszin, az oláh és egyéb nációja szerencsétlen magyar hazánknak, kik évszázadok óta még nemzetünk nyelvét sem tanulták meg, háborítatlanul és bántódás nélkül élhetnek, járhatnak.” (3)

Az igen népszerű szélsőjobboldali Összetartás című napilap 1944 tavaszán minden számában, csaknem minden cikkében egyre vadabbul „zsidózik”, a cigánykérdés – amely soha nem is szerepelt különösebb súllyal a lapban – szinte teljesen eltűnt hasábjairól. 1944. május 4-én Fótról Kalmár József nyilas „községvezető” panaszos levelét közölték, talán azért is, hogy egy kicsit bosszantsák Endre László államtitkárt. Kalmár József azt írta, hogy 1936-ban megvett egy cigányok lakta bódét, de Nagy Dezsőt és 36 tagú cigánycsaládját nem tudja telkéről és a bódéból eltávolítani, pedig „maga Endre alispán is intézkedett, de nem

hajtották végre ... és ez a cigánytársaság azóta is vígan henyél és fertőz a bódében.” (4)

A magyarországi cigányok 1944-es történetével foglalkozó cikkekben, tanulmányokban eddig egy kérdést mindenki óvatosan próbált megkerülni: nevezetesen, hogy mikor vitték el, mikor deportálták a cigányokat? A zsidók előtt, a zsidókkal együtt vagy a zsidók után? A kérdésre válaszolni lehet pusztán az 1944-es vidéki sajtó híradásai alapján is. A cigányokat azokról a területekről, ahonnan egyáltalán elvitték, csak a zsidók deportálása után hosszú hónapokkal távolították el. A Kolozsvári Estilap 1944. május 24-én Nagykőrös város problémájaként említi, hogy „az immáron megoldott zsidókérdés mellett az előljárásnak sok fejtörést okoz a cigánykérdés ... Vándorcigányok telepedtek le a Siratónak nevezett városrészben ... lopnak, randalíroznak a városban.” (5)

A Fejérmegyei Napló május 30-án a Vöröskereszt javára térzenét adó cigány népzeneészeket ünnepli. (6) Két héttel később Bartos László a lap munkatársa egyik riportja végén csak úgy zárójelben így fakad ki: „Ideje lenne már a zsidókérdés után a cigánykérdés megoldása is!” (7)

A leghirhedtebb szélsőjobboldali sajtóorgánium, a *Harc* hasábjain a sűrű fajbiológiai eszmefuttatások között csak elvétve találunk olyat, amelyben a „cigány” szó előfordul. 1944 június közepén a *Harc* egyik publicistája – nyilvánvalóan az egykorú német „szakirodalom” segítségével – a cigány-zsidó vérkeveredés veszélyére hívta fel olvasói figyelmét: „Korcsfajta lett a zsidóság és ezen már a természeti törvények sem tudnak változtatni. Fajtájának átütő erejéről csak akkor győződünk meg, ha megnézzük egy cigány nőtől és egy zsidótól származó utód képét. Elsősorban nem a cigány nő vonásai öröklődtek, hanem a zsidó bélyegek maradtak felül. A vele járó lelki fogyatékossgot misem bizonyítja jobban, hogy az ilyenek a rendőrhatalósággal gyakran kerülnek összeütközésbe. A magyarságnak nemcsak joga, de szent kötelessége is távortartani népétől és az egész országtól a reá nézve ártalmas korcsosodást jelentő fajtát. (8)

Az okfejtésből világosan látszik, hogy ebben az esetben is a zsidó férfi „rontja meg” a cigány nőt, az ő vére lesz a domináns, ezért lesz az utód bűnöző.

Július 2-án az Összetartás riportere is ellátogatott Nagykőrösre a cigánytelepre. Durva, cigányellenes cikkének végén javaslatát is megfogalmazza: „Valami ember nem járta helyre” kellene internálni a cigányokat a városból.

Az Összetartás ötletét a Fejérmegyei Napló kapta fel. Keszthelyi Lászlónak Thaisz alispán vallotta meg, hogy régi terve megszabadítani vármegyéjét ettől „az élősdie idegen fajtától”. Az újságíró lelkesen helyesel cikkében

és annak a véleményének ad hangot, hogy: „a cigánygettót átmenetileg éppen olyan örömmel fogadnánk, mint a zsidók kitelepítését”. Majd világosan leszögezi saját álláspontját a cigányokról: „Ők is olyan vándorlók és alattomosak, mint a zsidók. Ha nem is az állam nevelésében, de a nemzet művelődésében éppen olyan veszedelmesek, mint a zsidók, pedig azt sem érdemlik meg, hogy művelődési statisztikánkat rontsuk velük. Körükből indult el Magyarországon a feketekereskedelem, mert melyik rajkónak kellett hetenként 10 deka zsír és 26 deka cukor? Gyökeres megoldásra van itt szükség. Traktusba velük, munkára hajtani őket és a zsidókkal egyértelműen eljárni.” (10)

Július 10-én dr. Kontra Miklós ügyvéd Mohácsról levelet írt régi barátjának, Endre Lászlónak. Ebben őszinte sajnálkozását fejezte ki, amiért július 7-én nem tudott személyesen is beszélni az államtitkárral, majd így fejezte be hódoló sorait: „Azokból is őszintén sajnálom, hogy méltóságoddal nem beszélhettem, mert szerettem volna megkérdezni, hogy **ezután mi jön előbb a cigány vagy a szabadkőműves kérdés elintézése?**” (11) (Én kiemelésem – K.L.)

Endre László jellegzetes piros ceruzájával az általam is kiemelt mondatrészt aláhúzta, ami arra utal, hogy az ötlet fölkelthette figyelmét. De egyben ez a levél azt is bizonyítja, hogy Mohácsról a cigányokat ekkor még nem vitték el. A levél azért is érdekes, mert ez az első alkalom, hogy Endre Lászlónak ebben az időben levelet írók közül valaki egyáltalán fölvetette a cigánykérdést, miközben a zsidók ügyében igen sok levelet kapott.

Az Esti Újság 1944. július 20-án egész oldalas cikkben tudósított a pestszentlőrinci gyilkos betörő cigányok ügyének bírósági tárgyalásáról. Különös hangsúllyal emelte ki a tudósítás dr. Bernáth István ügyészégi alelnök vádbeszédét, amelyben a vád képviselője a kóborcigányokat olyan kártékony fajtának nevezte, „amellyel szemben a társadalom szinte jogosult afféle védekezési módot alkalmazni, akár a vadállatok ellen.” Bernáth dr. sürgette a kóborcigányok munkatáborba zárását, és kijelentette: „Addig is, amíg ezt végre lehet hajtani”, készítsenek valamennyiükről ujjlenyomatot, vegyék őket lajstromba és tetováljanak minden kóborcigányra azonosítási számot.” (12) Július végén két vidéki újságban is (Soproni Hírlap, Somogyi Újság) csaknem szó szerint azonos szövegű tudósítás adta hírül, hogy a „henye életmódot” folytató cigányokat az országban több megyében internáló táborba vitték, élelmiszer jegyeiket elvették, „esetleg munkaszolgálatos táborokban tanítják meg őket a helyes életszemléletre”. (13)

Levéltári adatokkal is bizonyítható, hogy ez idő tájt egyetlen magyar vármegyében sem állítottak föl cigány munkatábort, és nincs bizonyíték arra, hogy akár a kóborcigányok ellen új módszerekkel, például tömeges

összegyűjtésükkel fölléptek volna. Valószínűleg ez idő tájt a helyi hatóságok több megyében komolyan fontolgatták a kóborcigány-kérdés végleges megoldását, javaslataik – mint látni fogjuk – megértésre találtak a Belügyminisztériumban, ahol Perlaky Gyula osztálytanácsos ekkoriban kezdte előkészíteni a cigány katonai munkaszázadok felállításáról szóló rendeletet. Lehetséges, hogy a közvéleményt is föl akarták készíteni az új cigányellenes intézkedésekre, ezt szolgálta volna a fenti – ismétlem – minden alapot nélkülöző hír közzététele a napisajtóban. Az Új Fehérvár július 22-én már fölháborodott hangú, két félhasábos cikkben követeli a cigánykérdés megoldását. Már a cikk címe is sokatmondó: „Zsidókérdés után csak el lehet intézni a cigánykérdést!” – írja a költői Clio álnéven uszító újságíró, aki annak a véleményének ad hangot, hogy „a vérbe, húsba vágó zsidókérdés után” el kellene intézni végre már ezt az „inkább kellemetlen ügyet”, a cigánykérdést is. (14)

A Fejérmegyei Napló-ban Keszthelyi László valószínűleg Thaisz alispán szócsöveként augusztus 17-én már konkrét, ha nem is új javaslatokkal állt elő: követelte a cigány-magyar vegyesházasságok tilalmát, hogy a cigányokat vagy tiltsák ki a városokból, vagy legalább erősen korlátozzák ottlétüket és tiltsák el a cigányokat a kereskedéstől. Befejezésül leszögezte: „... éppen ideje tehát, hogy végre ez (tudniillik a cigányság – K.L.) nemcsak csupán eltűnjön életünkől, hanem a létünkért folyó harcunkban minden parazita kiirtásával nemzeti erőinket fokozzuk.” (15)

De a napisajtó nem kapta föl a cigánytémát, hiába próbálkozott ezzel főleg és elsősorban Keszthelyi László.

Az Összetartás augusztus 20-án Kárpátaljáról közölt minden bizonnal fiktív riportot „A cigány és a zsidó” címmel. A „Hungaricus” aláírású tudósítás szerint az egyik faluban kidobolták, hogy a zsidókkal szóbaállni nem szabad. Ezt egy cigány megszegte, a csendőr mindkét bűnöst kivitte a faluszéli dombra. Ott gödröt ásatott velük és beléparancsolta a zsidót, a cigányt pedig megfenyegette, hogy agyonlövi, ha nem temeti el élve „bűntársát”. A bátor cigány megtagadta a parancs végrehajtását, mire a csendőr őt küldte a gödörbe és a zsidó „gyorsan és örömmel” kezdte elásni barátját. „Hungaricus” szerint a csendőr megelégette a próbát és amint hátat fordított nekik, a cigány egy kapanyéllal félholtra verte a zsidót. (16)

A morbid történetben számunkra az az érdekes, hogy ennek éle kizárólag a gyáva zsidó ellen irányul, a cigány valóságos népi hősként viselkedik.

Szeptember 6-án az Összetartás még mindig csak óhajként fogalmazza meg, hogy: „a cigánykérdés gyökeres megoldását a mai időkben is célul kellene kitűzni”. (17)

Bár 1944-ben a magyar közigazgatás alsó és középszintű alkalmazottai és vezetői is főleg a zsidókérdés gyors, zökkenőmentes lebonyolításával foglalkoztak, egy-egy vármegyében jutott némi figyelem a cigányokra is. 1944. január 4-én a szigetvári főszolgabíró terjesztette elő alispánjának azt az ötletét, hogy a „rendes lakással vagy igazolható foglalkozással” bíró cigányokat egy helyre kéne telepíteni. Arról is tájékoztatta hivatali feljebbvalóját, hogy tavasz folyamán saját hatáskörében meg is próbálja Révfa község cigánytelepére összegyűjteni a járása területén található 1.166 fő cigányt. „Az egyes községek területén lévő kisebb cigánykunyhókat megszüntetem” – írta a szigetvári főszolgabíró. (18)

A nyíregyházi polgármester 1944. április 4-én kelt levelében a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara szabolcsi kirendeltségének vezetőjét inti türelemre: „A magyar kir. kormány a cigány ügynek országos elintézését vette tervbe és az erre vonatkozó kiadandó rendelkezések szerint fogom Nyíregyháza m. város területén tartózkodó cigányok települési ügyét is elintézni.” (19)

Több vármegyei, városi tisztviselőnek is eszébe jutott a cigányok munkatáborba zárásának ötlete 1944 tavaszán. Így például 1944. május 24-én a nagykőrösi polgármester helyettese a városi rendőrkapitánynak írt, javasolva, hogy fontolja meg, ha a munkabíró cigány férfiakat internáltatná vagy „zárt munkatáborba” helyezhetné, ezzel megoldható volna a „vajúdó cigánykérdés”. (20)

Saját hatáskörében a pécsváradi főszolgabíró is megkérdezte jegyzőit, hogyan képzelik el a cigánykérdés megoldását. Választ 1944 május elején szétküldött kérdésére 12 körjegyző és 4 csendőrőrs küldött. Igen érdekes képet mutat ez a mini közvéleménykutatás. 6 jegyzőnek és 1 csendőrőrsnek semmiféle ötlete, javaslata nem volt. Koncentrációs táborba (gettóba, gyűjtőtáborba) javasolta zárni a cigányokat 4 körjegyző, (közülük 1 a palotabozsoki körjegyző csak az „oláh cigányokat”) és 1 csendőrőrs, 1-1 csendőr és körjegyző javaslata pusztán annyi volt, hogy ne évente kétszer, hanem negyedévenként tartsanak razziát és vonják meg a vándoriparendélyeket; 1-1 körjegyző és csendőrőrs pedig a meglévő rendeletek szigorú betartását is elegendőnek tartotta. Maga a főszolgabíró a radikális kisebbséghez tartozott, ő is valamennyi cigány munkatáborba zárását javasolta. (21)

Voltak főszolgabírák, akik éppen a zsidókérdés radikális megoldásán fölbuzdulva sürgették feljebbvalóikat: érjék el, hogy az illetékesek most már adjanak ki rendelkezést a cigánykérdés megoldására. Így például a tabi főszolgabíró 1944. június 30-án a következőket írta a somogyi alispánnak: „Újból arra kérem méltóságodat, hogy a megváltozott viszo-

nyokra való tekintettel tegyen sürgős előterjesztést illetékes helyen, hogy a cigány ügyben ugyanolyan megoldás történjék, mint amilyen a zsidó ügyben történt ... A cigányok ugyanolyan parazitái a társadalomnak, mint a zsidók voltak. A cigányok ugyanúgy veszélyeztetik egyes vidékek közbiztonságát és közegészségügyi viszonyait, mint azt annak idején a zsidók tették, sőt bizonyos tekintetben fokozottabban ... Fontos és kívánatos lenne a cigánykérdés megoldása, nemzetgazdasági és közegészségügyi szempontból egyaránt.” (22)

A pécsváradi főszolgabíró 1944. július 1-én tájékoztatta alispánját arról, hogy május 6-án járásában a csendőrörsök **leventékkel** és a községi előjáróságok közegeivel karöltve általános razziát tartottak és 5 téglavető kóborcigányt el is elfogtak. A főszolgabíró ezek után kijelentette: „A cigányságot mindenütt gyűjtőtáborokba kellene összeszedni és ott katonai vezetés alatt közérdekű munkára szorítani ... Amíg a cigányok koncentrációs táborba gyűjtése meg nem történhetik, meg kellene tiltani a cigányok közlekedését a háború tartama alatt.” (23)

Természetesnek tarthatjuk, hogy 1944 tavaszán-nyarán ilyen és ehhez hasonló ötletek és javaslatok nemcsak a sajtóban, de a közigazgatás berkeiben is megfogalmazódtak. De ezekből az ötletekből 1944 szeptemberéig Magyarországon sehol semmi sem valósult meg. A közigazgatás általános gyakorlata, mivel sem új cigánytörvény, sem rendelet nem látott napvilágot, egy jottányit sem változott ebben az időben.

1944 első 5 hónapjában mindössze két bizalmas belügyminisztériumi utasítás említette a cigányokat. Az elsőben a Belügyminisztérium VII. (Közbiztonsági osztálya) 1944. január 10-én a KEOKH vezetőjét figyelmeztette arra, hogy a partizánok elől a független horvát állam és Szerbia területéről nagy számban menekül a polgári lakosság Magyarország határai felé. A magyar Belügyminisztérium utasítása értelmében a határon – külön utasítás nélkül – fel kell tartóztatni a gyanús személyeket, az idegen nemzetiségűeket, valamint a zsidókat és a cigányokat. (24)

1944. május 22-én a Zimonyban élő mintegy 600 magyar hazatelepítése ügyében írt át a Belügyminisztérium a Külügyminisztériumnak. Ebben tájékoztatták, hogy hazatérési igazolványt a zimonyiak közül nem lehet kiállítani a zsidóknak, cigányoknak, valamint a nem magyar nemzetiségűek számára. (25)

Határainkon belül 1944 elején a cigányokkal éppen úgy bántak, mint 5 vagy 10 évvel korábban. Továbbra is igyekeztek nyilvántartani a kóborcigányokat, egészségügyi ellátásban részesíteni az arra rászorulókat. Ahol ezt az alispán előírta, ott rendszeres időközökben a főszolgabírák jelentése-

ket küldtek a járások területén élő cigányokról. Ezekben a jelentésekben általában csak a cigányok létszámában beállott változásokról számoltak be, ritkán egy-egy megjegyzést is fűzve az adatokhoz. Mint például a szentgotthárdi főszolgabíró, aki 1944. február 8-án jelentette, hogy járásában két községben 22 családban összesen 113 cigány él, akik „napszám és mezőgazdasági munkából tartják fenn magukat, az élet- és vagyonbiztonságot nem veszélyeztetik”. (26)

A vármegyei hatóságok országszerte nagy erőfeszítéseket tettek a kóbor- és letelepedett cigányok fertőtlenítésére, elsősorban tetvetlenítésük érdekében. Rendszeresen ellenőrizték a körorvosok a cigánytelepeket, megpróbálták kiszűrni az újonnan érkezett cigányok közül a fertőző betegségekben szenvedőket. 1944. március 1-én a nagybajomi csendőrőrs parancsnoka értesítette a kaposvári járás főszolgabíráját, hogy két hét múlva országos kirakodó vásár lesz Nagybajomban, ahol „több idegen cigány megjelenésével kell számolni”. Az őrsparancsnok felkérte a főszolgabírókat, hogy az érvényes BM és NMM rendeletek alapján rendelje el „a vásáron megjelenő cigányok orvosi megvizsgálását, fertőtlenítését, tetűtlenítését és hajuk, szőrzetük lenyírását és leberetváltását.” (27)

A főszolgabíró március 8-án engedélyezte az akciót és jelentést kért annak eredményéről. A március 15-én kelt jelentés szerint 22 férfi cigány haját vágatta le az őrs járőre Nagybajom község előljáróságának közreműködésével, ezt egyébként a nagybajomi főjegyző március 17-i jelentése is megerősítette. (28)

1944 márciusában a debreceni polgármester sem akart mást, mint egyszer s mindenkorra megszabadulni a cigányoktól. A városi tiszti főorvos kérésének engedve egyenesen a Belügyminisztériumhoz fordult azt javasolva, hogy a BM tiltsa meg a cigányok utazását vagy kösse ezt külön engedélyhez. 1944. március 30-án a BM XV. ügyosztályáról (Járványügyi, Gyógyszerügyi és Egészségvédelmi osztály) kapott igen gunyoros, kioktató hangnemű választ. Ebben az illetékes rámutatott arra, hogy a polgármester által javasolt „tetvetlenítési bizonyítvány” mellé a személyazonossági bizonyítvány felmutatását is követelni kellene, „márpedig ilyenekkel éppen azok nem rendelkeznek, akiknek utazását polgármester úr engedélyhez kívánja kötni”. A válasz-leirat a továbbiakban hivatkozott a községi és városi orvosok túlterheltségére is, valamint arra, hogy nem minden község rendelkezik tetvetlenítő berendezéssel és megfelelően képzett szakemberekkel. (29)

A nagykőrösi polgármester a nagykőrösi rendőrkapitánysághoz írt át, utasítva, hogy a város területén található sátoros és más foglalkozás nélküli,

helyhez nem kötött cigányokat, vándorlókat, vándorköszörűsöket és egyéb csavargókat március 22-én délelőtt 8 órára a járványkórházba állíttassa elő. A bel- és külterületeket összes ruhaneműjükkel és rongyaikkal, szőrtelenítés, fertőtlenítés és tetvetlenítés végett. A sátoros cigányok fekhelyül szolgáló szalmáját és egyéb értéktelen tartózkodási helyükön fellelhető tárgyait el kell égetni. A gondos polgármester még arra is kitért, hogy az orvosok az összes cigányt hőmérőzzék meg, a lázas cigányoktól pedig vért kellett venni és a járványkórházakban zárlat alá venni. (30)

Somogy megyében is rendszeresen, negyedévenként ellenőrizték a cigánytelepeket az orvosok. (31) Ott a jelentések szerint tetves cigány csak elvétve fordult elő 1944 tavaszán. 1944 májusában, amikor az egri járásban több faluból is jelentették, hogy terjed a kiütéses tífusz, az egri főszolgabíró elrendelte, hogy a községi körorvosok a cigánytelepeket legalább egyszer hetenként a „leggondosabban ellenőrizték”. (32)

Amikor a miskolci polgármester 1944. április 25-én saját hatáskörében rendeletet adott ki és kizárta a vajellátásból a zsidókat, cigányokat, munkakerülőket és mindenkit „akinek rendszeres foglalkozása nincs”, Szilágyi Dezső cigányprímás a főispánhoz fordult panasszal. Beadványában meglehetősen csekély emberi, polgártársi szolidaritásról téve tanúbizonyságot, elsősorban azt nehezményezte, hogy: „a rendelet semmi megkülönböztetést nem tesz cigány és cigány között, s így a tisztességes foglalkozású muzsikus cigányt is besorozza a zsidók és munkakerülők közé”. (33)

Ugyancsak saját hatáskörében döntött úgy 1944 májusában a baranyai alispán, vitéz Horvát István dr., hogy – mint arról a törvényhatósági bizottság gyűlésén beszámolt –: „Tekintettel a cigányok kóborlási hajlamára a vármegye egész területén elrendeltem a cigánytelepek 3 hétre való lezárását, sőt a cigányokat 3 hónapra a vásárokról kitiltottam.” (34)

Szombathelyen a polgármester ugyanez idő tájt csak a városi képviselő testület 5 évvel korábbi véghatározatára hivatkozva szigorú hangon felszólította a Gyep utcai cigánytelepen tartózkodó nem cigány származású családokat, hogy költözzenek el a telepről, mert június 30-a után már nem engedélyezheti ott tartózkodásukat. (35)

Voltak cigányok, akik egyenesen csúfot űztek a hatóságokból, nyíltan dacolva, szembeszállva csendőrrel, szolgabíróval. A pécsi járás főszolgabírája 1944. április 21-én átírt a körzeti csendőrparancsnokságnak, kérve Kolompár Sándor (gúnynevén Punci) szalántai lakos internálását. Mint az iratból kiderül Kolompár Sándort 1944. március 18-án illetőségi helyére, Gyöngyfa községbe kísértette: „nevezett azonban már másnap ismét Szalánta községbe tért vissza. Illetőségi helyére már két ízben kísértettem,

de az átadás után azonnal elhagyta Gyöngyfa községet ... kijelentette, hogyha százszor Gyöngyfa községbe kísérik, ugyanannyiszor visszatér Szalánta községbe. Tekintettel arra, hogy a hatósági rendelkezést egyáltalán nem tartja be, kérem nevezett internálását.” (36)

Mint az iratokból világosan kiderül, Kolompár Sándor nemcsak bátor volt, hanem tulajdonképpen kényszerhelyzetben élt. Megvolt a nagyon is jó oka arra, hogy miért tért vissza mindig Szalántára: ugyanis a szentlőrinci főszolgabíró utasítására Gyöngyfa községből is mindig elzavarták. A pécsi járási főszolgabíró az alispánhoz fordult „szíves rendelkezését” kérve: „... hogy tárgyban nevezett cigány Gyöngyfa községbe megtűrt legyen, mert Szalánta községben való tartózkodása, tekintettel az ottani igen sok cigányra és azok viselkedésére nemkívánatos”.

De a szentlőrinci főszolgabírónak is megvoltak az igen nyomós érvei, amelyekkel meg tudta indokolni, miért is zavartatja el Gyöngyfáról Kolompár Sándort: „Kolompár Sándor rovottmúltú, megbízhatatlan, nemkívánatos elem. A falu szélén volt kunyhóját, amikor börtönbüntetését töltötte ki, családtagjai elbontották és Szalántára költözködtek. Illetőségének megállapítása után a községben nem telepedett le, mert lakást bérlés útján nem tudott biztosítani, a községnek pedig nincs olyan területe, ahol letelepítése engedélyezhető volna.” (37)

Megkockáztathatjuk talán azt a megjegyzést, hogy mint cseppben a tenger, így tükröződik a korabeli cigánysors egyetlen cigány életében. Így csinálnak valakiből kóborcigányt. Családjával nem engedik lakni, mert nem oda van bejelentve, ahova be van jelentve, ott nem engedik lakni, igaz, szeretne családjával élni, tehát nem is akar Gyöngyfán lakni.

Voltak – igaz, nagyon kevesen – olyan közigazgatási tisztviselők is, akik nyilvánvalóan a zsidó deportálások tapasztalatait is hasznosítva, önállóan megpróbálták előkészíteni a kóborcigány-probléma „megoldását”. A soproni polgármester 1944 nyarán a híres Kurucdomb és környékének „munkakerülőit” íratta össze és a névsort azzal küldte meg a városi rendőrkapitányságnak, hogy ezt a cigánytelepet „sürgősen” számolja föl. (38)

De az ország nagy részén a bíróságok még ebben az időben is ugyanúgy tárgyalták a cigányok ügyét, mint az elmúlt években. Erről tanúskodik a siklói főszolgabíróság egyik jelentése, amely beszámol arról, hogy Petrovics Sándort és Kolompár Aranka Máriát „közszükségleti cikk jogellenes elvonásának” büntette miatt vádolták. 1944. április 28-án egyszer már felmentették őket, de az ügyész fellebbezett, ítéletüket 1944. július 6-án helybenhagyták. A vád szerint egyébként 1944 elején elhullott, s általuk a földből kiásott sertés részeit a legelőn szétszórták, céljuk állítólag az

volt, hogy az egészséges sertések is elhulljanak. Egyetlen bizonyíték a csendőrségen tett „beismerő vallomásuk” volt. A bíróságon a bíró úgy döntött, hogy önmagában a vádlottak beismerő vallomása nem elegendő, vallomásuk nem egybehangzó, és különben is az ügyész előtt vallomásukat visszavonták, és a főtárgyaláson is tagadták a vádat. (39)

A hadihelyzet romlása és a nyári mezőgazdasági munkák elvégzéséhez szükséges munkaerő hiánya indíthatta az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Hivatalt arra, hogy 1944 június végén megpróbálja 200 „cigánymunkást” mezőgazdasági munkára összeszedetni a megyékből. (40)

Voltak olyan állampolgárok is, akiknek ugyancsak a cigányok jutottak eszükbe, amikor azon tűnődtek, hogy miként lehetne a bolsevizmus elleni élet-halál küzdelemben minden munkaerőt mozgósítani. Szentendrén dr. Beil János fordult polgármesteréhez javasolva, hogy minden 16 éven felüli cigányt állíttasson munkába a mezőgazdasági munkálatoknál. Beil dr. még arról is tájékoztatta a polgármestert, hogy: „... más városokban úgy rendelkezett a Polgármester Úr, hogy a cigányok élelmiszerjegyre csak akkor igényjogosultak, ha igazolják, hogy az egész hónapban munkában álltak.” (41)

Zala vármegye alispánja szintén a munkáshiányra hivatkozva utasította alárendelt hatóságait, hogy a – szerinte – „eddig télen cigányok”-at írják össze. Valamennyi „munkára fogható” cigány férfiről és nőről 4 példányban elkészítendő kimutatást kért. Az alispánt valószínűleg csalódás érte, alárendeltjei mindössze 8 cigány nevét küldték föl neki, minden bizonynyal azért, mert a cigányok túlnyomó többsége – mint minden nyáron az előző évtizedekben is – eddigre már elszegődött mezőgazdasági idénymunkásnak. (42)

1944 júliusában az országban több megyében is megvonták a cigányoktól az élelmiszerjegyeket.

Önhatalmúlag, saját hatáskörében döntött így a csepregi főszolgabíró (43) és a szentendrei polgármester (44), Heves vármegye alispánja (45) és miskolci kollégája (46). Vitéz Mikuleczky Gyula dr., miskolci alispán rendeletének eredeti példányát, rajta az alispán saját kezű javításaival sikerült megtalálnunk. Szövege, úgy vélem, jól tükrözi a korabeli hivatalnokkar jelentős részének véleményét a cigánykérdésről, az intézkedés maga pedig arra is rávilágít, hogyan képzeltek el ennek a problémának a megoldását: „Az élelmiszerellátás szabályozása tárgyában kiadott 108.000/1944. KM sz. rendelet 3. §-a (3) bekezdése értelmében a munkaképes egyén, aki munkakerülésből csavarog, élelmiszerellátásban nem részesíthető. Ezen rendelkezés és korábban kiadott ilyen irányú utasításom

ellenére megállapítottam, hogy törvényhatóságom területén több esetben előfordult, hogy a cigányok munkakerülő, dologtalan életmódjuk ellenére cukor, kenyér, liszt, zsír jegyeiket a községi előljáróság útján megkapják, azt másoknak eladják és a szükséges élelmi cikkeiket munka nélkül, koldulás útján teremtik elő. Bár pontos statisztikai adatok Borsod vármegye területén lakó cigányokról nincsenek, megállapítható, hogy ezeknek száma egyes községekben elég magas. Az élelmiszer jegyek elvonásával kapcsolatos munkára kényszerítésük a vármegye munkásellátásában jelentőséggel bír, miért is a fent hivatkozott rendeletre újból felhívom Jegyző Úr figyelmét és egyidejűleg a következőket rendelem el: Borsod vármegye területén kiosztásra kerülő bárminemű állami vagy községi élelmiszerjegy cigánynak kizárólag csak abban az esetben utalható ki, ha a cigány munkaadója által igazolja, hogy dolgozik. Az igazolást kiállító munkaadó a munka megszűnésével köteles az előljáróságnak ezt a tényt haladéktalanul bejelenteni. Amennyiben a cigány újabb munkát nem vállalna, az élelmiszerjegy tőle haladéktalanul megvonandó. Természetesen az élelmiszerjegy ellátásában való ezen korlátozás nem vonatkozik a fizikai munkára képtelen gyermekekre és aggokra, amelyeknek esetenkénti megállapítását helyi és személyi ismeret alapján a községi előljáróságra bízom. Felhívom Jegyző Urat, ezt a helyben szokásos módon haladéktalanul tegye közhírré és ezen rendelkezésem a jövőben a legszigorúbban tartsa be. Rendelkezésem természetesen vonatkozik a nem cigány munkakerülőkre is. Fentiekről a főszolgabíró urakat azzal értesítem, hogy rendelkezésem betartását fegyelmi felelősség terhe mellett állandóan ellenőrizze, mert a mai nehéz sorsdöntő időkben, amidőn férfi lakosságunk nagy része a harctereken, a külső fronton, a haza védelmében helyt áll, az itthon maradottaknak fokozott kötelessége a belső front védelme, amely a lelkiismeretesen végzett termelő munka maradéktalan elvégzése, s így súlyt helyezek arra, hogy a mindnyájunknak egyformán szent célunk eléréséhez a háború megnyerése által hazánk felmaradásához munkájával, teljes erejével hozzájáruljon. Miskolc, 1944. július 6.” (47)

Van adatunk arról is, hogy hogyan fogadták maguk az érintett cigányok ezt a rendeletet. A csernelyi közjegyző 1944. július 24-én kétségbeesett hangú jelentésében számolt be arról, hogy a rendelet végrehajtása „óriási nehézségekbe ütközik”, mert – értesülései szerint – azt nem minden községben hajtják végre „egyforma eréllyel” és végrehajtásához nem kaptak csendőri karhatalmat. Mint a jegyző beszámolt róla: „E rendelet végrehajtásához a községi bíró minden segítséget megadott, de a legnagyobb kellemetlenségnek tette ki magát. Szidalmazás, káromkodás, fenyegetés volt a részünk. Azt hiszem a többi cigánnyal rendelkező községek, például

Arló, Ózd, ha a rendeletet végrehajtani megkísérelték, szintén hasonló jelenséget tapasztalhattak.” A csernelyi jegyző végezetül javasolta, hogy a cigányokat, mivel szerinte köztudomásu, hogy úgy sem fogyasztanak cukrot, csak a cukorjegyekről fosszák meg. (48)

Az alispánt csernelyi körjegyzőjének panasza nem készítette álláspontjának és rendeletének megváltoztatására. Július 28-án kelt válaszában szó szerint a következők olvashatók: „Ismételten utasítom Jegyző Urat, hogy a 14.063/ai.-1944. számú körrendeletemet körjegyzősége egész területén a legszigorúbban hajtsa végre.

Azon cigányok részére, akik dolgoznak, minden élelmiszerjegyet, így a befőző cukrot is ki kell adni. Azon cigányok, akik nem dolgoznak, élelmiszerjegyet nem kaphatnak.

A cigányok karhatalommal való elővezetését a járási főszolgabírótól kell kérni.

Tájékoztatásul közlöm, hogy vármegyém összes többi jegyzői a rendeletet végre tudták hajtani és csak Jegyző Úr terjesztett fel oly jelentést, hogy rendeletemet végrehajtani képtelen. Miskolc, 1944. július hó 28.” (49)

Borbély-Maczkó Emil borsodi főispán egyben a VII. honvéd hadtest területére kinevezett országmozgósítási kormánybiztos 1944. július 12-én kelt rendeletével valamennyi 16 éven felüli cigány férfit és nőt honvédelmi munkajeggyel mezőgazdasági munkára igénybevehetőnek nyilvánított, „mindazon gazdaságok részére, amelyekben a gazdasági munkaerő hiányzik vagy nem elegendő”. Rendeletében (amelyről több országos és helyi lap is hírt adott, mint példamutató kezdeményezésről (50), a kormánybiztos precízen előírta, hogy az ily módon igénybe vett cigányoknak munkakönyvet kell adni, a munkaadók ebbe írják be a teljesített munkát, s a „cigányok csak ennek ellenében kaphatják meg élelmiszerjegyeiket”. (51)

Valószínűleg a sajtóból értesülhetett a hevesi alispán is erről a rendeletről, mert csak augusztus 4-én utasította főszolgabíráit, hogy: „Minden munkaképes cigányt szükség esetén honvédelmi munkajeggyel azonnal vegyen igénybe. Nem engedhető meg, hogy a mai rendkívüli időkben munkaképes egyén munka nélkül és csavargásból éljen”. (52)

Az egri levéltárban egyetlen egy jelentést találtam, amely szerint Kál községben 74 cigányt vettek igénybe „cséplési munkálatokhoz”. (53)

1944 júliusában és augusztusában a vármegyék, városok zöme még mindig nem sokat törődött a cigányokkal. Elsőként az országban a soproni főispán döntött úgy 1944. július 25-én, hogy összeírattja a vármegyéje területén található összes cigányt. Rendeletének indoklása szó szerint a következőképpen hangzik:

„A zsidókra vonatkozó rendelkezések végrehajtása után szükségét látom annak, hogy a gondozásomra bízott törvényhatóságok területén élő megbízhatatlan és közveszélyes munkakerülő egyénekről pontos névsorral és adatokkal rendelkezünk, hogy adott esetben az egész ország területén érvényes rendelkezések kiadása esetén az adatok rendelkezésre álljanak és a végrehajtás zökkenőmentes legyen.” (54)

Mint az eddigiekben idézett vármegyei rendeletekből és újságcikkekből is kiderül, a soproni főispán és hozzá hasonlóan gondolkodó kollégái a cigánykérdést még 1944 tavaszán-nyarán is döntően szociális-közbiztonsági kérdésnek tekintették, nem az egész nemzet létét veszélyeztető faji problémának. A soproni főispáni rendelet indoklása azért is érdekes, mert kitűnik belőle, hogy ez a vármegyei főhivatalnok is várja, hogy a belügyminisztérium vezetése országosan is rendezze a cigánykérdést. Lelkiismeretes és buzgó hivatalnokként már jóelőre fel akar készülni. Eljárását minden bizonnyal azzal is magyarázhatjuk, hogy 1944 áprilisában és májusában neki is sok gondot jelenthetett, hogy a zsidók gettóba zárását, deportálását, ingó és ingatlan vagyonuk számbavételét viszonylag rövid idő alatt kellett megszervezni és nem is minden adat állt a közigazgatási szervek rendelkezésére. Még egyszer nem akart ez a főispán hasonló helyzetbe kerülni. Különösen nem a cigánykérdés várható és általa remélt rendezésekor. Figyelemre méltó, hogy a főispán vármegyéje összes cigányát lajstromba akarta vétetni, nemcsak a munkakerülő, csavargó életmódot folytatókat. Pontosabban fogalmazva: valamennyi cigányt és valamennyi munkakerülőt és csavargót „munkatáborba” szeretne volna zárni a soproni főispán, mint erről rendeletének második pontja tanúskodik:

„II. Hasonló módon összeírandók községenként azok a munkaképes és munkabíró férfiak és nők, akiknek rendes foglalkozása nincsen és akiknek **munkatáborba való szállítása kívánatos volna** (én kiemelésem – K.L.). Természetes ezeknél azok, akik cigánynak minősülnek, nem vehetők fel. Ezen munkakerülőkről a személyi adatok feltüntetésével ugyancsak két példányú kimutatás terjesztendő fel hozzám.” (55)

Ezen „példamutató” kezdeményezésről a korabeli országos lapok nem adtak hírt, így a 3 nap múlva üléselő esztergomi törvényhatósági bizottság tagjai sem értesülhettek róla. Az első felszólaló, Szívós Waldvogel József bevezetőjében sajnálkozva állapította meg, hogy a 352/1942. (56) közgyűlési határozatukat a Belügyminisztérium nem hagyta jóvá, de a cigánykérdést országosan sem rendezte. „Ma, amikor már a zsidókat kitelepítettük – hangsúlyozta Szívós Waldvogel József –, nem engedhetjük, hogy a cigányok annál nagyobb rajokban lepjenek el minket.”

Gere Ferenc, a következő felszólaló a párkányi, rendes, dolgos cigányokat hasonlította össze az esztergomi naplopó, szüntelenül járó-kelő cigányokkal. „Ezek éppúgy megkapják a hadisegélyüket a hadbavonult családtagjaik után, mint ahogyan mi, de ezek csak arra használják fel, hogy a jegyeket eladják, maguk pedig koldulásból tartják fenn magukat.” A város képviselő-testülete végezetül úgy határozott, hogy megbízza a polgármestert: két évvel korábban hozott szabályrendeletük teljes életbeléptetése iránt a szükséges lépéseket a Belügyminisztériumban tegye meg. (57)

Egerben 1944. augusztus 9-én a polgármester hívott össze értekezletet, melynek tárgya Eger város területén lévő cigányok összeírásával és azoknak igazolvánnyal való ellátásával kapcsolatos teendők megbeszélése volt. Az értekezleten a rendőrkapitány mellett részt vett többek között a városi tisztiorvos, az Eger Újság szerkesztője és a tűzoltóparancsnok is. A gondosan kimunkált polgármesteri előterjesztést a bizottság némi módosításokkal elfogadta. A határozat szerint valamennyi cigányt „dobszó, újságcikk, hangszóró és falragasz” útján fölhívják arra, hogy augusztus 14-16-17-én a körzetbeosztásuknak, lakóhelyüknek megfelelő légó-laktnyában jelentkezzenek. „Minden cigány tartozik a jelentkezéskor polgári személylapját, családi lapját, összes élelmiszerjegyét, rendőrségi bejelentési lapszelvényét, minden rendelkezésére álló személyi okmányát, minden 15 évnél öregebb pedig nemre való tekintet nélkül munkaadói igazolványát arról, hogy hol áll munkába” magával hozni.

Az értekezlet résztvevői mit sem törődve az esetleges technikai, pénzügyi nehézségekkel úgy döntöttek, hogy minden cigányt arcképes igazolvánnyal látnak el. Azt a cigányt, aki ezután elveszti munkakönyvét, „az elvesztés körülményeire vonatkozó körülmény (kivizsgálásának) befejeztéig munkaszolgálatra kell kötelezni” mondja ki a határozat. Az igazolványok kiosztása után a bizottság javaslata szerint az önkéntes tűzoltók és a légó-század bevonásával a városban rendőrségi razziát kell tartani.

Az értekezlet határozata ugyanakkor világosan kimondta: „a bizottság véleménye az, hogy azok a cigánycsaládok, amelyek polgári kötelezettségüknek eleget tesznek, azok ugyanazokat a jogokat élvezzék, mint a város más polgárai.

Ezen intézkedések csupán a csavargó és munkakerülő cigányok ellen irányulnak, akiknek a zaklatásától a város polgárságát meg kell szabadítani.” (58)

Ez a fajta különbségtétel a rendes, dolgos, letelepedett és a kóborcigányok között korántsem tekinthető kivételes jelenségnek 1944-ben Magyarországon. A soproni főispán – mint fentebb idéztük – valamennyi cigány

összeírását rendelte el. A soproni polgármester teljesítette ugyan a rendelkezésben foglaltakat, de külön-külön kimutatást terjesztett föl a munkakerülőkről, a cigányokról és a cigányzenészekről. Kamenszky Árpád dr. soproni polgármester a névsorokhoz mellékelte levelében a következőket írta főispánjának: „Tisztelettel kérem méltóztassék a cigányzenészeket a kötelező munkaszolgálat alól mentesíteni, mert megállapítottam azt, miszerint a cigányzenészek állandó rendes foglalkozással és keresettel bírnak, velük szemben tehát kényszerrendszabályok alkalmazása nem látszik indokoltnak.” (59)

A polgármester, mint látható most azonnal, külön névsorával is befolyásolni próbálta főispánját, hogy legalább a cigányzenészeket ne vigyék el „kötelező munkaszolgálatra”. Érdemes talán arra is felfigyelnünk, hogy ebben az esetben egy létében fenyegetett embercsoport érdekében saját felsőbb hatóságával is szembeszáll egy választott közhivatalnok.

A soproni polgármester félelme – szerencsére – alaptalannak bizonyult. Magyarországon 1944 nyarának utolsó napjaiban még egyetlen felelős hivatalos viselő embernek sem jutott eszébe, hogy válogatás nélkül minden cigányt deportálni kéne.

A cigányok legfeljebb bosszantó epizódnak tekinthették ez idő tájt, hogy a zirci járás főszolgabírája 1944. augusztus 31-én kelt határozatával kitiltotta a cigányokat a csatkaibúcsúról. (60)

Mint arra már a bevezetőben utaltunk, a Magyarországon tartózkodó német hatóságok 1944-ben a legcsekélyebb érdeklődést sem tanúsították a cigánykérdéssel kapcsolatban. Kutatásaim során mindössze egyetlen olyan dokumentumra bukkantam, amely arra utal, hogy egy vidéki városban a helyi német katonai rendőrség felvilágosítást kért az ügyben, hogy a városban hány cigány, pap, orvos, bába, valamint magyar és nem magyar nemzetiségű él. A sátoraljaújhelyi német katonai rendőrség 1944. július 26-án telefonon leadott kérését a miskolci főispáni hivatal továbbította a zempléni alispánnak. A sátoraljaújhelyi polgármester válasza szerint a városban ez idő tájt 13.244 magyar, 164 német, 139 tót, 68 „egyéb” nemzetiségű, valamint 220 cigány él. (61)

Ismételten szeretnénk kiemelni: sem az országos levéltárak, sem a megyei levéltárak 1944-1945-ös általam átnézett iratanyagában nem találtam egyetlen olyan dokumentumot sem, amely az illetékes német hatóságoktól származott és a cigánykérdéssel kapcsolatban lett volna. Sem az Eichmann-kommandó, sem a német katonaság és rendőrség nem foglalkozott 1944-1945-ben azzal a kérdéssel, hogy mi történjék a zsidókérdés megoldása után a cigányokkal. (62)

1944-ben a hatóságok az előző évekhez hasonlóan hanyag, bürokratikus rutinnal kezelték a cigányrazziák ügyét. A vármegyék még csak kísérletet sem tettek arra, hogy legalább megközelítőleg azonos időpontban tartsák meg a cigányrazziát. A miskolci alispán január 26-án kelt körrendeletével május 10-re írta ki a razziát (63), a kassai VIII. csendőrkerület parancsnoka viszont február 8-án arról értesítette a zempléni alispánt, hogy a cigányrazziát május 19-én fogja megtartani. (64) Hajdú vármegyében május 12-re „tervezték be” a razzia megtartását. (65) A legkorábban Győr-Moson-Pozsony vármegyében tartották meg 1944-ben a „kóborcigányok és hasonló elbírálás alá eső gyanús egyének felkutatása és megrendszabályozása végett” a razziát, már március 27-én. (66) A vármegye egyik járásában, nevezetesen a sokoróaljai járásban – országszerte ritka kivételes eset – 9 kóborcigányt el is fogtak, annak rendje és módja szerint megbüntették őket, „és büntetésük letöltése után illetőségi helyükre” kísérték a cigányokat. (67)

A razziákat a korabeli hivatali szakzsargonban nevezték „cigányrazziá”-nak, de ezeknek a razziáknak nem egyedül a kóborcigányok felkutatása és elfogása volt a céljuk. Mint azt a hevesi alispán is megfogalmazta (ő a maga részéről egyébként május 3-ára írta ki a razzia időpontját ...) „a kóborcigányok és a velük egyforma elbírálás alá eső csavargók” és tegyük hozzá a katonaszökevények elfogása is célja volt ezeknek a razziáknak. (68) Volt olyan járás Magyarországon, ahol „mint sürgősséget” 1944 tavaszán meg sem tartották a cigányrazziát. (69)

Pest megyében vitéz dr. Endre László rendeletére május 3-án megtartották ugyan a razziát, de mint az előző években is igen csekély eredménnyel. 14 főszolgabíró jelentette vitéz dr. Sági Józsefnek, Endre László utódának (mint köztudomású az alispánt 1944 tavaszán a magyarországi zsidók deportálásának megszervezésével bízták meg és kinevezték a Belügyminisztériumba államtitkárnak), hogy járásában kóborcigányt nem találtak. A monori járási főszolgabíró egy ujjlenyomat-ellenőrzésről számolt be (az elfogott személy egyébként nem volt körözve) és egyedül a nagykátai főszolgabíró jelentette, hogy 3 csavargó cigányt elfogtak és őrizetbe vettek. (70)

Két megyében, Szolnok és Pest megyében hívták fel az alispánok a razziát irányítók figyelmét arra, hogy a lótartási engedélyeket külön is kísérik figyelemmel és lehetőleg minden esetben hatálytalanítsák. (71) Minden eredmény nélkül alig egy-két kóborcigányt elfogva megtartották a razziát Baranya, Fejér és Somogy vármegyékben is. (72)

Több vármegyében viszont 1944 májusában „közbejött akadályok miatt” nem tudták megtartani a cigányrazziát. (73) A csepregi járás főszolgabírája

1944. június 8-i jelentésében – nem mintha dr. Telbisz Miklós soproni alispán nem lett volna tisztában a „közbejött akadályok” mibenlétével, nyíltan megírta: mivel a csendőrörsök „a zsidók összeköltöztetésével voltak elfoglalva” a razzia megtartásához szükséges karhatalmat biztosítani nem tudták. (74)

VI. FEJEZET

CIGÁNY KATONAI MUNKASZÁZADOK
MAGYARORSZÁGON 1944-1945-BEN

A helyi hatóságok 1944 tavaszán is még ímmel-ámmal ugyan, de végrehajtották az ország nagyrészen a cigányrazziát. Csak a zsidódeportálás után kezdték el a BM és a HM illetékesei azt fontolgatni, hogy a zsidó katonai munkaszázadok mintájára külön katonai cigány munkaszázadokat állítanak föl.

1944 szeptemberéig a cigányokat, legalábbis azokat, akiknek állandó bejelentett lakásuk, otthonuk volt, dolgoztak, a magyar hadseregbe minden megkülönböztetés nélkül besorozták. A cigányokat a Honvédelmi Minisztérium nem tekintette külön nemzetiségnek. Amikor 1944. augusztus 4-én a Honvédelmi Minisztérium vizsgálta a 18-42 éves férfiak nemzetiségét, kivételt téve az állományban lévő munkaszolgálatra utalt nemzetiségekkel és zsidókkal, akikre vonatkozóan már részletes adatok is rendelkezésre állottak, a felsorolásban a magyarokat, ruszinokat, szlovákokat, románokat, szerbeket vették figyelembe, a cigányokat külön nem tüntették föl. (1)

Maguk a cigányok is önérzetesen hivatkoztak arra, hogy a magyarokkal együtt harcoltak már az I. világháborúban és nincs ez másképpen 1939 után sem. (2)

Az a tény, hogy a hadseregbe besorozott cigányok családtagjainak éppúgy járt a hadisegély, mint a magyar honvédek hozzátartozóinak, a szélsőjobboldali Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetét is fölháborította, de hiába protestáltak, a cigányok tovább harcoltak együtt a magyarokkal. (3)

Ráczpali Lajos szolnoki cigánybíró nyugodt öntudattal írhatta kérvényében 1944. szeptember 12-én: „Jelenleg 4 fiam teljesít katonai szolgálatot, akik közül egyet a vett értesülés szerint hősi halottként elvesztettem.” (4)

Mindenfajta központi intézkedés, rendelet és utasítás nélkül 1944 nyarán Magyarországon több megyében is honvédelmi munkajeggyel mezőgazdasági munkára igénybe vették azokat a cigányokat, akik önként nem szegődtek el dolgozni. Így járt el saját hatáskörében a körmendi járás

főszolgabírája is, aki 1944. augusztus 24-én jelentette alispánjának, hogy körzetében az összes cigányok nyilvántartásba vannak véve, a cigányok többsége pedig saját létfenntartásáról „mezőgazdasági munkáknál nap-számkeresetből” gondoskodik. „Az önként munkát nem vállaló cigányokat mezőgazdasági munkára igénybe vettem.” (5)

De ahogy a háború egyre inkább közeledett a Kárpátokhoz, úgy vált egyre sürgetőbb feladattá minden magyarországi állampolgár bevonása a haditermelésbe és a hátországi munkálatok elvégzésébe. Már 1943 folyamán felállítottak a HM utasítására, elsősorban a bányászok megsegítésére nemzetiségi (szerb, román, ruszin) munkaszázadokat. (6)

1944. május 8-án azután a belügyminiszter rendeletet adott ki (természetesen a mindig és mindenre alkalmazható 1939: II. tc-re hivatkozva) az egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint a 17. életévüket betöltött középiskolások honvédelmi munkába állításáról. A rendelet hozzávetőlegesen 30.000-re becsülte a 17 éven felüli, de az egyetemen vagy főiskolán végbizonyítványt még nem nyertek számát, akiket a „Diákok Honvédelmi Munkaszervezete” elnevezés alatt felállított szervezettől lehetett igényelni. A rendeletet a HM munkaügyi főcsoport főnöke vitéz Henyey altábornagy az 1944. március 30-án a HM-ben megtartott tárcaközi értekezleten terjesztette elő, a rendelethez mellékelte feljegyzés dátuma 1944. április 17.

Két nappal később a Minisztertanács előtt Henyey altábornagy a munkaerőgazdálkodásról szóló előterjesztésében többek között javasolta: „munkakerülőknek munkásszázadokba való beszervezését”. Előterjesztését a minisztertanács elfogadta azzal, hogy ebben a tárgykörben az igazságügy-miniszter a HM XII. osztályának csoportfőnökével közvetlenül tárgyalja meg a szükséges intézkedéseket. (8)

Két hónappal később az Országos Munkaerőgazdálkodási Bizottság feladatait vitatta meg a magyar kormány. Az OMB feladatainak 6/c pontját is elfogadta a Sztójay-kabinet, amely így hangzott: „A munkakerülők, lézengők, valamint az évnek csak bizonyos szakában foglalkoztatott személyek munkaképességük határáig termelő munkára szoríttassanak.” (9)

Ennek alapján jelent meg a 1850/1944. sz. ME rendelet (10), amelynek alapján a BM a HM-mel közösen fölléphetett a munkakerülőknek és lézengőknek „munkára kényszerítése” érdekében. Ennek a rendeletnek az alapján a HM Szentkirályszabadján honvéd építő munkatábort állított föl. Mint azt a minisztertanács dr. Fábián Lajos vezérkari ezredes a HM munkaügyi főcsoportfőnök helyettese 1944. szeptember 7-én elmondotta, a tábor befogadó képessége 2000 fő, „azonban 5000 főig fejleszthető”. (11)

Dr. Fábián Lajos ezredes kitért arra is, hogy a HM a tolonházakban összegyűjtött őrizetesek átadását is kérte a BM-től, hozzáfűzve, hogy: „A munkatáborba utaltak repülőtér építési munkát fognak végezni.” (12)

Ezek után a HM munkaügyi főcsoport főnökének helyettese tájékoztatta a kormányt arról, hogy: „A cigány munkásszázadok felállítását a HM augusztus 23-án elrendelte. Az összegyűjtésüket szeptember 20-ra kell befejezni. Kb. 50-60 munkásszázadra (10-12.000 fő) lehet számítani. A repülőtér építésénél alkalmazott diákszázadok felváltására lesznek elsősorban alkalmazva. A gazdasági tárcák e századokból nem igényeltek. Esetleg lehetséges lesz felváltás mellett nemzetiségi (:román, szerb:) munkásszázadokat szabaddá tenni más munkafeladatra.” (13)

A tájékoztatóból nem derül ki világosan, hogy milyen cigányokat is akart a HM ezekbe a munkásszázadokba bevonultatni. Az eredeti „szigorúan bizalmas!” HM rendelet viszont világosan fogalmazott: A Belügyminisztériummal „karöltve” az ország egész területén a kóborcigányok és a letelepedett foglalkozás nélküli cigányok közül a 18-52 éves, tehát az 1926-tól 1892-ig született „összes munkabíró cigány férfiakat” kívánták összegyűjteni. Ezek összegyűjtését a rendőri és csendőri szervekre bízták, szükség esetén ezek igénybe vehették a körzetükben található katonai alakulatokat is. Első ütemben a kóborcigányokat, második ütemben a „foglalkozás nélküli letelepedetteket” parancsolta meg a HM előállítani. A cigány munkásszázadokat 213 főre tervezték. De mint azt a HM rendelet is világosan leszögezte: „Tekintettel arra a körülményre, hogy nincsenek hozzávetőleges adatok sem az egyes hadtestparancsnokságok területén felállítható cigány katonai munkásszázadok számára, sem pedig, hogy melyik bevonulási központnál hány század lesz fölállítható cigány katonai munkásszázadok számára, e századok hadrendi számozására akként intézkedem, hogy a felállító bevonulási központ száma számlálóban, az ott fölállított cigányszázad sorszámát pedig a nevezőben szerepeljen ... például az 1/2 cigány katonai munkásszázad a nagykáti bevonulási központnál felállított második század lesz.”

A HM rendelet a továbbiakban megállapította: „Országosan többre, mint 50-60 századra számítani nem lehet. Lesznek tehát oly bevonulási központok is, melyeknek területén aligha lesz cigányszázad megalakítható.” A cigányszázadok keretében minden egészségügyi tiszthelyettesi helyre egy zsidó orvost, valamint minden századhoz egy zsidó mérnököt is beosztottak.

A vitéz Henyey altábornagy aláírásával megjelent rendelet részletesen szabályozta a századok felszerelését is, a cigány munkaszolgálatosoknak

saját polgári ruhájukban és a rendeletben rendszeresített megkülönböztető jelvény elkészültéig nemzeti színű karszalaggal a karjukon kellett dolgozniuk. A gondos rendeletalkotó az előírásoknak megfelelően megállapította, hogy a cigányok is jogosultak a ruhakoptatási díjazásra.

„A cigányok összegyűjtését folyó évi szeptember 20-ig be kell fejezni” – szögezte le befejezésül Henyey altábornagy. (14)

A Belügyminisztérium VII. (közbiztonsági) osztályának alosztályvezetőjévé 1944. május 9-én Jaross Andor nevezte ki dr. Perlaky Gyulát miniszteri osztálytanácsosi rangban. Perlaky Gyula aláírása szerepel azon az 1944. szeptember 2-án kiadott „Sürgős!” és „Szigorúan bizalmas!” jelzéssel ellátott rendeleten, amely a HM rendeletnek megfelelően annak legfontosabb részeit szó szerint megismételve előírta a rendőri és csendőri szerveknek a kóbor és letelepedett foglalkozás nélküli cigány férfiak összeszedését és átadásukat az illetékes honvédparancsnokságoknak. (15)

Ismételten hangsúlyozni szeretném, hogy ez a HM-BM közös rendelet az első olyan rendelet, amely 1944-ben a magyarországi cigány lakosság egy részét érinthette. A rendeletben nyomát sem találjuk annak, hogy megalkotói akár csak bármilyen óvatos formában is, de megpróbálták volna meghatározni, hogy ki tekinthető cigánynak. Az alsófokú és a cigányok összegyűjtését ténylegesen végző rendőri és csendőri erőkre bízták annak eldöntését, hogy kit minősítenek letelepedett, de állandó foglalkozással nem rendelkező cigánynak, és kit minősítenek kóborcigánynak. Ami az érintettek szempontjából nem volt mindegy, mert először a kóborcigányokat próbálták meg (már ahol egyáltalán megpróbálták) összegyűjteni. A HM, mint láttuk, 10-12.000 fő begyűjtését remélte, ez a várakozása minden bizonnyal illúzióknak bizonyult. Hajdú-Bihar és Szolnok vármegyébe a 15.740/1944. BM rendelet 1944 szeptemberében már el sem jutott, annál közelebb ért viszont a front. (16) Szegeden a polgármester ugyan megkapta a rendeletet, de csak annyi ideje volt, hogy utasítsa a városi belterületi első fokú közigazgatási hatóság vezetőjét, hogy „szükség esetén álljon az m. kir. rendőrkapitányság rendelkezésére”. (17)

Henyey altábornagy úr szemszögéből megítélve siralmas eredményt – pontosabban fogalmazva: eredménytelenséget – hozott a Pest megyei cigány munkaszázad-akció is. Szentendréről szeptember 28-án azt jelentette a polgármester, hogy városában „összegyűjthető” cigány nincs. (18)

A kalocsai főszolgabíró járásából egyetlen egy cigányt sem adtak át a HM-nek. A sükösdői főjegyző meg is indokolta, hogy miért: „Jegyzőségem területén a rendeletben felsorolt cigányok nincsenek. Akik vannak, azok mind napszámos, sommás és aratási munkákat végeznek.” (19)

A nagyváradi alispán ugyan megkapta a rendeletet, de csak annyi ideje volt, hogy az irat hátoldalára az alábbiakat írja fel – minden bizonnal a helyi csendőrparancsnokságnak szándékozott átírni: „Felkérem szíveskedjék közölni a cigányok összegyűjtése iránt történt-e valami intézkedés, és a csendőrség egyéb irányú elfoglaltsága miatt van-e kilátás arra, hogy a rendelet értelmében a szükséges intézkedések szeptember hó 20-ra fogantatosíthatók lesznek-e?” (20)

Azt biztosan lehet tudni, hogy Ceglédről 8 cigányt a megadott határidőig összegyűjtöttek és átadtak a helyi honvéd állomásparancsnokságnak. A polgármester pontos névsort is készített és azt mellékelte jelentéséhez. (21)

A kassai rendőrkapitány 1944. szeptember 30-i jelentésében beszámolt a szlovákiai felkelésről is, megemlítve, hogy: „Tény azonban, hogy a partizánok mellé állott szlovák katonaság nagyrésze odahagyta azokat, úgy, hogy a keleti részen tevékenykedő partizáncsoportok legnagyobb részét csupán közép- és nyugat-szlovák polgári egyénekből, cigányokból (én kiemelésem – K.L.), valamint csekély számban ejtőernyővel telepített orosz agitátorokból és katonai vezetőkől állanak ... A m. kir. BM úr 17540/1944/VII. res szám alatt cigány katonai munkásszázadok felállítása tárgyában kiadott rendeletének végrehajtása során fo. é. szeptember 15-én megtartott razzia alkalmával 73 cigányszármazású egyént vettem őrizetbe és adtam át a m. kir. 8. honv. kerületi parancsnokságnak Kassán, munkásszázadba való besorolás céljából.” (22)

Gyöngyös körzetéből 1944 őszén „a razziák során 40 fő cigány lett a honvédség kötelékébe átadva” – jelentette a gyöngyösi kapitányság detektív csoportja 1944. szeptember 11-én. (23)

Bár az alaprendeletben erről nem volt szó, a börtönökből és internáló táborokból is több helyen átadták a cigányokat a honvédségnek. (24) Erre a gyakorlatra utal az a bizalmas BM rendelet is, amely 1944. szeptember 20-án előírta, hogy a hátország munkateljesítményének fokozására sűrű razziákat kell tartani, a munkakerülőket, alkalmi munkásokat, állandó bejelentett lakással nem rendelkezőket pedig internálni kell – katonai munkatáborba. (25)

Bizonyos, hogy Somogy és Baranya vármegyében 1944 őszén összeszedték azokat a cigányokat, akiket a rendelet szerint be kellett gyűjteni. Kaposvárról jelentette a rendőrkapitány, hogy az évi rendes II. cigányrazziát október 4-én 6 órától 10 óráig tartotta meg Kaposvár város területén, de: „a razzia eredményre nem vezetett, mert pár héttel előbb tartotta meg hatóságom a m. kir. belügyminiszter úr rendeletére azt a cigányrazziát,

amelynek célja a kóbor- és munkakerülő cigány férfiaknak katonai munkatáborba való (sic!) szállítása volt.” (26)

A tabi járási főszolgabíró valószínűleg fölbosszanthatta a cigányrazziák eredményéről ismételten jelentést kérő főnöke, mert meglehetősen udvariatlanul október 4-én a következőket írta: ... legutóbbi kormányintézkedések szerint a kóborcigányok munkatáborba való elszállítása megtörtént, éppen ezért arra kérem Alispán urat, hogy a további jelentések bekívánását szíveskedjék megszüntetni.” (27)

Bükkösd községből is (Baranya vármegye) elvitték a kóborcigánynak minősítetteket (28) és hogy milyen alapon válogattak a csendőrök, legalábbis például a siklósi járásban (Baranya vármegye) arra érdekes adalékkal szolgált a siklósi főszolgabíró október 4-i jelentése, amelynek legfontosabb része így hangzik: „Tisztelettel jelentem, hogy a cigányokat 276/el. 1944. alispáni rendelettel közölt BM r. alapján vitték el katonai munkásszázadokba. A rendelet b) pontja szerint a letelepedett, foglalkozás nélküli cigányokat is össze kellett szedni. A végrehajtó csendőrök foglalkozás nélkülinek minősítették azokat, akiknek szerződésük nem volt. Az elvitt cigányok egy része mezőgazdasági napszámos, így szerződése nincs. Azonban nap nap után járnak napszámba. Elvitelük az őszi munkálatokat késlelteti. Miután nevezetteket erődítési munkálatokra veszik igénybe, a honvédelmi célra tekintettel interveniálni nem óhajtok. Kérem azonban méltóságod közbenjárását, hogy őket itt a járásban a Dráva parti erődítéseknél alkalmazzák, hogy ezzel a járás lakosságának nagymérvű (860 fő) igénybevételét csökkenteni lehessen. Ily módon a felszabadultak fognak a mezőgazdasági munkákra rendelkezésre állni.” (29)

A jelentésből világosan kiderül, hogy a főszolgabíró a rendelettel össze nem egyeztethetőnek tartja a csendőrök eljárását, valljuk meg, teljesen jogosan. Mivel a „fajmagyarok” is munkaszolgálatot teljesítettek, a főszolgabíró – miközben följelenti a csendőröket – legalább azt próbálja elérni, hogy ne a minden bizonnyal nem túl távoli erődítési munkálatoknál dolgoztassák az ő cigányait, hanem váltsák velük föl körzetének lakosságát. Az alispán helyett dr. Barri István, a vármegye II. főjegyzője válaszolt 1944. október 27-én: „Jelentésében foglaltakat tudomásul vettem, amelynek utolsó bekezdésében foglaltakat illetően Faludi ezredesnél közbenjártam és a kérés teljesítésére ígéretet nyertem.” (30)

Valószínűnek tűnik, hogy a hatóságok másutt sem nézték tétlenül hasznos, dolgozó cigányaik elvitelét. Erre utalhat a mohácsi polgármester eljárása is, aki a „cigány munkásszázadba beosztottak származásának

igazolása” ügyében intézkedett. Hogy pontosan mit, az sajnos nem kideríthető, mivel az eredeti irat nincs meg. (31)

A cigányok maguk is tiltakoztak jogtalan elvitelük ellen. Bogdán József (Berzence, túskevári járás – Zala vármegye) 1944. szeptember 30-án bement a csurgói főszolgabírói hivatalba, ahol jegyzőkönyvet vettek föl panaszáról. Előadta, hogy Nyerges Pál, Nyerges Péter, Bogdán Péter, valamint Ignác György a szentai községi bíró írásban bemutatott bélyegmentes igazolása szerint 1944. év folyamán nyári mezőgazdasági munkálatokat Szentán végeztek, arattak, csépeltek. 1944. szeptember hó 23-án fent nevezetteket karhatalmilag összeszedték honvédelmi munkára, és a berzencei községi bíró nem hajlandó kiadni olyan községi bizonyítványt, hogy nevezettek nyáron rendes részesmunkával foglalkoztak volna és állandó lakóhellyel bíró letelepedett egyének. Bogdán József (valószínűleg Bogdán Péternek az apja) kérte a hatóságot, hogy a berzencei bíró utasíttassék a fenti bizonyítvány kiadására, mely szerint felsorolt berzencei cigányok nem kóbor egyének, állandó lakóhellyel és munkával bírnak. 1944. október 10-én a berzencei bíró a kért bizonyítványt kiadta. (32)

1944 október elején Zalasárszeg község határában egy lopási ügyben 4 cigányt elfogtak. Bogdán Ferenc (Iharosberény, 1966.), Orsós István (Nemesvid, 1929.), Orsós József (Bázakeletye, 1929.), valamint Bogdán József (Baktéltis, 1907.) teknővájó, vagyontalan, írni-olvasni nem tudó cigányokat. Bár a cigányok magukat igazolni kellőképpen nem tudták, de a lopás idejére alibit igazoltak. De, mint azt a csurgói főszolgabíró 1944. október 6-án kelt jelentése leszögezi: „... mert létfenntartásukat (kellően igazolni nem tudták), valamint mert rendes lakóhellyel nem rendelkeznek és mert a közbiztonságra veszélyesek” a csurgói főszolgabíró 1944. október 8-án utasította az iharosberényi csendőrparancsnokságot, hogy Bogdán Ferencet és Bogdán Józsefet (tehát a két idősebbet – K.L.) a marcali X. honvédkiegészítő parancsnoksághoz szállítsa el és adja át.” (33)

1944 szeptemberében a napilapok is beszámoltak a kóbor- és munkanélküli cigányok összeszedéséről. Így a Zalai Közlöny szeptember 25-én tudósított a nagykanizsai járásban végrehajtott razziáról, amelynek során az újság beszámolója szerint: „A nagykanizsai járás községeiben csendőreink végigfésülték a cigánytelepeket ... a gazdasági életre káros és a közbiztonságra veszélyes elemeket elfogták, bekísérték őket Nagykanizsára, majd elszállították őket egy munkatáborba. A járás községeinek lakossága nagy megnyugvással vette a hatóságok intézkedését.” (34)

Három nappal később a Somogyi Újság adta hírül, hogy: „Csendőreink végigfésülték a cigánytelepeket, és ahol munkátlan, csavargó cigányokat

találtak, ezeket összeszedték és munkatáborba szállították ... Hasonló intézkedéseket tettek a vármegye több járásában is, a közönség nagy megnyugvással vette a hatóságok intézkedését.” (35)

A szélsőjobboldali olvasók körében nagy tekintélyű Összetartás ugyan-ezen a napon apróhírei között arról számolt be, hogy: „Hódmezővásárhelyen, mint országszerte razziákat tartott a rendőrség a munkakerülő cigányok számbavételére. Összesen 100 munkaképes cigányt vettek jegyzékbe és átadták őket munkaszolgálatra.” (36)

Másnapi számában már hosszabb tudósítást közölt a lap arról, hogy a celldömölki járás összes munkaképes cigányát, szám szerint 78-at összeszedtek a csendőrök. A lap – lehetséges, hogy csak kitalált – történetet is közölt az egyik cigány kálváriájáról, aki megtudva, hogy mi készül, szökni próbált. „Kolompár Dalfi” Ajkáig elfutott, de ott elfogták: „... váltig hangoztatta, hogy egyáltalán nem zsidó, származásra nézve tiszta árja, magyar állampolgár, foglalkozása pedig drótos iparos. „Dalfi” sirámai természetesen nem lágyították meg a hatóságok szívét, de az alsósági népzenészekét sem, akik valami 20-an primásostól, bőgőstől együtt a sárvári munkatáborba kerültek, pedig sírva bizonygatták, hogy ők milyen hasznos polgárai a magyar hazának.” (37)

A Fejérmegyei Napló október elején arról számolt be, hogy Zemplén vármegyében minden munkaképes cigány férfit, még a cigányzenészeket is összegyűjtötték, Somogy vármegyében viszont a munkanélküli csavargó cigányokat vitték csak munkatáborba. (38)

Egészen bizonyosan csak azt lehet tudni, hogy fölállították a 32/I-II. (Véménd), valamint a 36/l. számú (Szekszárd) cigány katonai munkásszázadot. Az ide bevonultatott cigányok hátramaradt hozzátartozóinak a 6800/1942. ME rendelet alapján szabályosan fizették a hadisegélyt. A kiállított névjegyzékek alapján megállapítható, hogy a munkásszázadokhoz általában szeptember utolsó hetében vonultatták be a cigányokat. (39)

Szekszárdon, miután a munkásszázad parancsnoka a névjegyzékeket nemcsak aláírta, hanem hivatalos körpecséttel is ellátta, (a felirat: M.kir. 36/l. cigány katonai munkásszázad) gyorsan jóváhagyták a hadisegélyeket. Így például T.F. élettársa és házasságon kívül született 8 gyermeke havi 330 pengőt (40), K.J. felesége és 6 gyermeke 276 pengőt kapott. (41)

Szekszárdról a városi polgármesteri hivatal nyilvántartása szerint összesen 9 cigány férfit vonultattak be 1944 szeptemberében munkaszolgálatra. (42)

Szekszárdnak volt pénze és viszonylag nagyvonalúan adott hadisegélyt a rászoruló cigányoknak. Hangony községből (Borsod vármegye) 1944

szeptemberében 10 olyan cigány férfit vittek el, akiknek – ahogy a körjegyző megfogalmazta –: „állandó foglalkozásuk nem volt”, feleségeik, édesanyjuk hadisegélyt nem kapott. A cigányasszonyok nem kis bátorságról és állampolgári öntudatról téve tanúbizonyságot, október 23-án számszerint tizen megjelentek a körjegyzői hivatalban és előadták panaszukat. Mint a fölvelt jegyzőkönyvből kiderül, férfi hozzátartozóikat 1944 szeptember havában „elvitték honvédelmi munkára Sajószentpéter községbe és azóta is honvédelmi munkát teljesítenek ... Tisztelettel kérjük családunk részére a hadisegély megállapítását és sürgős kifizetését, mert már olyan nyomorban élünk, hogy családunk részére a hatósági lisztet sem tudjuk a kereskedésből megvásárolni.” (43)

A körjegyző a cigányasszonyok panaszáról fölvelt jegyzőkönyvet rövid jelentés kíséretében fölküldte az alispánnak. Ennek szövege szó szerint a következő:

„Alispán Úrnak, Miskolc.

Azokat a cigány férfiakat, akiknek állandó foglalkozásuk nem volt, 1944 szeptember havában a csendőrség összegyűjtötte és elszállította honvédelmi munkára. Ezeknek a családjáról eddig gondoskodás még nem történt. A hozzátartozók panaszáról készített jegyzőkönyvet beterjesztem, és felvilágosítást kérek arra nézve, hogy családjuk részére jár a hadisegély vagy nem? Ezek a cigányok nem katonai behívójeggyel, sem pedig honvédelmi munkajeggyel hívtak be, hanem egyszerűen összegyűjtötték őket és elszállították munkára. Ezekre vonatkozólag pedig a hadisegély-rendelet a segély folyósítása tekintetében intézkedést nem tartalmaz. Hangony, 1944. október hó 23. Aláírás: körjegyző.” (44)

Mint látható, a hangonyi körjegyző jóindulata csak odáig terjedt, hogy a 10 cigányasszony panaszát alispánjának továbbította, de egyben ötletet is adott, hogyha feljebbvalója jónak látja, mire hivatkozva utasíthassa vissza a hadisegély folyósítását.

A miskolci nyilas alispán csak 1945. január 9-én válaszolt a hangonyi körjegyzőnek. Válaszában leszögezte, hogy vármegyéjében „... ily célra (tudniillik a hadimunkára elszállított cigányok segélyezésére – K.L.) semmilyen összegű pénz nem áll rendelkezésre.” Majd így folytatta: „Miután pedig a községi előljáróság sem rendelkezhetik ügysegélyezési alappal és miután a cigányok nem katonai behívójeggyel, sem honvédelmi munkajeggyel hívtak be, a mai fennálló rendelkezések értelmében hadisegélyben nem részesíthetők hozzátartozóik. A kérdés egyedül úgy lenne megoldható, hogy tényleg fennforgó szükség esetén közadakozásból lennének a hozzátartozók valamelyest megsegíthetők. Miskolc, 1945. január 9.” (45)

A válaszból egy valami bizonyosan kiderül: 1945. január 9-ig Borsod vármegyéből csak katonai munkaszolgálatra vitték el a cigány férfiak egy részét. Rokonaiknak, családtagjaiknak deportálástól nem kellett tartani.

De a családi segély megadása nem tartotta vissza a cigányokat a szökéstől. 1944. november 14-én Magyar Ferenc főhadnagy, a 36/1. sz. cigány munkásszázad parancsnoka jelentésében már 4 cigány (3 szekszárdi és 1 gyulai) szökéséről ad hírt azzal, hogy: „Mint hogy nevezettek megszöktek a századtól, minden munka alól kivonják magukat, a családi segélyre teljesen méltatlanok, így kérem azt tőlük megvonni.” (46)

Szórványos adatok állnak rendelkezésünkre arról, hogy mi történt azokkal a cigányokkal, akik megszöktek a munkaszolgálatból és elfogták őket. Büntetésük az esetek többségében a halál volt. Szökésért honvédeket és munkaszolgálatosokat végeztek ki a 13. gyalogos törzspótszázad parancsnokságának utasítására 1944 végén, 1945 elején. A szökésért kivégzett munkaszolgálatosok között egy Kolompár és 8 Lakatos nevű, valószínűleg cigány férfi volt. (47)

Egy 1948-ban az államügyészségen fölvetett tanúvallomás szerint: „Nevezett Sz.L. tanút 1944 december elején, miután megszökött, elfogták Piliscsaba környékén. A hadbíróóság ítélete 1944. december 18-án vagy 19-én született meg, eszerint 17 embert 25-től 35-ig terjedő gumikorbács büntetésre ítélték, valamint 2 román származású katonát és 8 munkaszolgálatos cigányt halálra ítélték, az ítéletet végrehajtották. Sz.L. elmondta, hogy a kivégzés előtt, amikor még a fogdában voltak, több ízben beszélgetett a cigányokkal, akik elmondták, hogy valahol Esztergom környékén egy téglagyárban teljesítettek munkaszolgálatot, ahol légitámadást kaptak. Mint mondták, a légitámadás következtében az ott lévő katonaság példájára ők is szanaszét futottak, majd néhány nap múlva az országúton csendőrök fogták el őket, és így kerültek a piliscsabai északi táborba.” (48)

A rendelkezésünkre álló – igen hiányos – 1944-1945-ös iratanyag nem teszi lehetővé, hogy pontosan meghatározzuk, összesen hány cigány férfit vittek el munkaszolgálatra 1944 szeptembere után. Mint láttuk, a Honvédelmi Minisztérium illetékesei 10-12 ezer főre számítottak, de nem valószínű, hogy terveiket meg tudták volna valósítani.

A 15.740/1944. sz. BM-HM rendelet csak a 18-52 éves kor közötti kóbor-, illetve letelepedett, de állandó foglalkozás nélküli cigány férfiak összeszedését írta elő. Mivel sem törvény, sem rendelet, sem semmiféle bizalmas belső utasítás nem határozta meg, hogy kiket kell a fenti két kategóriába tartozónak tekinteni, így az eljáró alsófokú hatóságok jó- vagy rosszindulatán igen sok múlhatott. Csökkentette a bevonultatott – elhurcolt

cigányok számát az a tény is, hogy Magyarország területének nagyobbik részéről meg sem próbálták összegyűjteni a cigány férfiakat. Levéltári adatokkal, okmányokkal bizonyítható, hogy Észak-Erdélyből, a Tiszántúlról és a Duna-Tisza köz nagy részéről nem vitték el munkaszolgálatra őket. Nagyobb létszámban a Felvidékről és a Dunántúlról gyűjtötték össze a cigány férfiakat, de csak két cigány katonai századról tudjuk biztosan, hogy meg is alakították.

Gátló tényezőt jelenthetett a cigány katonai munkaszázadok megszervezésekor a helyi hatóságok ellenállása is. Az őszi mezőgazdasági munkák idején minden bizonnyal nem sok helyen túrték el szótlanul, hogy kóborcigánynak minősítsék a csendőrök a már hónapok óta napszámba járó cigányokat.

Sajnálatos, hogy a Hadtörténelmi Intézet Levéltárának 1944-1945-ös iratanyaga igen hiányos. Így nem állapítható meg pontosan, hogy hány katonai munkaszázadot állítottak a hadviselés szolgálatába ebben az időszakban. De nem álltak pontos információk a nyilas központi hatóságok rendelkezésére sem. Legalább is erről tanúskodik az a HM körrendelet, amelyet 1945. február 7-i számában tett közzé a hivatalos közlöny. Ennek szövege a következő: „Valamennyi honvédparancsnokság, alakulat, szerv és intézet stb. a HM és HFP 7. m. osztály címére „G” jelzéssel géptávíróon haladéktalanul jelentse az alárendeltségébe tartozó vagy területén dolgozó illetőleg nyilvántartásában lévő összes bármilyen fajta munkás alakulat helyzetét, a pontos hadrendi szám (számmal és betűvel is kiírva) létszám és alakulat összeállítása (nemzetiségek, cigány, fegyenc, zsidó stb.) jelenlegi állomáshely, alárendeltségi viszony és feladatkör feltüntetésével. Gyepü, II., 1945. évi január hó 15-én”. (49)

A nyilas Közellátásügyi Minisztériumban 1945. március 12-én tartott gazdasági államtitkári értekezleten az Országos Munkaerőgazdálkodási Központ illetékese Misuray-Krug Lajos bejelentette, hogy összesen „30 katonai munkásszázad vár bevetésre a jelenlegi országhatárokon belül”. (50) De ő sem részletezte, hogy e körülbelül 6-7000 főt kitevő munkáslétszámból hányan lehetnek zsidók, cigányok és egyéb nemzetiségűek.

VII. FEJEZET

CIGÁNYSORS MAGYARORSZÁGON
1945 ÁPRILISÁIG

1944 kora őszén a magyarországi cigányok többsége számára az élet mit sem változott. A letelepedett, állandó bejelentett lakással és foglalkozásai bíró cigánycsaládokat nem háborgatták a rendőrök, csendőrök. Fiaik, mint honvédek együtt szolgáltak a magyar bakákkal, otthon maradt családtagjaik rendben megkapták a hadisegélyeket. Az országban mindössze két helyen, Sopron vármegyében és a sátoraljaújhelyi főszolgabírórság körzetében írták össze a cigányokat. Igaz volt olyan vármegye is, ahol már hosszú évek óta vezettek nyilvántartást róluk (1)

A front már régen túljutott az 1941. december 31-i határokon, és rohamléptekkel közeledett a trianoni magyar határok felé a Vörös Hadsereg. A Szlovákiából menekülők áradatából a BM 1944. szeptember 4-én kiadott bizalmas rendelete értelmében nem engedték be a határon az „államrendészeti, katonai, politikai és jövedéki szempontból kifogás alá eső személyeket”, a németek kivételével az „idegen nemzetiségűeket” és a zsidókat, valamint a cigányokat sem. (2)

Dél-Kelet felől, mint azt a BM VII. (Közbiztonsági) osztályának 1944. szeptember 12-én kelt bizalmas rendelete fölfedte: „Számítani kell arra, hogy a veszélyeztetett lakosság nagyobb mértékben fog az ország területére menekülni ... Az ország határán csupán magyar és német nemzetiségű menekültek bocsáthatók be. Semmi esetre sem kell bebocsátani román nemzetiségű menekülteket, cigányokat, ukránokat és zsidókat, ezeket bejövetelük útvonalán a határon vissza kell tenni.” (3)

De az országon belül élő őslakos cigányok mindennapi ügyes-bajos dolgaival a hivatalok továbbra is úgy foglalkoztak, mint 5 vagy 10 évvel azelőtt. 1944. szeptember 18-án a siklósi járás főszolgabírájához fordult T. Gy. gordisai sivó pusztai lakos, mivel O. M.-től született fiát a nagytótfalusi anyakönyvi kerületben tévesen anyakönyvezték. Kérte, hogy az eredeti bejegyzésben szereplő „teknővájó cigány” foglalkozást „földműves napszámosra”, élettársa nevét pedig Máriról Máriára javítsák. A

kérésnek a főszolgabírói hivatal helyt adott. Lehetséges, hogy T. Gy. földműves napszámost megriasztotta a cigány katonai munkaszázadok fölállítása és azért fordult pontosan 20 évvel fia születése után a főszolgabíróhoz, hogy friss pecsétes iratokkal is igazolni tudja magát. (4)

Ugyancsak a szokásos hivatali ügymenetnek megfelelően bírálták el azoknak a látrányi cigány „téglamunkásoknak” kérelmét, akik 1944 áprilisában Székelyhidről kijelentkeztek és Látrányban – szabályszerű bejelentkezés után – letelepedtek és munkát vállaltak.

1944. szeptember 22-én Kovács Lajos öreglaki cigány a lengyeltóti főszolgabírói hivatalban bejelentette: „gunyhót szeretne felállítani, ott egyedül lakna”. Október 5-én az illetékes buzsáki körjegyzőség pozitív véleménye alapján az engedélyt meg is kapta. (6)

Nem változott a sajtó hangja sem. Továbbra is sűrűn találkozhatunk a napilapokban cigányhírekkel, elsősorban a bűnügyi színes hírek rovatban. Így például az Összetartás 1944. szeptember 28-i számában beszámolt arról, hogy Nyíradonyban a lakodalmon nem akartak a vendégek pihenőt adni a cigányoknak, verekedés tört ki, Mihalkó Jánosné helybelit verekedés közben, aki egyébként pártját fogta a cigányoknak, úgy megütötték a cimbalomlábbal, hogy 20 napon túl gyógyuló sérüléseket szenvedett. (7)

A Fejérmegyei Napló 1944. október 24-én számolt be rövid hírben az utolsó oldalon arról, hogy Zalaegerszegen a csendőrök több cigányt letartóztattak, akik a volt zsidógettóba betörték. (8)

Mint arra már az előző fejezetben is utaltunk, 1944 őszén az országban több helyen a cigány katonai munkásszázadok felállítását követően a szokásos rendeletben előírt évi II. sz. cigányrazziát is megtartották. Somogy megyében október 4-én tartották meg a razziát, minden eredmény nélkül. (9) Pest megyében 1944. október 5-én ugyancsak eredmény nélkül tartották meg a razziát. A kalocsai lovasórs például azt jelentette, hogy 15 cigányt igazoltattak ugyan, de kóborcigányt egyet sem találtak. (10)

Bács-Bodrog vármegye alispánja ugyanakkor 1944. szeptember 25-én arról értesítette a baranyai alispánt: „hogy folyó év október 4-ére kitűzött cigányrazziát a vármegyében uralkodó speciális, rendkívüli viszonyok miatt hatóságom területén elhalasztom.” A halasztást a csendőrségnek és községi rendőrségnek ezzel kapcsolatban felmerült nagyfokú másirányú elfoglaltsága tette szükségessé. (11)

A frontvonalaktól ekkor még viszonylag biztonságos távolságban lévő Sopronban még 1944 novemberében is a rendőrkapitány több átiratban érdeklődik az alispánnál, hogy mikorra tűzi ki az esedékes kötelezően előírt cigányrazziát. Az alispán valószínűleg a sürgetések hatására november 24-

én átírt a szombathelyi csendőrkerületi osztályparancsnokságra, tájékoztatva arról, hogy december elején „a kóborcigányok és gyanús elemek” ellenőrzésére razziát akar elrendelni, ennek lebonyolításához pedig támogatást kért. (12)

A kőszegi rendőrkapitány még december 11-én ugyancsak arról érdeklődik Vas vármegye alispánjánál, hogy mikorra tűzi ki a cigányrazzia időpontját: „mivel folyó évben még cigányellenőrzési razzia nem volt”. (13)

Bogdán István Balatonfenyves, Imre majorból 1944. október 20-án levelet írt a lengyeltóti főszolgabírónak. A levélben kérvényezte, hogy engedjék őt és Bogdán Józsefet, fiát hazautazni családjukhoz. A főszolgabíró nem értette, hogy mit kérnek tőle és utasította a somogyvári körjegyzőséget, hogy hallgassa ki Bogdánékat. A somogyvári körjegyzőség vezetőjének válasza 1944. november 23-án kelt. Ennek szövegét szó szerint idézzük: „Bogdán István és Bogdán József pamukilakosok azt kérik, hogy a katonai munkatáborból, mint rendes lakóhellyel rendelkező pamuki cigányok hazabocsájtassanak. Nevezettek Marcaliban vannak a katonai munkatáborban, való az, hogy nevezettek Pamukon laktak, rendes lakásuk van és megbízható, helyhez kötött teknővájó cigányok és minden évben mezőgazdasági munkát végeztek és végeznek, így a legutóbbi gazdasági évben aratást és cséplési munkát végeztek. Bér-, illetve feles földjük is van Pamuk községben. Erre vonatkozólag nevezettek az előjáróságtól már több ízben kaptak bizonyítványt, de kérelmük, hogy haza bocsátassanak, eddig kedvező elintézészt a katonai parancsnokságnál nem nyert.” (14)

Mint az iratból is látható, a marcali katonai munkatáborban tartottak cigányokat, a cigányoknak módjuk volt onnan kérvényt kijuttatni és a helyi hatóságok érdekükben lépéseket is tettek. Az iratokból nem derül ki, hogy végül is a munkaszolgálatra jogtalanul elhurcolt cigányokat elengedték-e.

A cigány katonai munkásszázadok megszervezésével egyidőben a belügyminiszter megpróbálta fölmérni, hogy a németek kezén Magyarország területén még hány fogoly van. Erről tanúskodik BM 1944. szeptember 13-án kelt bizalmas rendelete, amelyet a tabi szárnyparancsnokság adott tovább a tabi főszolgabírónak: „Táviratilag azonnal jelentse, hogy járása területén van-e német biztonsági rendőrség által odautalt vagy esetleg ezáltal őrzött zsidó és cigány, vagy más fajú fogoly.” (15) Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy egyes helyi német parancsnokok, ha véletlenül zsidó vagy (kóbor) cigány került az útjukba, ezeket az embereket letartóztatták vagy esetleg agyon is lövették. A Lakatos-kormány illetékesei – mint ebből a fentebb idézett iratból is kitűnik – legalább megpróbálták utánajárni annak, hogy hány zsidó és cigány magyar állampolgárt hurcoltak el a németek.

1944. október 15. előtt – ez a megmaradt, bár nem győzzük ismételni, igen hiányos iratanyagból is bizonyossággal megállapítható – Magyarországon semmiféle olyan rendelet, bizalmas BM vagy HM utasítás nem született, amely valamennyi magyarországi cigány faji alapon történő megkülönböztetését, internálását, cigány gettóba zárását vagy éppenséggel az országból való deportálásukat írta volna elő.

1944. október 15., tehát a nyilasok hatalomra kerülése utáni napokban, hetekben sem adtak ki a nyilas hatóságok ilyen értelmű általános rendelkezést az egész, még uralmuk alatt álló, de napról napra zsugorodó országrészen élő cigányokkal kapcsolatban. Ennek egyik okát a nyilasok szemszögéből nézve egyre reménytelenebbé váló hadihelyzeten kívül abban is megtalálhatjuk, hogy a magyarországi nyilasok egy évtizedes működésük alatt soha nem is törődtek a cigányokkal. (16)

Az egykorú nyilas brosúrák, röplapok, sajtótermékek szinte soha nem említik a cigányokat, ami jól mutatja, hogy még a nyilasok szemében sem volt fontos, lényeges megoldandó probléma a cigánykérdés. A ritka kivételek egyike a körülbelül 1935-36 tájékán megjelent „Iránytű” című 8 oldalas gépelt összefoglaló, amely a nyilasok faji gondolatait próbálta meg rögzíteni. Ebben szó szerint a következők olvashatók: „Mivel magyar faji szempontból főképpen majdnem kizárólag a zsidó vérkeveredés jelent nagy veszedelmet, ezért a magyar fajvédelem gyakorlatilag a zsidó és a magyar fajkeveredés megakadályozását jelenti. Ugyanígy fogható fel azonban például a cigánykérdés, vagy ha lenne a négerkérdés.” Az „Iránytű” a következőképpen folytatja: „Az egyház csak azt tanítja, hogy a keresztségre joga van minden embernek, fajra való tekintet nélkül, de sohasem mondta azt, hogy a keresztség által a megkeresztelt elveszti fajiságát, vagy élvezőjévé válik egy nemzeti közösség javainak. A cigány vagy a néger megkeresztelkedése által, sőt papi vagy püspöki felszentelése által se változtatja meg külön fajiságát, társadalmi helyzetét, állampolgári jogait vagy joghiányait.” (17)

A „Népegészségügyi feladataink” című gépelt irat a hungarista állam feladatait, céljait foglalja össze a címben jelzett területen. A cigányokat (akiket a két világháború közötti törvények és rendeletek, valamint alispáni és szolgabírói vegzatúrák a fertőző betegségek egyik fő terjesztőinek tartottak) nem említi ez az irat, miközben kimondja például azt, hogy a fertőző betegségben szenvedő zsidókat el kell távolítani az országból, vagy pedig eltávolításukig internáló táborba kell zárni. (18)

Az 1940. november 30-i dátummal megjelölt Szervezési Szabályzat ki- mondta, hogy a nyilas pártnak kizárólag feddhetetlen előéletű magyar ál-

lampolgár lehet tagja, aki a párt célkitűzéseit magáévá teszi és: „feleségeikkel együtt zsidó vértől mentesek”. A Szervezési Szabályzat kimondta, hogy: „A német, a tót, a rutén, az oláh, a rác, a horvát népcsoportok megszervezése a nyilaskeresztes pártban külön tagozatokban, mint népi egység történik. Az egyes népcsoportok pajzsi jelvénye népi színeikből alakul.” (19)

Amikor Péter Gábor 1945. október 23-án kihallgatta Szálasit, a volt Nemzetvezető valóságos kiselőadásban vázolta nézeteit a faji kérdéstről. Ebben egyetlen egyszer sem fordul elő a „cigány” szó. (20)

A dunántúli megmaradt 1944-es levéltári anyag alapján világos képet nyerhetünk arról, hogy mi is történt valójában a magyarországi cigányokkal 1944 őszén, 1945 első négy hónapjában.

A nyilasok – mint már említettük – eleinte nem sokat törődtek a cigányokkal. Amikor azután hozzáláttak a „cigánykérdés” rendezéséhez is, intézkedéseik „hatékonyságát” csökkentette részint az alsóbb fokú közigazgatási hatóságok egy részének nyílt vagy rejtett ellenállása, maguknak a nyilas hatósági vezetőknek hozzá nem értése, rivalizálása, és a háborús viszonyok között természetesnek tekinthető zűrzavar, kapkodás. Minderről érzékletes képet festett a Szálasiféle koronatanácson 1945. február 23-án Szakvály Emil iparügyi miniszter. Előterjesztésében többek között a következőket hangoztatta: „A nyugodt termelés belső feltételei sokkal inkább a kezünkben vannak, amennyiben komolyan igyekszünk véget vetni a katonaság, a közigazgatás és a párt egymással való céltalan versengésének, az összhang nélküli ellentétes intézkedések lavinájának, nem beszélve a csoportönzés mellett az egyéni egoizmus és a személyes bosszú elszomorító fejezeteiről.” Szakvály említette még a széthúzást, a koordináció hiányát és ezekkel is magyarázta „intézkedéseink eredménytelenségét”. (21)

Az első olyan rendelkezést, amely kivétel nélkül minden cigányra vonatkozott a déli hadműveleti terület kormánybiztosa 1944. október 16-án adta ki. Ennek szövege szó szerint a következő:

„A m. kir. pécsi IV. csendőrkerületi parancsnokság átirata szerint a munkaszolgálatra behívott, valamint egyes kir. ügyészségek által munkára kiadott cigányok közül többen megszöktek, s ezek, valamint visszamaradt családtagjaik a közbiztonságra fokozottabb mérvben veszélyessé váltak, továbbá a cigányok az utóbbi időben sorozatos betöréses lopásokat követtek el, sőt egyesek fegyverrel felszerelt bandákba is verődtek és magatartásukkal oly látszatot kelthetnek, hogy partizánokhoz tartoznak – ezért a vagyon- és személybiztonság érdekében az 1500/1944. M.E. sz. rendelet 7.§-ának(4) bekezdése alapján a déli hadműveleti területre vonatkozóan az alábbiakat rendelem el:

1. A cigányok állandó tartózkodási helyüket nem hagyhatják el.

2. A községi előjáróságok (:polgármesterek:) ezen rendelkezésemet a cigányok előtt tegyék közhírré.

3. A községi előjáróság (:polgármesterek:) cigányok részére állandó tartózkodási helyük elhagyására, ha a nála előterjesztett ily irányú kérelem teljesítését feltétlenül szükségesnek és indokoltnak találja, egyes esetekben kivételesen engedélyt adhat. Az engedélyben fel kell tüntetni, hogy annak tulajdonosa mikor, honnan és hova jogosult menni, használat után az igazolványt a kiállító községi előjáróságnak (:polgármesternek:) vissza kell szolgáltatni – amennyiben a cigány új lakhelyre költözne, azt az új lakhely szerinti községi előjáróság (:polgármester:) vonja be és küldje vissza a kiállító előjáróságnak vagy polgármesternek.

4. Minden cigány, aki állandó tartózkodási helyét a községi előjáróság (:polgármester:) engedélye nélkül elhagyja, kihágást követ el és az 1500/1944. M.E. sz. rendelet 8.§-ának (1) bekezdése alapján büntetendő, továbbá a büntetésen kívül internálandó is.

Felhívom Alispán Urat, hogy ezen rendelkezésem végrehajtása érdekében szükséges intézkedéseket törvényhatóságának a déli hadműveleti területhez tartozó részén haladéktalanul megtenni szíveskedjék.

Végül értesítem, hogy hasonló értelemben utasítottam a megyei városok rendőrkapitányságait, valamint az érdekelt csendőrkerületi parancsnokságokat a csendőrség megfelelő utasítása végett egyidejűleg megkeresem.

Pécs, 1944. október 16.

a déli hadműveleti terület kormánybiztosa helyett: vitéz Molnár s.k. vezérőrnagy, 4. honv. Kg. parancsnok.” (22)

Vitéz Molnár vezérőrnagy, a cigányokat „röghöz kötő” rendelet aláírója rendeletéből egy-egy másolatot küldött a Zala, Somogy, Baranya és Vas vármegyék alispánjainak. (23)

Mint látható, egy hadműveleti területi kormánybiztos rendeletéről, tehát nem központi, országos intézkedésről van szó. A rendelet szövegéből világosan kiderül, hogy a cigány katonai munkaszázadokkal sok baj lehetett ez idő tájt. Hiszen ha valóban a kóbor, illetve letelepedett, de állandó foglalkozással nem rendelkező cigányokat hurcolták el munkaszolgálatra (valamint a börtönökben, internáló táborokban tartott cigányokat), akkor ezeknek az embereknek a magatartása több mint érthető. Szabadságvágyuk, szökési hajlamuk pedig minden bizonnyal megoldhatatlan feladatok elé állította őreiket.

Föl kell figyelniük arra is, hogy a déli, tehát a jugoszláviai partizán csapatokhoz legközelebb eső területek hadműveleti kormánybiztosa adta ki

ezt a rendelkezést, nyilvánvalóan attól tartva, hogy a munkaszolgálatból megszökött cigányok esetleg csatlakozhatnak a partizánokhoz. A rendelet tartalma és hangvétele világosan mutatja, hogy nem faji alapon, hanem kizárólag közbiztonsági okokból sújtja diszkriminatív „röghözkötő” intézkedéssel a cigányokat. Ráadásul lehetőséget is ad a helyi hatóságoknak arra, hogy ha „feltétlenül szükségesnek és indokoltnak” találják, a megbízható cigányoknak lakóhelyük körzetének elhagyására jogosító igazolványt adhatnak. Mint a rendelet indoklása is mutatja, itt helyi, csendőrségi kezdeményezésről van szó, a pécsi csendőrkerületi parancsnokságnak minden bizonnyal volt oka (a cigányok sorozatosan megszöktek a katonai munkaszázadoktól) arra, hogy ezt az intézkedést kérje a hadműveleti kormánybiztostól.

Az intézkedést kezdeményező pécsi csendőrkerületi parancsnokság névjegyzékeket is kért a közigazgatási hatóságoktól a területükön élő cigányokról, legalábbis erre utal a pécsi IV. csendőrkerületi parancsnokság 1944. október 10-én kelt parancsa. Az egyik Tolna megyei községi iratban találtuk ennek nyomát, a parancsban szó szerint a következők olvashatók: „A lengyeli cigányokról felfektetett névjegyzék egy másolati példányát mellékelten megküldöm. A jegyzékben szereplő cigányok lakhelyeiket csak indokolt esetben és a községi előjáróság írásbeli engedélye alapján hagyhatják el. Enélkül a csendőrrjárőr köteles a cigányokat elfogni és mint csavargó cigányt a főszolgabíró úrnak internálás végett átadni. Ezen rendelkezésről kérem a cigányokat tudomásba helyezni.” (24)

Ahol pedig névjegyzéket készítenek, gondosan nyilvántartásba veszik egy – bármilyen szempontok alapján – a közönséges halandóktól megkülönböztetett embercsoport minden egyes tagját, ott 1944-ben jó okunk van föltételezni, hogy előbb vagy utóbb megpróbálják őket táborba zárni és (vagy) deportálni is. Ez történt 1944. november 4-én a Nagybicsérden és Kisbicsérden (Baranya vármegye) lakó cigányokkal is. Őrölük már 1944. április 20-án részletes adatokkal névjegyzéket készítettek. A jegyzők a 14-70 éves korú „munkakerülő cigányokat” vették föl a névjegyzékbe, amelyet a szentlőrinci főszolgabírónak küldtek meg. A nagybicsérdi körjegyző jelentésében meglehetősen ellentmondásos módon: „a Nagy- és Kisbicsérd községben lakó munkakerülő cigányokról” beszél, akikkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a jelentés elkészítésének időpontjában **valamennyi** (én kiemelésem – K.L.) cigány „földműves- napszámos munkára” már elszegődött. (25)

1944. november 4-én a nagybicsérdi helyettes körjegyző szó szerint az alábbi jelentést küldte a szentlőrinci főszolgabírónak: „Jelentem, hogy folyó

hó 2-án a szabadszentkirályi csendőrőrsparancsnokság távbeszélőn közölt 216/1944. sz. felhívása alapján a mai napon reggel 5 órára 5 kocsi előfogat volt előállítandó és a fogatok igénybevételével a nagybicsérdi és a kisbicsérdi cigánytanyán lévő összes cigányokat, nemre és korra való tekintet nélkül az 5 előfogat igénybevételével és csendőrkarhatalmi kísérettel Pécsre szállították.

Semmiféle tekintetben, semmi nemű felvilágosítással ezzel kapcsolatban a csendőrőrs nem szolgált.

A mellékelt jegyzőkönyvekben foglaltak szerint mindkét községi cigánytanyán ingóságok maradtak, és Kisbicsérd községben élő jószágállomány is. A jószágok tartás és gondozás nélkül nem maradhatnak, mert pusztulásnak lennének kitéve, s a kunyhókba zárt ingóságok is biztos elhelyezést igényelnének, mert a rozoga kunyhók lezárt ajtaja kellő biztosítékot nem nyújt.

Tisztelettel kérem szíves intézkedését, hogy az ingóságokkal mi történjék.” (26)

A szentlőrinci főszolgabíró 1944. november 9-én válaszolt a nagybicsérdi körjegyzőnek:

„Tudomásul vétel után a jegyzőkönyveket további eljárás végett azzal az utasítással adom vissza, hogy a Nagybicsérden és Kisbicsérden a cigányok eltávolítása után visszamaradt ingóságokat gyűjtse egy jól elzárható kunyhóba, s ott leltározva őrizze meg, a lovakat, s csikókat szintén vegye járlataik vagy ilyen hiányában külső ismérvek alapján jegyzékbe, s tartásra, egyben okszerű mezőgazdasági felhasználásra a legjobban rászorult hadba vonultak közt átvételi elismervény ellenében a talált ló táppal együtt ossza ki. Mindezek az ingóságok, fogyóanyagok és állatok a község gondozásában, s letétjében ilymódon őrzendők meg további rendelkezésig.

Nem teszek észrevételt az ellen, ha az ingóságokat elismervény mellett menekültek vagy egyébként ráutaltak részére használatra szükség esetén szintén kiadja.” (27)

Szembeötlő a két irat hangneme közötti különbség. Bicsérdről aggódó, felháborodott, megdöbben ember írt arról, hogy „nemre és korra való tekintet nélkül” elvitték a cigányokat. Ingóságaik leltározása, állataikért való aggodás, talán több mint valószínűen csak ürügy arra, hogy ezt a döntést visszavonassa, feljebbvalóját intézkedésre sarkallja, legalább megtudja, hogy miért vitték el a cigányokat, hiszen a csendőrök „semmiféle tekintetben, semminemű felvilágosítással” nem szolgáltak. Ennek az embernek a cigányok sorsa iránt közömbös hivatalnok válaszolt.

(Utóhang: talán annak is köszönhetően, hogy a deportált cigányok egy része visszatért lakóhelyére, a helyi körjegyző a főszolgabíró úrhoz fordult, ahogy írta: „A kisbicsérdi cigánykérdés megoldására, amennyiben ahhoz nagyságod hozzájárulna, lenne tiszteletteljes indítványom.” Mint az előterjesztő megjegyzi, a földreformmal kapcsolatban a herceg Esterházy, valamint a Székes-Káptalan tulajdonát képező erdők állami tulajdonba mennek át: „Mivel a cigányok semmiféle hasznos munkára fel nem használhatók a mezőgazdaságban, másrészt az állami erdőkben majdnem hihetőleg erélyes és katonás szellemű erdőőrök vezetik a munkát és munkáltatják az erdőben lakó cigányokat, helyesnek tartanám, ha ezek a cigányok akár egyik, akár a másik tulajdont képező erdőbe telepíttetnének, lehetőleg távol minden emberi lakóhelyhez. Ily módon az a régi óhajtott cél is elérhető lenne, hogy a dolgos gazda emberek verejtékes munkájával megszerzett ingóságait könnyedén és minden nehézség és úgyszólván fáradság nélkül a cigányok meg ne kaparinthassák.

Tisztelettel kérem, amennyiben elgondolásom kivitele elé elháríthatatlan akadály nem járul, úgy méltóztassék Baranya vármegye alispánjához ebben az értelemben előterjesztéssel fordulni és ily értelmű rendelkezés kiadását szorgalmazni.”

Az irat hátlapján kék tintával írott megjegyzés: „A jelen viszonyok mellett a kérdés rendezése nem aktuális.” Lehetséges, hogy az alispán úr arra célzott, hogy a nyilasok már elmentek, minden esetre még azt is rávezette kézírással, hogy: „Egyelőre nyilvántartani az erdők államosításának elejéig”). (28)

De az a tény, hogy Nagy- és Kisbicsérdről a csendőrök valóban elvitték az összes cigányt, még korántsem jelenti azt, hogy valamiféle szervezett, országos akció egyik epizódjáról lenne szó. A szomszédos pécsváradi járásban a körjegyző 1944. november 9-én közölte a cigányokkal a déli hadműveleti terület kormánybiztosának rendeletét. (29)

Ezek szerint arról a Pécsváradról nem vitték el a cigányokat, ahol – minden bizonnyal a cigány katonai munkásszázadok felállításával kapcsolatban – cigánytábor is volt. Legalábbis erre lehet következtetni az igali járás főszolgabírájának 1944. november 16-i jelentéséből, amelyben Orsós István volt andorsi lakos sorozása iránt érdeklődött. A tabi főszolgabíró válaszelőterjesztése szerint a fentnevezett cigányt: „Kőröshegyről a csendőrök Pécsváradra szállította az ottani cigánytáborba.” (30)

A siklói főszolgabírói járás 7 doboznyi, 5991-től 9187-ig sorszámozott irattömegéből egyetlen egy irat sem utal arra, hogy 1944 novemberében a siklói főszolgabírói járásból bárhonnán is elvittek volna cigányokat nemre,

korra való tekintet nélkül. Ugyancsak nincs még főszolgabírói irat szinten sem ilyesminek nyoma a pécsváradi és a pécsi főszolgabírói iratanyagban. (31)

1944. november első napjaiban Szombathelyről és környékéről is deportáltak cigányokat. Pontos számukat megállapítani nem lehetséges, mert az 1944-45-ös iratanyag legnagyobb része megsemmisült. A deportálásra utal a magyar királyi rendőrség szombathelyi kapitányságának 1944. november 9-i egyik jelentése a polgármesteri hivatalnak. Ebben szó szerint a következők olvashatók: „Kérem, hogy a folyó hó 3-án Szombathelyen összeszedett és ismeretlen helyre elszállított internált cigányfajú egyének Városmajorban elhelyezett disznait, lovait és szekereit értékesíteni, és lezárt lakásait leltározni szíveskedjék. Az ott felállított két őrsömet nem áll módomban tovább a szükséglakásoknál lévő cigánylakások előtt felállítani.” (32)

A polgármester a területileg illetékes hadműveleti kormánybiztoshoz fordult, hogy intézkedjen a „cigányfajú egyének által visszahagyott dolgok kezelése ügyében”. A polgármesteri átirat – talán helyesebben fogalmazunk, ha kérvénynek mondjuk – szövege szó szerint a következő:

„A helybeli m. kir. rendőrkapitánysága 281/145/1944. sz. biz. átiratában a f. hó 3-ig Szombathelyen összeszedett és ismeretlen helyre elszállított internált cigányfajú egyéneknek a városmajorban elhelyezett sertéseit (malacait), lovait és szekereit értékesíteni és lezárt lakásukat leltározni kéri, mert az ott felállított két rendőrőrszemet nem áll módjában továbbra a szükséglakásoknál lévő cigánylakások előtt fenntartani.

Arra való tekintettel, hogy idevonatkozólag semmiféle rendelkezés nincsen, sürgősen kérem Kormánybiztos úr hozzájárulását ahhoz, hogy a szóbanforgó sertések hatóságilag megállapított áron a városi szeretetház részére átadassanak, továbbá a lovak és szekerek nyilvános árverésen eladassanak, s ezek értékesítéséből befolyó vételár további rendelkezésig közigazgatási letétben kezeltessék.

Kérek továbbá hozzájárulást ahhoz is, hogy az állatok eddigi tartási költségei a befolyó vételári összegekből levonhatók és a tartást eszközlő városgazdának kifizethetők legyenek.

Kérem végül annak elrendelését, hogy a cigányok lakásai leltározás után hatóságilag lezárassanak.

Szombathely, 1944. november 23.” (33)

Az irat fedőlapján gépelt felirat tanúsítja, hogy a hadműveleti kormánybiztostól megérkezett a válasz, az állatokat, szekereket el lehet adni, illetve közigazgatási letétbe kell helyezni, a lakásokat pedig leltározás után le kell zárni. (34)

Fel kell figyelniük arra, amit a szombathelyi polgármester átiratában világosan meg is fogalmaz: „Cigányügyben” – „semmilyen rendelkezés nincsen”. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, mivel ennek ellenkezőjét bizonyítani nem lehet, hogy azokról a területekről, ahonnan válogatás nélkül elhurcolták a cigányokat 1944 késő őszén, az eljáró hatóságok nem valamiféle központi utasításnak, belső bizalmas rendeletnek engedelmességek, hanem pusztán a nekik valamiért nem tetsző cigányoktól igyekeztek megszabadulni. Mint láttuk, voltak olyan Baranya megyei községek, ahonnan elvitték a cigányokat, míg ugyanebben a megyében a szomszédos járásokban élő cigányokat nem háborgatták. Vas és Zala megyében ugyanez volt a helyzet. Lehetséges, hogy sok múlott azon, hogy egy-egy körzetben a cigányokkal szemben ellenséges, vagy közömbös német, illetve magyar rendőri-csendőri-katonai erők teljesítettek szolgálatot.

A cigányok deportálása olykor tragikomikus problémákat okozott a Vas megyei hivatalnokoknak. A bérbaltavári őrs (III., szombathelyi csendőrkerület) 1944. november 8-án tájékoztatta a vasvári főszolgabírókat, hogy: „Az őrskörletben feltalált s az állam- és közbiztonságra veszélyes internálásra javaslatba hozott egyének összeszedése alkalmával ... Csehimindszent községben H.J. és felesége H.J-né telkesi illetőségű cigányokat a déneslaki őrsparancsnokság megkeresésére elfogta és az őrskörletben letelepedett cigányokkal együtt a komáromi Csillag erődben átadta ... körhintáját az őrs járőre bizalmi egyének jelentésére őrizetbe vette.” (35) A csendőrnek, valamint a csehimindszenti körjegyzőnek az volt a fő problémája, hogy a telkesi cigány ringliszfelszerelése itt maradt, miközben a cigányt internálták, illetve deportálták, „esőn ázik és rohad” a körhinta. (36)

A vasvári szolgabíró 1944. december 1-én válaszolt a csehimindszenti körjegyzőnek, közölve: „A kérdéses körhinta nevezett visszatértéig, mint bűnjel tárolandó.” (37)

A szolgabíró úrnak tökéletesen igaza van, az pedig nyilvánvalóan nem is kérdés, hogy kinek a bűne, hogy H.J-t internálták és deportálták.

A körhinta ügyben a legérdekesebb az, amit a bérbaltavári őrsparancsnok jelentése árult el, nevezetesen: a cigányokat Komáromba, a Csillag-erődbe vitték. Ide kerültek azok a cigányok is, akiket az 1944 novemberi nagy razziák során fogtak el. Ezeknek a razziáknak elsődleges célja a katonaszökevények kézrekerítése volt, de sok cigány ekkor került a hatóságok kezére és a komáromi Csillag-erődbe. A komáromi rendőrkapitányság 1944. november 24-i bizalmas jelentése a közbiztonsági helyzetről beszámol arról, hogy 1944. november 22-én a vágdunai 3 szigeten és a partosújtelepi részen bújdosó kommunista partizánok kézrekerítése végett hajtórazziát

megtartották, de ez eredményre nem vezetett. A jelentésből kiderül, csak a cigánytelepről állítottak elő több „csavargó cigányt”, akik közül 10 főt a „fennálló bizalmas rendeletek értelmében” a komáromi Csillag erődbe szállítottak. (38)

1944. novemberi nagy razziáról szót ejtett Vajna Gábor nyilas belügyminiszter is, a Szálasi-per tárgyalásán. 1946. február 16-án Jankó Péter tanácsvezető bíró kérdésére közölte, hogy a honvédelmi miniszter, illetve a német hadvezetőség kívánságára történt, hogy Budapest környékén a hadműveleti területről összeszedték a kommunista és baloldali gyanús elemeket. Vajna úgy emlékezett, hogy pár ezer embert tudtak összeszedni kommunistákat és részben rovottmúltú embereket, közönséges bűnözőket, akiket előbb Komáromba szállítottak, majd onnan munkaszolgálatra a németeknek adtak át.

Finta József altábornagy 1945. december 7-én számolt be az említett razziáról, ő úgy emlékezett ekkor, hogy 1944 november-decemberében összesen 4 razziát rendelt el. Az első nem sikerült, a másodikon 14.600 szökevényt fogtak el, köztük többezer, a helyőrségén kívül írásbeli engedély nélkül tartózkodó katonát, valamint megfelelő okmánnyal nem rendelkezőket is. (39)

A komáromi Csillag-börtön, mint erre még majd visszatérünk, gyűjtőállandóság volt, itt válogatták ki azokat a munkaképes cigány férfiakat és nőket, akiket azután a Harmadik Birodalom területére deportáltak. (40)

A Szálasi-per iratai között található az a levél, amelynek írója dr. V.-né a szemtanú hitelességével számolt be a komáromi Csillag-erődben 1944 őszén-telén uralkodó állapotokról. 1945. november 25-én írott levelében többek között a következőket írja: „Elhajtották a szegény zenészeket is, akik után elfutottak az asszonyok és a gyerekek is. Azokat is vitték. Nevetnünk kellett, mikor hozták szegények a nagybögöt is, meg a klarinétot. Mintha csak zeneszóval vonult volna be a község a Csillagba. Mind jobb zenészek voltak, feleségeik bundában, prémes kabátban. Novemberben már kutyahidegek voltak. Hely a börtönhelyiségekben nem volt. Az elfogottak nagy része a kazamaták előtti szabad térségeken tanyázott. Kisgyerekek megfagytak tucattal. Azokat a latrinába dobták. Ily módon ürítette ki Endre a Felvidék nagyrészét és a Dráva-menti, de egyéb községeket is. Bombázások esetén megszakadt az elszállítás és annyira összegyűltek a szegény deportáltak, hogy a folyosókon szorultak ezerszámra batyuikkal. De oly tömegben, hogy mozdulni nem tudtak. Az őrség nem akarta megfagyasztani a szabadba (sic!), egyszer 3 napig ott szorongtak. Szükségletüket maguk alá végezték, nők, férfiak, egymás mellett. Gyerekek az

anyjuk ölében. Mikor aztán elindultak, ruhájukból, nadrágjukból folyt utánuk az ürülék, mire az állomásra értek rájuk is fagyott ... Ezerszámra kartotékozták a foglyokat, minden írógépnél állt egy német, aki a rongyosokat cigányoknak, a munkásokat kommunistáknak és az úri embereket és nőket vezettette be az elszállítás előtt a lajstromba.” (41)

A déli hadműveleti kormánybiztos már 1944. október 16-án saját hatáskörében és saját körzetében adott ki, mint láttuk cigányrendeletet. Az új győri főispán, vitéz Magyarffy Gyula 1944. november 24-én arról tájékoztatta polgármestereit, főszolgabíráit, hogy:

„A m. kir. II. honvéd hadtest mellé kinevezett hadműveleti kormánybiztos úr a hadtest területén lévő cigányok ügyét egységesen kívánja rendezni.

Felhívom Címeteket, állapítsák meg a hatóságuk területén lévő cigányok számát (:városonként, községenként:). Kimutatásba foglalandó, hogy nem szerint 16 éven alul és 16 éven felül hány cigány tartózkodik egy-egy városban, illetve községben.

A cigányság fokozottabb ellenőrzésére és munkára szorítására külön felhívom a figyelmet.

A cigányügy rendezésére vonatkozó esetleges elgondolását röviden összefoglalva jelentésében fektesse le.

Jelentését f. évi december hó 4-re várom.

Győr, 1944. november 24.” (42)

Gyömöre községből november 28-án a körjegyző összesen 33 cigányról tett jelentést (tehát innen sem vitték el ekkor még a cigányokat!). (43)

December 4-én a győri polgármester helyettese jelentette, hogy a városban összesen 68 cigány tartózkodik. Ennek a tisztségviselőnek – mint arra az eredeti főispáni tájékoztató rendelet is utalt – volt véleménye és javaslata is a cigányügy rendezésére. Javaslata – figyelembe véve megtételének időpontját – nem tekinthető ekkoriban sem túlságosan radikálisnak, sem megvalósíthatónak, ugyanis csak azt ajánlotta, hogy a cigányok gyermekeit 2 éves kortól vagy gyermekmenhelyeken, vagy „arra alkalmas családoknál” elhelyezve neveljék. (44) Érdekes viszont a főispán hivatkozása: ebből ugyanis kiderül, hogy miként a déli hadműveleti kormánybiztos is, a II. hadtest mellé kinevezett kollégája is központi rendelkezés, törvény, rendelet vagy utasítás hiányában saját hatáskörében kívánja „rendezni” a cigánykérdést, igaz jó egy hónappal később és akkor is csak azzal kezdi ilyen irányú ténykedését, hogy adatgyűjtésre szólítja föl a hatóságokat.

Volt ötlete és javaslata a pannonhalmi főszolgabírónak is. 1944. december 13-án kelt jelentésében a cigányügy végleges rendezését 3 pontos

javaslata alapján képzelte el: „a) Ha a gyermekek már kiskorukban el lennének tőlük véve és megfelelő nevelésben részesülnének. b) A cigányság mezőgazdasági munkára szorítása. c) Lótartástól való eltiltás.” (45)

Nála jóval „radikálisabb” ötletekkel állt elő a győri alispán: javasolta, hogy a cigánygyermekeket már kiskorukban lelencházakban, menhelyeken helyezték el. Az idősebb cigány férfiakat és nőket munkatáborokba kívánta küldeni, majd hozzáfűzte: „Nagyon természetes, hogy szaporodásukat meg kellene akadályozni, miután ezen dologtalan faj csak terhére van az államnak és kihalásra ítélésük általános közérdek.” (46)

Mint ezekből a javaslatokból is kiderül a nyilasok a cigánykérdésben 1944. december közepén még mindig csak informálódnak, gondolkodnak. De az is kiderül ezekből a javaslatokból, hogy egyrészt az uralmuk alatt álló területeken még mindig nagyszámban található cigányok és ezért gondolkodnak azon, hogy milyen módon lehetne tőlük megszabadulni.

Mint arra már fentebb utaltunk és a cigányok deportálására vonatkozó 1945 után keletkezett forrásoknál ismételtén vissza fogunk térni, a komáromi Csillag-várban válogatták ki a németországi deportálásra szánt, munkaképesnek ítélt cigány férfiakat és nőket. Az anyákat csecsemőikkel, kisgyermekükkel együtt a várból elengedték. Erről tanúskodik a székesfehérvári csendőrkerület egyik őrsének jelentése, amelyből kiderül, hogy az ügyészség (tehát a magyar hatóságok képviselője) engedte szabadon például azokat a kisgyermekes anyákat is, akiket Zala megyéből Rózsásszegről, Zalaegerszegről és Bak községből hurcoltak el Komáromba. A gönyüi csendőrörsön felvett jegyzőkönyv szerint a hazavezető úton 4 cigány kisgyermek (egy 4 éves, egy 8 hónapos, egy másfél éves és egy egyhetes) meghalt. A helyettes községi orvos megállapítása szerint „természetes halállal”. (47)

A szűkszavú csendőri jelentés nem részletezi ezen „természetes”-nek minősített halálesetek valódi okait: az egyhetes csecsemő minden bizonnyal már a komáromi várbörtönben született és ő sem élte túl 1944 jeges, hideg novemberében a hazavezető út embertelen megpróbáltatásait. De a jelentésből megismert cigányok személyes tragédiája más összefüggésekre is ráirányítja figyelmünket. 1944 november elején Zala megyéből és más nyugat-dunántúli területekről is több faluból, városból válogatás nélkül elhurcolták a cigányokat. Valamiféle központi utasításnak léteznie kellett, ha az 1944 novemberi cigánydeportálási akció áldozatainak többsége Komáromba került. Míg a cigányokat ez idő tájt faji alapon, pusztán azért deportálhatták, mert a közrendre, közbiztonságra veszélyesnek ítélték őket egyes helyi hatóságok, Komáromban már nem érvényesültek ugyanezek a

szempontok. A Csillag-börtönből nem irányították tovább a Harmadik Birodalom területére a cigányokat, hanem csak a munkaképes korú férfiakat és nőket deportálták.

Teljes bizonyossággal csak annyit lehet megállapítani, hogy 1944 novemberében elsősorban Baranya, Vas és Zala vármegyék több járásából elvitték a cigányokat. De Gyömöre községből például (Győr vármegye) nem. 1944. november 28-án a körjegyző azt jelentette az alispánnak, hogy községében kilenc 16 éven felüli férfi cigány, tizenegy 16 éven aluli férfi cigány, valamint kilenc 16 éven felüli nő cigány és tizennégy 16 éven aluli nő cigány él. (48) Ugyanakkor Nyárádról (Veszprém vármegye) az F. család minden egyes tagját elhurcolták valamikor 1944 őszén. (49) K. Gy-t emlékezete szerint Badacsonytomajból 1944. november 15-én saját lakásából, mint polgári személyt hurcolták el „Dahóba” (Dachau). (50) Tolna megyében Váralja és Lengyel községekből nem deportálták a cigányokat, hanem többet közülük helyben meggyilkoltak a csendőrök. (51) Bizonyosnak látszik, hogy Somogy vármegyéből is hurcoltak el 1944 őszén cigányokat Németországba. (52) K.L. ellen az volt a vád, hogy 1945 februárjában részt vett Komáromban és környékén razziákon és partizánvadászatokon, sőt részt vett 1945. február 14-én a komáromi fogházból elhurcolt nők meggyilkolásában. Az államügyészségen tett vallomásaiban egy ismeretlen nevű komáromi cigányasszony lelövéséről tett említést, akit agyonlőttek és mert a Duna be volt fagyva, 1945. február 14-én kézigránátok dobásával kiszélesített lékbe gyömöszölték. (53)

Bizonyosan tudjuk ugyanakkor azt, hogy a celldömölki járásból (Vas vármegye) még 1944 decemberében sem vitték el a cigányokat. December 14-én a főszolgabíró azt jelentette alispánjának, hogy: „A kóborcigányok felkutatására a községi elöljáróságokat felhívtam és a cigányok ellenőrzését állandó figyelemmel kísérem. (54) A sárvári járás főszolgabírója 5 nappal később szó szerint a következőket írta jelentésében: „Járasom területén kóborcigányok létszámában változás nem történt, ugyanis idegen járásbeli kóborcigány megjelenése esetén megjelenteket illetékes területükre visszatoloncoltam.” (55)

Két nappal később a vasvári főszolgabíró arról tájékoztatta alispánját, hogy járásában „a kóborcigányok csendőri felügyelet alatt állnak és részükről a megfelelő rendszabályozást állandóan megkapják.” (56)

December 22-én a szentdienesi körjegyzőségen Szomor Dezső bánfai lakos tett panaszt, mint a bánfai legeltetési társulat elnöke, a bánfai cigányok ellen, akik a legeltetési társulat tulajdonát képező legelőhelyen létesített delelőhelyeken a fákat állandóan lopkodják. (57)

Ugyanakkor Fejér megyében 1944 végén, 1945 elején a cigányok rendkívül sokat szenvedtek. Szolgaegyház községben 1945 január végén K.F. teljes családját és 27 rokonát egy ismeretlen katonai alakulathoz tartozó ismeretlen, mintegy 50 főnyi katonai csapat tagjai kivégezték. (58)

Mindezek a szórványos adatok azt bizonyítják, hogy 1944 végén, 1945 elején a nyilas központi hatóságok nem próbálták meg egységesen és véglegesen „rendezni” a cigánykérdést. A fentebb vázolt, első pillantásra kicsit zavarosnak tűnő kép kitisztul, ha figyelembe vesszük, hogy ebben az esetben – vagyis a cigánykérdésben – egész egyszerűen arról van szó, hogy az időlegesen megmerevedő frontvonalak mögött a felbomló nyilas államgépezet irányítói meg sem próbálták az uralmuk alatt lévő országrészen véglegesen „rendezni” a cigánykérdést. Ily módon az 1944 novemberi nagy cigánydeportálási hullámot sem tekinthetjük valamiféle egységes koncepció alapján végrehajtott akciónak, hanem valószínűleg a helyi hadműveleti kormánybiztosok, és méginkább egyes túlbuzgó katonai-csendőri-rendőri hatóságok önálló lépései eredményének. A már szovjet megszállás alá került területekről, valamint a Vörös Hadseregtől időlegesen visszahódított területekről származó hírek és információk indíthatták arra a központi nyilas hatóságokat, hogy az 1944-1945-ös cigányüldözések új, egyben legutolsó akcióját megpróbálják megszervezni.

1945 január végén vagy február elején a visszafoglalt Székesfehérvárról hurcoltak el Várpalotára körülbelül 100 cigányt. Egyes adatok szerint 118 cigányt végeztek ki a nyilasok és temettek közös tömegsírba Várpalota mellett. (59) A tömeggyilkosság okát is ismerjük.

Vajna Gábor nyilas belügyminiszter 1945 márciusában tartott egyik beszédében beszámolt arról, hogy „Székesfehérvárra tényleg visszajöttek a zsidók az oroszokkal. Ezek katonaszökevények voltak és elkezdtek bolsevista propagandát csinálni. Ezeket a hadijog alapján felkoncoltattam. Ugyanígy felkoncoltattam még 5 nőt, akik felhajtói voltak a megbecstele-
nítést végző szovjet katonáknak. Ugyanígy bejelentem 40 muszkavezető cigánynak a kivégeztetését, akik szintén bírói eljárás nélkül intéztettek el a helyszínen.” (60)

Mint az Pintér József Fejér megyei nyilas főispán népbírói tárgyalásán az életben maradt, el nem hurcolt cigányasszonyok tanúvallomásából kiderült, a főispánt a csendőrök tájékoztatták arról, hogy „likvidálják” a cigányokat. (61)

Pintér József 1948-ban perújrafelvételi kérelmet nyújtott be, arra hivatkozva, hogy a Székesfehérvárról elhurcolt cigányokat Veszprém megyében ölték meg, Orendy csendőrezredes parancsára, arra hivatkozva, hogy a

cigányok állítólag a hadműveletek tartalma alatt fosztogattak és erőszakoskodtak. Pintér József kérelméhez csatolta Kemenesi Imre volt várpalotai csendőr 1948. augusztus 8-án aláírt nyilatkozatát, amelyben többek között a következőket olvashatjuk: „1945 február első napjaiban a németek és nyilasok egy nagyobb cigánycsoportot hoztak munkára Székesfehérvárról Várpalotára. Székesfehérvár visszafoglalása (január 23.) után kiderült, hogy a cigányok az oroszok bevonulása után (december 24.) fosztogattak, raboltak, erőszakoskodtak. Elhatározták, hogy az N.Sz.K. útján (Nemzeti Számonkérő Különítmény = Nemzeti Számonkérő Szervezet vagy Nemzeti Számonkérés Szervezete) Orendyék felszámolják a cigánytelepet. Házaikat felégetik, a cigányokat pedig elszállítják a hadműveleti területre.”

Kemenesi Imre beszámolt arról, hogy igen sok cigányt hoztak Várpalotára, ahol Orendy utasítására kivégezték őket, mivel a cigányok továbbszállítására nagy és megoldhatatlan feladat volt. A nyilas főkerületvezető a tábori biztonsági szolgálat utasítására felszólította a várpalotai csendőrörsparancsnokot, hogy a kivégzést hajtassa végre. Az örsparancsnok erélyesen tiltakozott, és kijelentette, hogy pártembertől parancsot, de még utasítást sem fogad el. Végülis – állítólag – Fekete főtörzsörsmester – az N.Sz.K. és a Gestapo parancsára – kivégeztette a cigányokat. (62)

A „muszkavezető” cigányok „megrendsabályozásának” és a primitív bosszúvágnak tulajdoníthatjuk azt a rendeletet, amelyet 1945 február elején Vajna Gábor nyilas Belügyminisztériumának X. osztálya adott ki a polgári kiürítésről. Az ellenséges támadásra hivatkozva az arcvonal a Nyitra folyó, Érsekújvár, Komárom, Győr, Győr – veszprémi vasútvonal, Veszprém, Balatonalmádi vonalak közötti terület polgári kiürítését rendelte el. A rendelet 5. pontja szó szerint így hangzik: „5.) A közbiztonsági szerveket hívja fel, hogy a kiürítendő területről a polgári lakosság közül mindazon megbízhatatlan egyéneket, kik a szovjet csapatok előnyomulása esetén azokhoz csatlakozhatnak, továbbá a cigányokat, családtagjaikkal együtt, végül a még feltalálható összes zsidófajúakat vegyék őrizetbe és a kitelepítési hely illetékes főispánja által biztosítandó átmeneti internáló táborokba kell elhelyezni. Ezen internáltakat a közmunkákban állandóan foglalkoztatni kell. A felvevő főispánok internáló táborokról gondoskodjanak.

Az így őrizetbe vettek a befogadó internáló tábor szám szerint BM-nek azonnal jelentse be, VII. oszt. A jelentésben külön kell a munkaképes férfiakat és külön az ilyen nőket, a munkaképtelen férfiakat, külön az ilyen nőket és a gyermekeket feltüntetni.

Az internáló táborok őrszemélyzetét a területileg illetékes rendőrkerületi parancsnokságtól kell igényelni.” (63)

Valószínűnek tűnik, hogy ez a központi rendelet indíthatta arra a III. honvédkerület területén működő hadműveleti kormánybiztost, hogy február 7-én saját hatáskörében rendeletet adjon ki a cigányok összegyűjtésére. Mint azt Vas megye alispánjának megküldött rendeletében szó szerint olvashatjuk:

„A katonai és magántulajdon biztonsága, a közegészség biztosítása, végül a katonai titok biztosítása szükségessé teszik azokon a területeken, ahol a hadműveletek folynak és az amögötti területeken az ott lakó vagy átvonuló cigányok összegyűjtését és a hadműveleti területről való kitelepítését. Kivételt csak azok a cigányok képezhetnek, akik a megjelölt területeken már régóta ott tartózkodnak és tisztességes kenyérkeresetük van.

Felhívom ezért, hogy joghatósága területén az előbb említett cigányok sürgős összegyűjtése és azoknak azonnali kitelepítése iránt sürgősen intézkedjék. Addig is, míg a cigányok kitelepítése megtörténhet, őket a gyűjtőhelyeken kellő felügyelet mellett kell elhelyezni. Az ellenszegülő, vagy szökést megkísérlő cigányokkal szemben a legradikálisabb eszközök is igénybe vehetők. A cigányok összegyűjtése és hasznos foglalkoztatása szempontjából akként kell eljárni, amint az a zsidókkal szemben történt. Rendeletemet a lehető legsürgősebben és legkörültekintőbben kell végrehajtani és az eljárás eredményéről hozzám legkésőbb 8 napon belül jelentést kell tenni.

Vas vármegye alispánját felhívom, hogy az intézkedések megtételére az első fokú rendőrhatóságait megfelelően és sürgősen utasítsa. Célszerűnek látszik a cigányoknak járasonként, vagy ha a szükség úgy kívánja, járasonként több gyűjtőtáborba történő elhelyezése. Abban az esetben, ha a cigányok összegyűjtése a vármegye egész területén nem volna egyidőben keresztülvihető, úgy azt a hadműveletekhez közel eső területeken kell megkezdeni.

Egyidejűleg ezt a rendeletemet a szombathelyi csendőrkerületi parancsnokságnak azzal a felkéréssel küldöttem meg, hogy annak végrehajtásában, különösen a karhatalom nyújtása tekintetében legyen Alispán Úr segítségére.

Szombathely, 1945. február hó 7-én.

Kitartás! Éljen Szálasi!” (67)

Az eddigiekben megismert három hadműveleti kormánybiztos, mint látható 1944 végén, 1945 elején saját hatáskörében háromféleképpen intézkedett a cigánykérdésben. Míg a déli körzet biztosa 1944 októberében – jelentős kivételeket engedélyezve – megpróbálta megakadályozni, hogy a cigányok lakókörzetüket elhagyják, tőle északabbra működő egyik

kollégája jó egy hónappal később tervbe vette a cigányok kitelepítését, de csak adatgyűjtésre szólította föl a közigazgatási hatóságokat. Legérdekesebb a III. honvédkerület területén működő kormánybiztos rendelkezése, ő ugyanis egész egyszerűen semmibevette Vajna Gábor nyilas belügyminisztériuma cigányügyi rendeletét. Az eredeti kiürítési parancs egyértelműen az őrizetbe veendő, megbízhatatlanok csoportjába sorolta az összes cigányt, míg a honvédterületi kormánybiztos a régóta egy helyen tartózkodó és „tiszteséges kenyérkeresettel bíró” cigányokat mentesítette a kitelepítés alól. Figyelemre méltó az is, hogy a megbízhatatlan cigányok összegyűjtését a helyi csendőri hatóságokra bízva a kormánybiztos szabad kezet ad a helyi hatóságoknak abban, hogy hol és hány internálótáborban gyűjtik össze a cigányokat, az egész vármegye területén egyszerre próbálják-e összegyűjteni őket vagy sem.

Míg a hadműveleti kormánybiztos továbbra is jelentős, a szó szoros értelmében életbevágóan fontos különbséget tesz a letelepedett és a kóborcigányok között, Zala vármegye főispánja február 21-i dátummal a magyar királyi belügyminiszter úr rendeletére hivatkozva – egyébként a rendelet számát és annak kiadásának időpontját nem közli, csak hivatkozik arra, hogy: „Az ország területén tartózkodó valamennyi cigányt össze kell gyűjteni és táborba kell szállítani. Felhívom főszolgabíró urat, foglalja sürgősen névjegyzékbe a járása területén lakó vagy tartózkodó cigányokat és a névjegyzéket 3 napon belül terjessze fel hozzám. A névjegyzék megjegyzési rovatában tüntesse fel a cigányok ez idő szerinti foglalkozását.” (65)

Ebben az esetben – túlzás nélkül mondhatjuk – az eredeti Vajna Gábor féle kiürítési rendelet végrehajtása elszabotálásának talán még hatásosabb esetéről beszélhetünk. Az eredeti rendeletben szó sem volt arról, hogy az őrizetbe veendő cigányokról először névjegyzéket kell készíteni. Az pedig, hogy a zalai főispán a cigányok foglalkozásának feltüntetésére is felszólította alárendeltjeit, arra utalhat, hogy a bizonyíthatóan rendes, állandó foglalkozással, szakmával bíró cigányokat esetleg megpróbálja majd mentesíteni a letartóztatás, deportálás alól.

A zalai főispánt – nem zárhatjuk ki ennek lehetőségét – valószínűleg telefonon vagy személyesen utasíthatta Vajna Gábor. 1945. február 22-én, tehát egy nappal később már részletes indokolással és pontos rendeletszámmal ellátva megjelent Vajna belügyminisztériumának X. osztályának cigány munkaszolgálat rendelete. Szövege szó szerint a következő: „M. kir. Belügyminisztérium X. osztály – Tárgy: Megbízhatatlan elemek ellenőrzése és hátratelepítése. 166.578/1945. BM X. o. Főispán Úrnak, Győr. – Megbízható és szavahihető egyénektől származó vallomás szerint

Érsekújvár körzetében egy orosz megszállás alól felszabadult községben az orosz katonaság és az ott maradt csőcselék magatartását a következőkben ismertetem. Az orosz élek bevonulásakor a lakosság félelmében a pincékbe menekült. A község cigányai és csőcseléke örömmel üdvözölte őket. Az oroszok azonnal étel és ital után érdeklődtek, melyek felkutatásában a cigányok és a csőcselék segítségére voltak abban a reményben, hogy ők is részesülnek a jóban. A cigányok és csőcselék a jobbmódú gazdákhöz vezették az oroszokat, ahol enni- és innivalót követeltek. Jóllakottan és megfelelő italmennyiség elfogyasztása után megkezdtek a lakásokban az ékszerek, ruhaneműek és értékesebb vagyontárgyak után brutális módszerekkel a kutatást. Fentiek alapján elrendelem, hogy minden olyan területről, amely esetleg kiürítésre kerül, valamint a legelső küzdővonal mögött három kilométer mélységű területről a cigányokat és megbízhatatlan egyéneket – ha kell karhatalommal is – el kell távolítani. Őket a vármegye alispánja által meghatározott ideiglenes felvevő területen közmunkára kell felhasználni és szigorú ellenőrzés alatt tartani. Kapják: a meg nem szállt területek főispánjai és thj. városok polgármesterével, BM VI. és VII. osztály. Nagycenk, 1945. évi február 24. A miniszter rendeletéből: Jolcvai s.k. v. ezds.” (66)

Vajna Gábor Kőszegen 1945. február 23-án jelentette be, hogy „A zsidókérdés és a cigánykérdés maradéktalan, ha kell drákói rendezését megkezdtem, amit e két nemzetidegen faj magatartása tett szükségessé.” (67)

A fenti rendelet indoklásában is látható, hogy a cigányok eltávolítását a kiürítésre kerülő területekről nem valamiféle nemzetvédelmi-fajvédelmi szemponttal próbálta meg Vajna Gábor igazolni – megindokolni, hanem pusztán azzal, hogy egyes szovjet megszállás alá került területeken a cigányok együttműködtek a civil lakosságot zaklató szovjet katonákkal. Ez az érv ahhoz semmiféleképpen nem volt elegendő, hogy a nyugat-dunántúli vármegyék alsóbbfokú közigazgatási hatóságait a rendelet maradéktalan végrehajtására indítsa.

A nyilas államgépezet 1945 február utolsó napjaiban már a teljes felbomlás képét mutatta. A rendeletet ugyan kiadták, de megvalósítását az alsóbb fokú hatóságok nem tekintették sem lehetségesnek, sem fontosnak, ezért igyekeztek némi látszattervekenységgel húzni az időt. Zala megyében a körjegyzőségeket február 24-25-én tájékoztatják az új rendelkezésről, amely szerint valamennyi cigányt össze kell gyűjteni és táborba kell szállítani. Első lépésként névjegyzék összeállítására utasítják a körjegyzőket. (68)

A keszthelyi főszolgabíró ugyanezen a napon 7 körjegyzőjét (köztük az alsópáhoki körjegyzőt is) utasítja, hogy távbeszélőn vagy futár útján: „azonnal jelentse, hogy jegyzősége területén hány fő cigány van összesen. Ezekre a számszerű adatokra azért van szükség, mert rövid időn belül nevezettek táborokba lesznek összegyűjtve és elszállítva.

A létszámba nem kell felvenni a valódi zenész cigányokat, akik állandóan zenélésből élnek és a kultúráltság kellő fokát elérték, vagy az olyan cigányokat, akik beházasodás folytán vagy iparúzés folytán elpolgáriasodtak.” (69)

Mint látjuk, saját hatáskörében a keszthelyi járás főszolgabírája teljesen önkényesen értelmezve a rendeletet – bátran hozzátehetjük, a rendelet szellemével és betűjével tökéletesen ellentétes, de nagyon emberi módon – 3 cigánykategóriát eleve mentesített még a névjegyzékbe való felvétel alól is.

A zalaszántói körjegyző még aznap el is készítette a kimutatást a községében lakó cigányokról. A névjegyzékbe 33 cigány nevét vette föl. (70)

A salomvári körjegyző szintén február 24-én készítette el kimutatását, névjegyzéke 32 nevet tartalmazott. (71)

Dr. Német Károly, Vas vármegye alispánja a rendelet elszabotálásának még hatásosabb módját választotta. Csak 1945. március 13-án adta ki az utasítást szolgabíráinak a hadműveleti kormánybiztos február 7-i rendeletében megjelölt cigányok összegyűjtésére, illetve gyűjtőtáborokban való foglalkoztatására. Külön kiemelve, hogy a munkába nem állítható gyermekek ellátására megbízható személy visszahagyható: csak a megbízhatatlan, csavargó életmódot folytató kóborcigányokat kell összegyűjteni stb. A régóta egy helyen lakó és tisztességes kenyérkeresettel bíró cigányokat nem. (72)

Az alispáni utasítás az eredeti rendelet betűjének és szellemének is ellentmondó, humánus és bátor intézkedés volt. Ezen fölbátorodva a Vas megyei szolgabírák egymás után értesítették alispánjukat arról, hogy a rendeletben megjelölt cigányok járásuk területén nem találhatóak. A sárvári járás főszolgabírája 1945. március 17-én a következőket írta: „Alispán úrhoz jelentést tettem, hogy összegyűjtendő cigányok a járás területén nincsenek, mert a megbízhatatlanok már katonai szolgálatot teljesítenek.” (73) Ugyanezt jelentette az írottközi és a szentgotthárdi főszolgabíró is. (74)

A szombathelyi járás főszolgabírája arról tájékoztatta az alispánt, hogy: „Adott határidőre megfelelni az idő rövideje és egyéb technikai akadályok miatt nem tudok, miért kérem a határidőnek április 10-ig való meghosszabbítását.” (75)

Március 20-án a vasvári főszolgabíró még mindig csak a cigányok összeírását hajtotta végre, arra hivatkozva, hogy: „Összegyűjtésük, munkába állításuk és felügyeletük azonban a mai körülmények között nem oldható meg, egyrészt megfelelő elhelyezés, másrészt élelmezési lehetőség hiánya miatt.

A járási m. kir. katonai parancsnokság útján megkíséreltem azt a megoldást, hogy a tekintetbe jövő cigányokat erődítési vagy egyéb közérdekű munkaszolgálatot végző katonai alakulatok állítsák munkába, élelmezzék és őrizzék, azonban próbálkozásom nem vezetett eredményre, mivel a parancsnokságok nem voltak hajlandók vállalni. Ugyanilyen eredménytelenül végződött próbálkozásom a Faügyek Országos Kormánybiztosánál is.

Fentiekre való tekintettel tisztelettel kérek utasítást a további intézkedésre vonatkozóan. Vasvár, 1945. március hó 20-án.” (76)

Egyetlen egy főszolgabíró, a celldömölki járás főszolgabírája jelentette március 17-én, hogy a hadműveleti kormánybiztos rendeletét végrehajtotta és az abban megjelölt cigányokat a Keléd községben felállított gyűjtőtáborba összegyűjtette. (77) A muraszombati főszolgabíró ezzel szemben szinte felháborodott hangon közli az alispánnal, hogy: „Fenti tárgyban és szám alatt kelt rendeletére jelentem, hogy járásom területéről beérkezett községi jelentések alapján megállapítottam, hogy valamennyi községben állandó letelepüléssel, tisztességes kenyérkeresettel bíró mezőgazdasági munkával foglalkozó cigányok laknak, akik munkakönyvvel vagy munkásigazolvánnyal vannak ellátva, munkakerülő és csavargásból élő cigány járásom területén nincs, így szükségtelen járásom területén a cigányok összegyűjtése és kitelepítése. Aláírás, Muraszombat, 1945. március 22.

Kitartás! Éljen Szálasi!!! (sic!)” (78)

Mint az a fennmaradt – bár nem győzzük hangsúlyozni – igen hiányos levéltári iratanyagból is kitűnik, akkor, amikor a nyilas központi hatóságok 1945 februárjában – döntően a már felszabadult, illetve a Vörös Hadseregtől időlegesen visszafoglalt területekről a cigányok magatartásáról származó hírek hatására úgy döntöttek, hogy valamennyi cigányt kitelepítik, illetve koncentrációs táborba záratják, az alsóbb fokú zalai, vasi közigazgatási hatóságok egész egyszerűen elszabotálták a rendelet végrehajtását. Eljárásuk elsődleges oka nyilvánvalóan az lehetett, hogy a harcterekről érkezett hírek a cigányok „muszkavezető” ténykedéséről nem győzték meg őket. Lehettek főszolgabírák, főispánok stb., akik az egészet a nyilas propaganda gépezet újabb hazugságaként könyvelhették el. A rendelet végrehajtása amúgy is igen nehéz lett volna. 1945 február végén-március elején csak a

legelvakultabb nyilas pártvezetők bízhattak még abban, hogy a német csodafegyverekkel tönkerverhetik a szovjet csapatokat. Ilyen körülmények között egy újabb társadalmi csoport üldözésével már csak egy-két közigazgatási tisztségviselő próbálkozott meg. De a közigazgatási hatóságok magatartásának mélyebb okait vizsgálva mindenképpen utalni kell arra, hogy a cigánykérdésben ezek a tisztségviselők egészen másként gondolkodtak, más hagyományokat, értékeket követve cselekedtek, mint 1944 tavaszán, kora nyarán a zsidókérdésben. Az úri középosztályhoz tartozó közép- és felsőszintű közigazgatási tisztségviselők (jegyzők, szolgabírák, al- és főispánok) többsége nem gyűlölte a cigányokat, legfeljebb lenézte őket. Ráadásul, ha valakinek pontosan ismernie kellett a hatáskörébe tartozó cigányokat, akkor azok a helyi közigazgatási tisztségviselők voltak. 1945 februári-márciusi magatartásuk világosan mutatja, hogy „saját” cigányaikat meg akarták menteni. Tudták róluk, hogy ezek a cigányok, akiket most a II. világháború végén próbáltak a nyilasok elhurcoltatni, rendes, megbízható emberek. A „megbízhatatlanokat”, a kóborcigányokat (legalábbis közülük is csak a férfiakat) az előző év őszén már elvitték munkaszolgálatra. A vasi és zalai alsó- és középfokú közigazgatási tisztviselők ilyen körülmények között indokolatlannak ítélték és elszabotálták Vajna Gábor cigányrendeletét.

A II. világháború alatti magyarországi cigányüldözések utolsó eseménye volt 103 Somogy megyei cigány különös vándorútja Vas megyében. A lenti járás főszolgabírája 1945. március 21-én értesítette a sárvári főszolgabíró, hogy a nagyatádi járás főszolgabírája a somogyszobi m. kir. csendőrőrsparancsnok által Lenti községbe szállíttatott 103 cigányt azzal, hogy Somogy vármegye főispánjának távbeszélőn adott rendeletére a tévesen Lentibe irányított cigányokat a sárvári gyűjtőtáborba szállítsák tovább és a sárvári járás főszolgabírájának adják át. Ehhez két darab teherkocsi biztosítását a MÁV-tól igényelt. (79)

Három nappal később a sárvári főszolgabíró visszaírt a lenti főszolgabírónak és arra hivatkozva, hogy járásában internáló tábor nincs, közölte: „ezért a cigányokat visszaszármaztatom”. (80)

FÜGGELÉK

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYÜLDÖZÉSEK
A KÁRTÉRÍTÉST IGÉNYLŐK ÁLTAL
MEGADOTT INFORMÁCIÓK ALAPJÁN

A német békeszerződés hiánya súlyosan érintette a cigánydeportáltakat és hozzátartozóikat is. A nyugatnémet parlament a nácik által elkövetett bűnök jóvátételére az Entschädigungsrecht az általános kártalanítási jog alapelvét figyelembe véve alkotta meg a jóvátételi törvényt. Nem háborús jóvátételről (reparáció) van szó, hanem a háborús idősakra eső olyan jóvátételről, amely a náci Németország által viselt másik háború során elkövetett törvénytelenégeket volt hivatva jóvátenni. Ennek a másik háborúnak védtelen polgári személyek voltak az áldozatai, akiket faji vagy vallási hovatartozásuk miatt, vagy pedig azon a címen, hogy ezek a személyek a nácizmus politikai ellenségei üldöztek a német fasiszták. A győztes hatalmak parancsa és a világ közvéleményének nyomása kényszerítette a nyugatnémet kormányt arra is, hogy közvetlenül is fizessenek kártérítést, adják vissza az elrabolt javakat, vagy fizessék meg e javak ellenértékét. Az Entschädigungsrecht az általános kártalanítási jog, az élethez, testi épséghez, egészséghez való jog megsértése miatti kártérítési jog szabályozására szolgált. Az Entschädigungsrecht a Personal Territorial Prinzip elvet alkalmazta, ami annyit jelentett, hogy ahhoz, hogy a kártalanítási igény fennálljon, az üldözött személynek kapcsolatban kellett állnia a német területtel – A) a törvény életbeléptekor, vagy valamely meghatározott korábbi időszakban Németországban kellett laknia. Az NSZK elvileg nem hajlandó következetesen kettéválasztani a hadicselekménnyel okozott károkat a faji, vallási és politikai üldöztetés során okozott károktól, és ennek alapján ismételen arra hivatkozik, hogy más állam állampolgárainak üldöztetése miatti kárigény tulajdonképpen a reparációs igények közé tartozik, amelyeknek rendezése a majdan kötetendő békeszerződésre vár. Eltérést a világ közvéleményének nyomására a hontalanokkal szemben, akiknek nincs pártfogó államuk, illetve az álorvosi kísérletek áldozatainak segélyezése esetében tett a nyugatnémet kormány.

A Rückerstattungsrecht a volt megszálló hatalmak által hozott jogszabályokon alapszik, tárgya az üldözöttektől jogtalanul elvett, meghatározható vagyontárgyak visszaadása, illetőleg ezek egyenértékének megtérítése. A törvény előírásai értelmében az elvett tárgynak kapcsolatban kell állnia az NSZK területével, például olyan módon, hogy bizonyítható, hogy a Magyarországon elvett ékszereket a mai NSZK területére szállították.

A kártalanítási eljárás az igénybejelentéssel kezdődik, a jóvátételi hatóságok messzemenően kötelesek figyelembe venni azt a helyzetet, amelybe az üldözött az üldöztetés folytán jutott. Ez különösen vonatkozik azokra a bizonyítási nehézségekre, amelyek az okiratok elvesztése, elhalálozás, a tanúk fel nem találhatósága és egyéb hasonló okok folytán keletkeztek. A bizonyíték a beterjesztett jogigény jogosságára, az igényjogosultak, kérelmezők eskü helyetti nyilatkozata. Mint azt a magyarországi jóvátételek ügyével foglalkozó szakértő megjegyzi: „Sajnos, tapasztalatból tudjuk, hogy a jóvátételi hivatalok ezeket a törvényes könnyítési rendelkezéseket milyen kevéssé veszik figyelembe.”

Az úgynevezett BRÜG, vagyis a jóvátételi törvény úgy rendelkezett, hogy a kártérítési igények bejelentésének végső időpontja 1958. április 1-e volt, ha ezt valaki önhibáján kívül elmulasztotta, akkor a határidőt 1959. április 1-ig meghosszabbították. Magyarországról Németországba 1-62.000-ig számozott igény érkezett ki. (81)

Milyen forrásértékkel bírnak ezek a kárigénybejelentő dossziék, mennyire lehet megbízni az ezekben közölt adatokban? Nyilvánvalóan rendkívül óvatosan kell kezelnünk ezt a fajta forrást. Gyakorlatilag teljesen figyelmen kívül kell hagyni a kárigény-bejelentők által közölt adatok közül azokat, amelyek elrabolt értéktárgyaikra vonatkoznak.

Mint azt a kárigényfelvevők is jól tudták, népgazdasági érdek volt, hogy minél több nyugatnémet márka kerüljön be az országba, ezért nem nagyon firtatták, hogy a kárigénybejelentőket egyrészt valóban deportálták-e, másrészt valóban annyi értékük volt-e 1944-ben, amennyit bejelentettek. Általánosságban ez természetesen igaz, de volt olyan eset is, amikor a kárigényeket első fokon hatóságként elbíráló Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága egyszerűen elutasította a kérvény átvételét.

Mint a NÜB Kártalanítási Tanácsadó Iroda 1973. március 13-án keletkezett egyik jelentése megállapította: „R.K. és társai által benyújtott kérdőíveken eskü helyetti nyilatkozaton deportálásuk időtartama 1, illetve 2 év volt és a család két tagja a deportálás során el is pusztult. Mint az iratból kiderül, Sz. elvtárs közölte: »hogy ő személyesen hallgatta ki az R. család egyes tagjait, akik előtte beismerték, hogy mindössze két hétig

voltak internáló táborban és az 1944-es évet minden bántódás nélkül Magyarországon töltötték.«” (82)

Nem kis összegekről volt szó. Mint az a Népszabadság 1971. február 3-i számából kiderül, amelyben Gáti Ödön, a NÜB elnöke nyilatkozott: „Az egyéni eljárások, amelyek intézésére az Állami Értékforgalmi Bank RT kapott megbízást, megszűnnek. Új bejelentési lehetőséget a megállapodás nem biztosít, így kártalanításban csak azok részesülhetnek, akik igényüket felhívásunk nyomán határidőre bejelentették. Az NSZK Pénzügyminisztériuma 100 millió márka kártalanítási összeget 1972-ben, 1973-ban és 1974-ben 3 egyenlő részletben folyósítja.” Gáti Ödön elmondta: az NSZK kizárólag az üldöztetés idején, a nácik által elvett tárgyakért fizet kártérítést és ez nem érinti a más nyugatnémet kártalanítási törvények (például a Bundesentschädigungsgesetz) alapján a szabadságkorlátozás, az egészségromlás, vagy az eltartó elvesztése miatt érvényesíthető kártalanítási igényeket. (83)

A cigányok II. világháborús üldöztetésével foglalkozó publicisztikai jellegű írásokban visszatérő motívum, hogy a cigányokat, miként a földosztásból is, kihagyták a jóvátétel fizetéséből. Péntek Imrének csak részben van igaza, amikor arról ír, hogy: „Az újságok és a rádió közleményeit nem fordította le senki, semmilyen társadalmi szerv vagy jóakarát az írástudatlanok, az olvasáshoz kevésbé járatosak nyelvére.” (84)

Bizonyosnak tekinthető, hogy annak a híre, hogy a deportáltak és hozzátartozóik kaphatnak jóvátételt, eljutott a cigányokhoz, az analfabétákhoz és az írni-olvasni tudókhöz egyaránt. Más kérdés, hogy sokan csak késve értesültek erről a lehetőségről, és ezért nem kaphattak egy fillért sem. 1959-1960-ban mindazokból a falvakból, városokból jelentkeztek cigányok, ahol levéltári forrásokkal bizonyítható, vagy legalábbis igen erősen valószínűsíthető, hogy valóban üldözték őket.

Az Általános Értékforgalmi Bank RT irattárában körülbelül 80.000 kártérítést igénylő dossziét őriznek. Ezeknek döntő többségét magyarországi zsidók nyújtották be. Cigányok 298 darab kérvényt adtak be, ebből 35 olyan dosszié volt, amelyből semmiféle használható adat nem derült ki. A 80.000 dossziéból a bizonyíthatóan cigányok által benyújtottakat számomra több mint 6 hónapig végzett megfeszített munkával egy 4 tagú munkacsoport válogatta ki. A magam részéről egy több mint 200, cigányok körében népszerű családnevet tartalmazó listával tudtam munkájukat segíteni.

A 263, értékelhető adatot is tartalmazó dosszié feldolgozása során a következő főbb adatokhoz jutottam. Ha minden olyan adatot hitelesnek

fogadok el, amely arról tanúskodik, hogy a kárigénybejelentőt honnan hová deportálták, kikkel együtt és hány közvetlen rokona, hozzátartozója pusztult el, akkor a 263 dossziében összesen 219 halott, 208 deportált neve szerepelt. 33 főt Komáromból küldtek haza, általában 3 heti raboskodás után, heten azt írták le, hogy a nagy körmendi cigánygettóból szabadultak. Ez összesen 467 fő. A 263 dossziében a „Mely helységből deportálták?” kérdésre összesen 74 falut, községet, várost, illetve 3 budapesti kerületet jelöltek meg. Ezek közül 23 Vas megyében, 19 Zala megyében, 8 Baranya megyében, 7 Veszprémben, 6 Győr-Sopronban, 3 Nógrádban, 2 Tolnában szerepelt. Egy-egy helyiséget jelöltek meg Csongrád, Fejér, Heves, Szabolcs-Szatmár, Komárom és Pest vármegyékből. Feltűnő, hogy a Duna-Tisza közéről és a Tiszántúlról, valamint Észak-Magyarországról gyakorlatilag egyetlen egy értékelő adat sem származik. De ismétlem, ezeket az adatokat csak akkor fogadhatjuk el hitelesnek, ha föltételezzük, hogy az adatlapokat kitöltőknek csak akkor fogott vastagabban a tolla, amikor elrabolt értéktárgyaikat vették lajstromba.

H.I-né 1957-ben 1942 szeptemberét adta meg elhurcolása időpontjául, azt közölve, hogy Mária, Franz és Aloisia keresztnévű gyermekeit vele együtt deportálták. 1961-ben már azt közölte, hogy 4 gyermekével együtt deportáltak, név szerint Helenával, Micivel, Angellával és Elizabetával. (85)

Az adatokat felvevő tisztviselők bizonyíthatóan igen sok esetben segítettek emlékezni a kártérítésért folyamodóknak. Az első hónapokban 1959 elején beérkező dossziékban még gyakran szerepel a „Taho” tábornév, a német nyelvű géppel írott változatban ezt később következetesen Dachaurra változtatták. (86)

Volt olyan kérvényező még az első időkben, aki 1944 tavaszát, kora nyarát adta meg elhurcolása időpontjaként. 1959 végétől következetesen majdnem minden adatlapon gépírással már csak 1944 november első hetének valamelyik napját jelölik meg. (87)

Ugyanakkor ezekből a dossziékból is az derül ki, hogy az esetek túlnyomó többségében csak a munkaképes korú férfiakat és nőket hurcolták el kényszermunkára. (88) Amennyiben mégis elvitték a nőket, öregeket, kisgyermeket is, ezeknek többségét Komáromból hazaengedték. (89)

B. A-né adatlapja szerint Szombathelyről családosan hurcolták el Komáromba, innen már csak a férjét vitték tovább Allach-ba, őt és gyermekeiket 1944. november 28-án elengedték. (90)

S. I-né igen részletesen le is írta deportálása történetét. Mint írja Püspökszenterzsébet (Pécsváradi járás – Baranya vármegye) községből hurcolták el őt és férjét, P.L.-ot Auschwitzba és Dachaubá. Ő maga

Auschwitzba került, férjét Dachaubába hurcolták és ott meg is halt. 1944 október hónap második felében valamely reggelen 8 csendőregyenruhás tört be a házukba, munkaszolgálatra hurcolták onnan őket. A két csendőrrel kapcsolatban (Kovács és Béres nevű) S.I-né megjegyzi, hogy Pécsváradon teljesítettek szolgálatot. A 8 csendőr közül 2 fő az akkori községi bírónál, Gyenis Imrénél intézkedett, hogy megfelelő lovaskocsi álljon rendelkezésükre. „Délelőtt 10 óra tájban megjelentek a kocsik és felszállítottak engem, férjemet, anyósomat, valamint P.J., jelenleg Erzsébet 112. alatti lakost. Pécsen átadtak bennünket a német parancsnokságnak, másnap vonatba raktak, Komáromba szállítottak, a Dunán keresztül egy várba. Ott nagyon sok cigány, zsidó és egyéb személy volt. Két hétig voltunk ott, a férfiakat kiválogatták, azt mondták a frontra viszik őket. Az asszonyokat, gyerekeket vonaton hazaengedték, a lányokat és gyermektelen asszonyokat Berlinbe vitték. Auschwitzban megnyírtak, 1945 tavaszán a tábor felszabadult.” Mint S.I-né megjegyzi, úgy megkínózták, hogy gyógyíthatatlan beteg lett. (91)

A legértékesebbek – legalábbis számomra – azok a dossziék, amelyekben nem egyszerűen kitöltötték az adatlapokat, hanem részletesen, kézzel írott feljegyzésekben számoltak be az üldözött cigányok az 1944-ben velük történekről. Így például K.J-né leírja, hogy : „1944. év nyarán 6 hónapos részes arató munkát végeztem Zala megyében. Még ez év őszén a munkák után járó bérem felvétele végett jelentem meg munkahelyemen és a bérem felvétele után az Alsónemesapátiban lakó nagyanyámhoz mentem, ott megszálltam. Éjjel korán 3 órakor hatósági személyek rugdosták a lakás ajtaját és parancsolták, hogy 10 percen belül talpon legyek felöltözve. Ez megtörtént ... Egy nagyobb tömeget bekísértek Zalaegerszegre a gyűjtőbe, onnan Komáromba kerültünk. Innen Dachaubába, majd Bergen Belsenbe szállítottak.” (92)

Egészen különleges esetről számolt be az R. család, akiket 1941-ben Pozsonyligetfalu községben tartóztattak le, majd a németek Ausztriába, Lackenbach-ba internálták. Ekkor a bécsi magyar követség közbenjárására 1942-ben Magyarországra kerültek és ezt követően semmiféle sérelmet nem szenvedtek. Mint megjegyzi, két hétig voltak munkatáborban. (93)

A dosszié adatai két ponton szorulnak kiigazításra: ekkor Ausztria már 3 éve a Német Birodalom része volt, így hát Bécsben önálló magyar követség nem működhetett, lehetséges, hogy a bécsi magyar főkonzulátus járt közben a magyar származású cigányok érdekében.

A cigányok egy részét – mint már azt a V-VII. fejezetben is igyekeztünk bizonyítani – nem hurcolták el Németországba, hanem Magyarország területén dolgoztatták őket. Erről számol be minden valószínűség szerint

hitelesen C.Gy. is. Pankaszról 1944-ben a fasiszta csendőrök elhurcolták Söptére honvédelmi munkára és itt 4 hónapig dolgoztatták mezőgazdasági munkában. Mint leírja: „4 hónap kegyetlen munkában és embertelen megaláztatásban telt el, mire már egészségileg teljesen leromlottunk, ruhánk teljesen leszakadt rólunk, hazaengedtek a másik nyomorúságba. Itthon szüleink hasonló helyzetben voltak.” (94)

A soha el nem felejtendő emléket S.A. így idézi föl. Torony (Ondód, Vas megye) községből 1944 novemberében az egyik hajnalon hurcolták el: „A csendőrök beköszöntek, tessék öltözni, megyünk Komáromba répát és kukoricát szedni. Azt mondták, csak aki tud dolgozni az jöjjön. A családban ketten voltunk, S.A. nem akart jönni, egyik csendőr azt mondta – Lőjj bele, hadd dögöljön meg, ha nem jön!” (95)

A komáromi Csillag-börtönben uralkodó iszonyatos állapotokra B.A-né így emlékezett vissza: „Komáromban a Csillag-börtönben leánytestvéremmel a földalatti pincébe zártak rengeteg magammal. Itt két hétig voltunk, közben sokan éhenvesztek, s még az újszülött gyermekeket is a meszesgödörbe dobták. Élelmet nem adtak, amit otthonról hozhattunk, az meg rövidesen elfogyott. Marhavagonba raktak, Dachaubá, Auschwitzba szállítottak minket.” (96)

A Székesfehérvárról Várpalotára elhurcolt és ott kivégzett cigányokat együtt ölték meg néhány helybéli cigánnyal. Ezt tanúsítja R.A. beadványa is: „1945-ben, míg én katona voltam, itthon maradt élettársamat Ny.M.-et, 14 éves R.S. nevű fiamat és R. Lajos nevű bátyámat, feleségét, két lányát és egy munkását az itteni akácosban agyonlőtték a nyilasok.” (97)

F.G. 1971-ben írott szívszorító kérvényében arról ír, amit egyre többet hallani napjainkban, amikor egyre erősebbé, általánosabbá válik Magyarországon a cigányellenesség: „Még most is mondják sokan sóhajtozva, hogy csak még élne az a Hitler, legalább elpusztította volna az összes zsidókat, a cigányokkal együtt.” (98)

SUMMARY

In the first chapter of his work the author attempts to assess the size of the Hungarian Gypsy society between the two world wars. Relying on official statistical data as well as contemporary and post-1945 sociological studies, he draws a picture of the social stratification of Gypsy society and of their place in the division of labour. According to the final conclusion of the chapter, the Gypsies formed the poorest layer, mostly in villages and small towns, of Hungarian society before 1945. At the same time the Gypsies found their place in the division of labour of pre World War II Hungarian society, which was backward, being industrialized but bearing strong feudal characteristics. It is particularly important to stress the comparatively low number of wandering Gypsies. Of the approximately 200 thousand Gypsies in Hungary hardly a few thousand lived permanently or temporarily vagabond lives.

As it turns out from Chapter II, Hungarian public opinion before World War II, in sharp contrast with the anti-Gypsy feeling nearly universal in non-Gypsy society today, despised or mocked at Gypsies instead of fearing or hating them. The Gypsy heroes of the Hungarian folk saying, proverbs, tales and the urban literature quoted in this chapter are mostly cunning, merry, unruly, romantic figures. Contemporary journalism, when it rarely mentioned the Gypsy question at all, referred mostly to the wandering Gypsies, and celebrated the musician Gypsies at the top of the Gypsy hierarchy, as the entertainers of the gentile middle classes. Using a well-known analogy, the Gypsy question before World War II was about as important an issue in Hungarian society as that of Indians (Native Americans) is today in the United States. It was only after World War II that the Gypsy question became the „Black” issue of Hungary.

Chapter III reveals that official Hungarian society, legislature hardly ever took notice of the existence of Gypsies. The instances when attempts were made to settle this question through legislative means or by decree

are quite rare. The purpose of the appearance of decrees concerning Gypsies was mostly to regulate, to settle, to civilize them, especially wandering Gypsies. Local authorities were usually content to chase away wandering Gypsies. The same negligent carelessness goes for the so-called Gypsy-raids held twice a year in the average after 1928, which, theoretically, ought to have been manoeuvres coordinated by neighbouring counties. In practice, however, the counties carefully avoided catching too many wandering Gypsies since the counties were responsible for, and had to bear the costs of, registering and returning these Gypsies to their places of domicile. Thus it is understandable why the counties had their respective Gypsy-raids with a few days between them to give the Gypsies time to escape from one county to another.

Unlike the „final solution” of the Jewish question, which was vital for the Nazis and their accomplices, neither Germany nor its satellites or allies had a unified policy concerning the Gypsies. Reliable German works make it clear that though mixed marriages between Gypsies and Germans were prohibited just as were those with Jews or Blacks, this measure was applied only to categories of Gypsies that qualified as non-Aryan. It was mostly wandering Gypsies that the Third Reich had locked up in concentration camps; these places, however, were not extermination camps, and the members of the families were not separated, indeed, in most of the KZ's in Poland and Austria Gypsy prisoners were not even forced to work. It was only in Auschwitz that the number of Gypsies exterminated under terrible circumstances can be put to 20.000. As far as the available literature on the subject in Yugoslavia, Poland, Czechoslovakia, Belgium and Holland makes it possible, Chapter IV attempts to give a picture of the European Gypsy Shoah. Wherever it was possible, the author naturally corrects the data of the partial, biased, tendentious and entirely unreliable work of Kenrick-Puxon.

Chapter V treats the events of the period between the German occupation of Hungary (March 19, 1944) and the Arrow Cross take-over (October 15, 1944). In those days the attention of the Germans and of their Hungarian accomplices was totally engaged by „solving” the Hungarian Jewish question. Neither the German nor the Hungarian authorities had energy to deal with the Gypsies. One proof of that is the fact that the national and regional archives in Hungary have hardly any document either from Eichmann and his staff or from any other official German organizations that mentioned the Gypsies at all.

Chapter VI reveals that in the autumn of 1944 the Hungarian military and civil authorities, in the fastly diminishing territories still under their

control, tried to organize Gypsy military forced labour companies after the example of the Jewish military forced labour service. Primary archival evidence proves the existence of such labour companies particularly in the territories of the counties west of the Danube.

The last chapter of the book discusses the Gypsy policies of the Arrow Cross, characterized by randomness and lack of coordination. Sporadic deportations took place in a few counties only, and a part of the deportees (first of all mothers with small children, the old and the sick) were released from the reception camp at Komárom. And when the Arrow Cross authorities tried, in the spring of 1945, to intern the Gypsies on the few hundred square kilometres still under their control, the county administrations responding with passive resistance frustrated even this plan. Based on all this, the author estimates the number of Hungarian Gypsies interned, deported or enrolled into forced labour companies, to about 5.000 (five thousand). The number of the Gypsy dead is a few hundred in his estimate, orders of magnitude less than, for instance, in Kenrick-Puxon's monograph.

The appendix of the book discusses the problems of the German damage compensation after World War II, primarily on the basis of the applications for damages kept in the safes of Általános Értékforgalmi Bank Rt.

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

1. Egyik nyilatkozatában Karsai Elek a magyar történettudomány „becsületbeli kötelességének” nevezte az 1944-1945-ös cigányüldözések történetének feldolgozását. (Lajkó Lakatos, 1981.)
2. Ormos, 1985., Marrus, 1987. 123-124. l.
3. Knox, 1984, 11-12., Weber, 1982. 761. l.
4. Ormos, 1987. 133. l.
5. Hilberg, 1961. 10-13. l.
6. Bauer, 1987. 75. l.
7. Bauer, uo.
8. Bauer, 1987. 76-77. l.
9. Wistrich, 1983. 317. l.
10. Bauer, 1987. 77. l.
11. Knox, 1984. 21., Ormos, 1985. és 1987. 124. l.
12. Marrus, 1987. 124. l. és Ormos, 1985.
13. Szép Ernő a következőképpen ír erről a problémáról. 1944 őszén munkaszolgálatos társaival beszélget: „Azt tessék megmondani – szólal meg a harmadik bajtárs – tulajdonképpen miért gyűlölnék bennünket ... – Azért, drágám, megmondtam, mert idegeneknek tekintenek, nem magyaroknak. – De uram, a cigány is idegen nekik. Rácsap egy új hang. – Menjen maga is muzsikálni, mind menjünk a kocsmába muzsikálni és ne legyünk vezérigazgatók, minket sem fognak bántani.” Szép, 1984. 58. l.
14. Kemény, 1976. 47. l.
15. Kenrick – Puxon, 1972., 122-125. l.
16. Csalog, 1976, 72-74. l.
17. Beszélgetés Lakatos Menyhérttel 1987. szeptember 14. (magnófelvétel)

I. FEJEZET

1. Szentkirályi 1942. 6-7. l. Az orvosi szaksajtó közleményeire hivatkozva ugyancsak 200.000 főre becsülte a magyarországi cigányok számát a Magyarság 1944. február 4-i számának egyik cikke (10. l.) és az Új Fehérvár is 1944. augusztus 26-án.

2. Vassányi, 1938. 17. l. Ugyanezeket az adatokat sorolta föl Drózdy Győző 1939. január 25-én elmondott parlamenti felszólalásában, magyarázatként hozzáfűzve, hogy: „A cigány tagadja cigány voltát, mindenütt magyarnak vallja magát, népszámlálás elől rendesen kitér.” KN, 1939. január 25.

3. Csendőrség Hírközpontja, 1944. 310-311. l.

4. Pomogyi, 1987. 25. l.

5. Braun, 1934, 77. l.

6. MSK, 1893. I. k. 8. l. Herman Antal tanulmánya

7. uo, 11. l.

8. uo, 14. l.

9. uo, 17. l.

10. uo, 26-27. l.

11. uo, 28. l.

12. uo, 31-32, 69-70. l.

13. uo, 34-35. l.

14. uo, 41-43. l.

15. uo, 46-47. l.

16. uo, 46, 51. l.

17. uo, 53, 54, 57. l.

18. uo, 74-76. l.

19. uo, 77-78. l.

20. uo, 79-80. l.

21. uo, 81. l.

22. uo, 81-83. l.

23. uo, 81. l.

24. uo, 95-97. l.

25. Magyar Statisztikai Szemle, 1943/5-6. sz. 242. l. Az adatfelvétel során egyébként kérdezték és ez talán egyfajta fontossági „értéksorrend” is lehetett a következő nemzetiségeket: magyar, német, szlovák (tót), román, rutén, horvát, szerb, bunyevác, sokác, zsidó, cigány, vagy.

26. Az 1941-es népszámlálás, KSH Könyvtár, Budapest, 1979. 4. k. 14. l.

27. Az 1941-es népszámlálást elemző szócikk külön le is szögezte, hogy a **nemzetiség** nem tévesztendő össze az állampolgársággal és nem egyezik szükségképpen az anyanyelvvel, de nem egyértelmű a származással sem. Külön fölhívták a kérdező biztosok figyelmét arra, hogy kizárólag a megszámlált állapíthatja meg a maga nemzetiségét „minden objektív ismérvtől függetlenül”. Magyar Statisztikai Szemle, 1943/5-6. sz. 244. l.

28. Fogarasi, 1944. 8, 9-12. l.

29. Magyar Statisztikai Évkönyv, 1942. 16-23. l.

30. Thirring, 1983. 9. l.

31. Thirring, 1983. 41. l.

32. BpFL, Az 1941-es népszámlálás adatai, IX. ker. 384, 385. l.

33. Orvosi Hírlap, 1943. július 24. és 1943. augusztus 7. Röviddel a felszabadulás után egy cigányszakértő szintén elfogadva kiindulási pontként a hatósági orvosok becslését, az

1946-os Magyarországon körülbelül 100 ezerre becsülte a cigányok számát. (Kálmán, 1946. 656-657. l.)

34. Az adatokat közli: Balogh, 1937. 181. l.

35. Felsőbányai polgármester 1301/1944. sz., február 23-i jelentése a BM-nek. OL-K150-BM ált. 3573.cs. IV. 32. 284-285. l. A jelentés szerint 4309 lakos 86 százaléka magyar, 11,70 százaléka román és 1,93 százaléka (tehát körülbelül 80-85 fő) volt cigány nemzetiségű.

36. Bergstein, 1910. 186. l.

37. Bergstein, 1910. 187. l.

38. Bergstein, 1910. 187. l.

39. Bergstein, 1910. 188-189. l.

40. Bergstein, 1910. 189-190. l.

41. Kemény, 1976. 42. l.

42. Kemény, 1976. 50. l.

43. Erdős, 1958. 157.l.

44. Erdős, 1958. 152. l.

45. Erdős, 1958. 153-159. l.

46. Erdős, 1958. 162. l.

47. Erdős, 1958. 163-164. l.

48. Kemény, 1976. 5. l. Palkovics Éva megállapítását az Előszóban olvashatjuk.

49. Kemény, 1976. 13. l.

50. Kemény, 1976. 14. l.

51. Kemény, 1976. 15. l.

52. Kemény, 1976. 38-39. l.

53. Kemény, 1976. 23-26. l.

54. Kemény, 1976. 26-27. l.

55. „Cigányok és nem cigányok között a különbség 150 évvel ez előtt jóval kisebb volt, mint ma. Ismertek a 19. század eleji útleírások, amelyek bőven számolnak be föld alatti kunyhókról, állat és ember közös lakásáról. Azóta a falusi és városi magyarok életformája teljesen átalakult. Ha csak annyi történt volna, hogy a cigányok nem tartottak lépést a civilizációs fejlődéssel, akkor is a távolság növekedéséről kellene számot kapnunk. De azt kell látnunk, hogy egész rendezett megélhetéssel rendelkező népcsoportok vesztek el kereseti forrásukat. Az első világháborúig a távolság növekedéséről beszélhetünk, a 18. században is Magyarországon lakó cigányok lépést tartottak a magyar társadalom lassú és fokozatos átalakulásával, de a bevándorlók sokasága természetszerűleg alacsonyabb szintről indult.” – írja Kemény, 1976. 50. l.

56. Déry, 1908, 49. l.

57. Kemény, 1976. 55-56. l.

58. Kemény, 1976. 50, 54. l.

59. Erdős, 1958. 159. l.

60. Erdős, 1958. 163-164. l.

61. Csalog, 1973. 39. l.

62. Kálmán, 1946. 657. l.

II. FEJEZET

1. Szabó, 1984-85. 72. l.

2. Szabó Miklós indián-cigány-néger hasonlatát publikálásakor egyes cigányszakértők heves ellenkezéssel fogadták. Bár az 1945 utáni cigány-viták nem tartoznak dolgozatom tárgyához, itt csak utalni szeretnék arra, hogy Ignotus Pál már 1908-ban a Nyugat-ban a cigányproblémáról gondolkodva az Egyesült Államok példáját hozza föl, ahol, mint írja az indiánokat is rezervátumba zárják. Ignotus fölteszi a kérdést: „Hogy a territórium-rendszer vinne-e velük szemben valamire (tudniillik: a cigányokkal szemben – K.L.) vajh ki tudja? Ehhez mindenekelőtt territórium kellene, mert föld nélkül, nagyobb mozoghatás nélkül mintegy karámba terelné a cigányokat, de még takarmányt sem igen adva nekik, mint ahogy egyszer-másszor nálunk megpróbálták: az bizonyára nem megoldás. Érdekesnek érdekes volna ennek a különös népnek valamely zárt földterületen megadni a lehetőséget, hogy éljen, s ha tud fejlődjön tovább a maga természete, törvényei, képességei szerint.” (Ignotus, 1908. 479. l.) Ignotus mellett a cigánykérdéssel foglalkozó egykorú szakirodalomban többször fölmerült a cigányok rezervátumba zárásának gondolata. Így például az egyik csendőrtiszt, amikor 1932-ben arról elmélkedett, hogy milyen megoldási módokat lehetne találni a cigánykérdés megoldására, szó szerint a következőket írta: „Illetékes tényezők eddig elhanyagolták a kérdés rendezését, kevés komolyságot mutattak a cigánykérdés megoldására, csak egy brutálisabb közbiztonsági zavar alkalmával történtek némely látszólagos intézkedések. Ez az erőltetett buzgalom azonban csak addig tartott, míg a napi sajtó foglalkozott az esettel ... A napi sajtó ... a kóborcigányok ügyével hiába foglalkozott évtizedeken át, arra mutatva, miként volna lehetséges az országban szabadon kóborló, bűncselekményt bűncselekményre halmozó félvad indiánokat a társadalomba beolvasztani ...” Tisza, 1932. 23. l.

3. Kemény, 1976. 14-15. l.

4. Kemény, 1976. 17. l.

5. O. Nagy, 1966. 113-115. l. A szaktudós Herman Antal szerint „A cigánytermészet ellentétes vonásai a közmondásoknál is nyilatkoznak. A cigány konfidens és bizalmatlan, szószátyár és titkolózó, naív és hazug. A beszédet ügyesen tudja arra használni, hogy elpalástolja vele igazi gondolatait.” (M.S.K. 1893, 40. l.)

6. Balogh, 1908. 3. l.

7. Rónai, 1908. 592. l. Ugyanez a szerző írja a következőket: „A megvetett vad üldözésének ez az érzése fogja el a gazdatársadalomhoz közlálló hatóságokat is. A cigányokkal szemben egy külön harci jog alakult ki, amelyek a legbrutálisabbak a mai társadalmon belül keletkezett összes harci jogok közül.”

8. MSK, 1983. 73. l.

9. MSK, 1983. 69. l.

10. Szabadgondolat, 1912, 324. l.

11. Rónai, 1908, 594-5. l.

12. MSK, 1893, 36. l.

13. Liszt Ferenc a zsidókat a betegek, rossznak tartott modern polgári-tőkés fejlődés előidézőjének és fő haszonélvezőjének tartotta. A cigányokat viszont par excellence ősi természeti népnek. Liszt cigányok iránt érzett rajongása korában korántsem nevezhető egyedülálló jelenségnek. Szépirodalmi és zeneművek sora bizonyítja, hogy a civilizált társadalom béklyóitól mentes cigányokat sokan idealizálták. Leghíresebb példa talán Mériméc Carmen-je, amelyből megírása után 3 évtizeddel írt Bizet operát. Liszt maga is említi Cervantes, Puskin, Goethe és mások műveit, amelyekben szintén föl-fölbukkannak a romlatlan,

szépséges, vad cigányok. A magyar népies zene az 1850-es években virágkorát élte. A többnyire cigányok által játszott dallamokban 1849 után sokan úgy vélték az elnyomott nemzet öntudata, fájdalma szólal meg. Már a 19. században megfigyelhető, hogy a **zenész cigányokat** a maguk szerepében, mint **szórakoztató szolgákat** nagyra becsülték Magyarországon. Őket mintegy el is választották a cigányoktól, mint akikre nem jellemzőek a cigány tulajdonságok (lusta, csavargó, hazudós, lopós stb.). Minderről részletesen lásd: Lackó Mihály: Liszt Ferenc cigány-könyve és a magyarok (Kézirat, 68. l. + 10. l. jegyzet).

14. Tisza, 1932. 22. l. Még ez a nyugalmazott rendőrfőtanácsos is idézi Czinka, a híres cigányzenész példáját; „ő és két fia a Rákóczi siralma, Rákóczi kesergője, Rákóczi búcsúja stb. szerzői állítólag II. Rákóczi Ferencet Rodostóba is elkísérték.”

15. Vörösmarty Mihály: A vén cigány (1854. július-augusztus)

16. Hanák, 1985. 1091. l.

17. Jászi, 1920. 143. l.

18. Bartók, 1931. 50. l., Zsedényi, 1931. 136. l. Bartókhhoz hasonlóan csak attól óvja a cigányzenészeket, hogy néger jazzt ne játszanak.

19. Katolikus lexikon, 1931. 329. l.

20. Prágai Magyar Hírlap, 1937. április 24. l. Másnap ugyanebben a lapban a következőket olvashatjuk: „Más országokban is vannak cigányok, de sehol annyira egybe nem forrottak az őket befogadó néppel, mint éppen Magyarországon. És ez az egybeforrasztó tényező semmi más, mint a zene bűvös hatalma, amely a sors jó és rossz napjaiban közel hozta a sírva vígadó magyart és az érzelmeinek hangot adó cigánymuzsikust.” Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a szaktudós Kertész János is: „Amíg más országokban nagy ellenszenvvel fogadták és üldöztetéseknek voltak kitéve, addig Magyarországon zenéjükkel meghódították a nemzet szívét...” Kertész, 1937. 454., 455. l.

Edmund Veessenmayer 1943. december 10-i jelentésében nem fest valami kedvező képet a magyarokról. Magyarázatul többek között a következőket írja: a Magyarországon évszázadokon át uralkodott törökök vérségi beütése magyarozza a magyarok jellemének és aktuális politikájának torzulásait. Majd így fejezi be idevágó fejtegetéseit: „A cigányság is jellegzetes szerepet játszott ebben, amit zenéjük, annak művelése és kedveltsége a mai napig is világosan bizonyít. Itt vannak annak mélyebb összefüggései és egyben okai, hogy a magyar miért nem antiszemita.” Közli: Wilhelmstrasse, 744. l.

21. A „nemzeti” irány megalkotta a magyar zene ideálját is, a szentimentális álnépdalokban, a népszínű dalokban és a cigányzenében, melynél a magyartól nem hogy távoleső, iránta kevésbé fogékony, de vele ellentétebb zeneiség nincs a világon. Ha van emberi lény, mely tökéletesen képtelen egy magyar kádenciát eljátszani, a cigány az – állapítja meg Fülep Lajos. (Fülep, 1934. 86. l.)

22. Lásd Eötvös József: A falu jegyzője 1-2. kötet 1845. (Bp. 1962.)

23. Arany János: A nagyidai cigányok (1851)

24. Szabó Dezső: Az elsodort falu 1919-1920. (Bp. 1944. I. kötet 77. oldal) A részeg falusi tömeg a zsidó Schönberger kocsmájába beviszi a koporsót. Balog Jancsi a falu egyetlen cigánya hegedűjével a hóna alatt: „veszett nekirohanással kezdte tépni hegedűjét és akkor minden eszét dacos elhajítással dobta el magától a mámorba szabadult nép, s egy elképzeltetlen vad halál-táncba kezdett rángani.”

25. Erdélyi József: Fekete hattyú című verse (Bp. 1944. 57-58. l.):

„Faluvégi cigányputri
belsejéből hegedű rí,
Folyik ajtón, ablakon ki,

eresz csurrantja – cseppenti,
szél ragadja és elejti,
de az ember nem felejt ...
Vályogvető barna fattyú
zokog, mint a fekete hattyú.”

Ugyanebben a kötetben a Farkasverem című versben (uo. 118-119. l.) a farkasverembe esett cigányt biztatja a költő, hogy hegedüljön az életéért. A Hegedű című versben így ír: (im. 136-37. l.):

„Eledele fenyőgyanta,
haszna-kára szellő nóta
cigány a szeretője,
magyar a fizetője.”

Ugyanebben a kötetben Cigányok című vers (Erdélyi im. 164. l.) a cigánynyomor festői képe. Lásd még ugyanebben a kötetben az Isten kezében; Cigánylakodalom és a Marinca című verseket.

26. Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. (Bp. 1920. 332. l.)

27. Erről részletesen lásd Lackó, 1966, Karsai, 1978. és Karsai 1988., valamint Karsai 1989.

Veres Péter 1940. június 19-én Kádár Lajoshoz, a „Cigányok” című regény írójához írott levelét Miklóssy János tette közzé a Kritika 1987. októberi számában, 21-22. l.

28. Veres Péter: „Faji” szocializmus vagy „tisztá” szocializmus? Válasz Fejtő Ferencnek (Szocializmus, 1937. július. Közzétette: Nagy Sz. P. 1990. 355. l.)

29. Fejtő Ferenc: Fajkérdés és szocializmus. Viszontválasz Veres Péternek. (Szocializmus, 1937. július. Közzétette: Nagy Sz. P. 1990. 369-370. l.)

30. Németh, 1936-1946. 168, 184. l. A színdarabra Vörös Károly hívta föl a figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

31. Tisza, 1932. 23. l. Kertész, 1937. 454-455. l. a következőképpen ír: „A cigánykérdés a fajok harcában igen háttérbe szorult. Gyakran vetődött fel a kívánság, hogy ez az Indiából származott népfaj egy helyen központossá legyen ... Amíg más országokban nagy ellenszenvvel fogadták és üldöztetéseknek voltak kitéve, addig Magyarországon zenéjükkel meghódították a nemzet szívét és a mai népi zenének nagyon jelentőséges művelői.” Könyű, 1939. 6. l. a következőképpen fogalmaz: „Érthetetlen az a közönyösség, mellyel úgy a hivatalos Magyarország, mint a társadalom eltekint ezen nagyfontosságú kérdés fölött.” (tudniillik a cigánykérdés fölött – K.L.) A sokoróaljai főszolgabíró 1939. április 3-án a győri alispánnak írott jelentésében a következőképpen foglalta össze véleményét: „Ezt az értéktelen kóbor fajt nem vette észre a köz, vagy ha észrevette, legfeljebb csak helyi zaklatásokkal kívánta kóborlását akadályozni.” Gy-SML/Győr, a sokoróaljai főszolgabíró 1939. április 3-i jelentése az alispánnak 1526/1939.

32. A Társadalomtudomány című folyóirat 1922-1943 közötti évfolyamaiban összesen egy cikk foglalkozik kizárólag a cigányproblémával.

A Nemzeti Figyelő című újság 1936-37-38-as évfolyamaiban egy cikk érinti a cigánykérdést (Orsós professzor már idézett 1937-es cikkéről van szó), 1939-ben egyetlen egy darab visszhang nélküli rövid, félhasábos cikk foglalkozik a cigányproblémával, de ennek szerzője is csak értetlenkedik, hogy miért néz el a magyar társadalom a cigánykérdés fölött. Könyű, 1939. 6. l.

Az Egyedül vagyunk című újságban, a tisztán faji kérdéssel foglalkozó cikkeken, tanulmányokban nem szerepel a cigánykérdés.

1942. június 19-én a „Csendes heti híradó” rovat apró színes hírei között csak azt tudjuk

meg, hogy Bécsben 3 helyen muzsikál ez idő tájt magyar cigány, esténként valóságos népvándorlás indul a vendéglők felé.

Ugyanez mondható el az Összetartás című nyilas napilap 1943-44-es számairól. Egyetlen különbség, hogy 1944 tavaszán feltűnően megszorodnak a cigányok által elkövetett apróbb-nagyobb bűncselekményekről szóló rövid hírek.

A Magyar Futár című újságban 1944 folyamán egyetlen szót, fényképet, karikatúrát sem közölnek a cigányokról. Pedig ebben az esetben Magyarország talán legnagyobb példányszámú képes hetilapjáról van szó, 1944 elején már több mint 600.000 példányban jelent meg a lap.

33. Endre 1934. 6. 1. Cikkére még csak vitatkozó írás sem jelent meg a Nemzeti Figyelő hasábjain. De néhány héttel később ugyanez az újság meghatott hangú nekrológban búcsúztatta Bura Károly cigányprímást és ennek ürügyén az egész cigányságot is szeretettel köszöntötték, mint a magyar nép vendégeit, a „magyar bánat hegedűseit”. Nemzeti Figyelő, 1934. június 3.

Endre László 1938. február 17-én dr. Wünscher Frigyeshez, a „Hangya” szövetkezet vezérigazgatójához fordult levélben. Vidák Sándor, gödöllői cigányzenészre hívta fel figyelmét, aki Budapesten a „Vörös Béka” kocsmában játszott ez idő tájt. Endre arra kérte Wünscher dr-t, járjon közbe, hogy protezsáltja a Rádióban szerepelhessen. W. F. március 1-én válaszolt, és arról tájékoztatta barátját, hogy V. S. 1937. december 19-i szereplése miatt fekete listára került a Rádióban. Ugyanakkor W. F. azt is megírta Endrének, hogy Vidák József gödöllői cigányt a rádió szívesen szerepelteti. Endre 1938. március 26-án „Kedves Sándor!” megszólítással levelet írt V. S-nek és W. F-re hivatkozva közölte vele, hogy nem járt sikerrel, mivel a Rádió felére csökkentette a cigányzenekarok számát.

Ugyanezen a napon Endre még egy levelet írt V. J-nek, akit V. S-sel ellentétben nem is ismert, és W. F-re hivatkozva tájékoztatta arról, hogy a Rádió a jövőben is készsággel szerepelteti. O.L. Endre L. i. P. 1434. 5. cs. 1938, 215-218. 1.

34. Orsós 1937, 1. 1.

35. „Távol áll tőlem általánosítani a cigányokat illetően” – kezdi írását például. Könyvű, 1939, 6. 1.

36. Esti Kurír, 1941. június 10. 6. 1. Cigányok Magyarországon. Alcíme: „Emberséges eszközökkel meg kell oldani a cigánykérdést”.

37. Okályi, 1942. 1161-1162. 1. Szentkirályi, 1942. 3-4-5. 1. „Parazitának” nevezi a cigányokat. Az egész életük arra volt alapítva, hogy a gazda nép hiszékenységét, figyelmetlenségét és tudatlanságát kihasználják. Ugyanakkor ő a vándorcigányokat „fajvédő, szabadságszerető, nagy tűrőképességű” fajként írja le, akik az „ősi nomád népek erkölcséből sokat megőriztek”. (Szentkirályi im. 5-6. 1.)

38. Péter Pál 1944. 385. 1.

39. Finta, 1944. 6, 8-9. 1.

40. Csoóri, 1987. 313. 1.

41. Kubay, 1925. 212. 1.

42. Móricz, 1932. 385. 1.

43. Két évvel később, 1934. december 7-én nem kevesebb, mint 6 különböző területet sorol fel újabb jelentésében a Gazdasági Nyilvántartó Hivatal, ahonnan „a cigányoknak a környező lakosság panaszai miatt tovább kellett költözniük. A nomád cigányoknak ez az állandó költöztetése legjobban bizonyítja, hogy a város a letelepítésükre megfelelő, végleges megoldásról nem tud gondoskodni”. Sz-SzML. A nyíregyházi polgármesteri hivatal gazdasági nyilvántartójának 1934. december 7. 586/1934. sz. jelentése a polgármesternek. A nyíregyházi polgármester i. 14372/1934.

44. Újfehértár, 1943. október 21. 2. l. Keszthelyi László írása.

45. CsML, Szegedi polgármester i. 6187/1944.

46. Az 1939: IV. tc.-t a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról 1938. december 23-án nyújtották be. 1939. február 24-én, 28-án, március 1-től 3-ig, 7-től 10-ig, 13, 16, 21-től 24-ig, 27, április 20-21, valamint 28-án vitatták meg, a Felsőházban április 15, 17, 18, valamint 28-án vitatták meg.

47. KN, 1939. január 25. Drózdy egyébként körülbelül 130.000-150.000-re becsülte a magyarországi cigányok számát.

Az interpellációra válaszolni készülő Keresztes-Fischer belügyminiszter – készpénznek véve az 1930-as népszámlálás adatait, följegyezte magának, hogy Magyarországon 24.314 cigány él, közülük 7.463 cigány anyanyelvű. (Pomogyi, 1987. 7. l.)

48. FN, 1939. április 18.

49. KN, 1941. február 5.

50. KN, 1941. február 12.

51. FN, 1941. július 18.

52. FN, 1941. július 18.

53. Magyar Törvénytár, 1941. évi tc-k 58. l.

54. KN, 1941. november 12.

55. Gergely, 1927. 128. l. Bergstein Béla már idézett szociográfiájában ezt a fajta eljárást nevezi „cigányvadító közigazgatás”-nak. Keserű gúnnyal idézi egy Szabolcs megyei csendőr-őrmester szavait, a magyar „cigánytelepítő módszer”-ről: „Minden csendőrörnek megvan a maga körzete. Ha azon belül egy cigánykaravánra találunk, azt elverjük, a szomszéd körzet határáig kísérjük. Ott a másik csendőrör akad rá, ez ismét elveri és a szomszéd körzet határáig kíséri. Ez így megy a végtelenségig.” (Bergstein, 1910, 189-190. l.)

56. Gergely, 1927. 159. l.

57. Gergely, uo. 160. l.

58. Herman, 1928. 83-84. l. Tisza Miksa rendőrfőtanácsos 1932-ben a hivatásos cigányzenészek kivételével valamennyi „kóbor és faluvégi vályogvető cigánycsecsemőt” állami gondozásba szeretne vétetni és ilyen értelmű törvény kiadását sürgette. (Tisza, 1932. 23. l.)

59. Paksi-Kiss, 1931. 749. l.

60. Endre, 1934. 6-7. l., Kiss, 1936. 373. l.

61. MSK, 1893. I. 46. l.

62. Kiss, 1936. 373. l.

Paksi-Kiss, 1931. 749. l. Mint tipikus példát írja le a következő esetet: Egy rabló cigány beállít egy gazdálkodó magyar emberhez, aki 19-20 évvel azelőtt elvállalta egy cigány keresztapaságát. Segítségével anyakönyvi kivonatot kap, ennek révén községi bizonyítványt, ezzel pedig arcképes iparigazolványt. Az egész folyamat alatt – jegyzi meg Paksi-Kiss Tibor – senki sem kérdezte honnan jött, mit csinált eddig, vagy ha kérdezték is elhitték az ő bemondásait.

Kiss, 1936. 278. l. Szintén mint tipikus esetet írja le a Disznósd községben történetet. Ebben a községben az ottani cigányok közbenjárása és tanúskodása alapján a lelkészi hivatalban keresztlevelet kapott egy cigány. A községi előljáróságban erkölcsi bizonyítványt adtak neki. Az ózdi főszolgabíró arcképes vándoripari engedélyt adott ki számára. 3 különböző névre, 3 helyen csinálta meg ugyanezt, míg az egri törvényszék bizonyított közokirathamisításért el nem ítélte a cigányt.

63. Kiss, 1941. 608. l.

64. Kaposi, 1941. 326. l.

65. Ille, 1941. 235. l. Cikkében miután beszámolt arról, hogy milyen bravúros gyorsasággal nyomozta ki cigány tolvajait, elítélőleg szól a battonyai, magyarbánhegyesi és hódmezővásárhelyi központi őrök járőreinek cigány nyomozások ügyében tanúsított nemtörődöm, lusta magatartásáról, akik nem végeztek rendszeresen a cigányok ellenőrzését.

Kaposi, 1941. 325. l. A csendőrség központi nyomozóparancsnoksága külön felhívta az őrök figyelmét, hogy a cigányokról ujjnyomatot készítsenek. Ezt hiába írták elő. 1939. január 1. és 1940. június 30. között 57 csendőrőrs ellenőrzése során kiderült, hogy 123 cigányt fogtak el, de csak 36-ról vettek ujjnyomatot, és megelégedtek a cigányok által bementett hamis nevekkal.

66. Finta, 1944. 17, 20. l.

67. Vassányi, 1936. 3-4. l.

68. Vassányi, im. 4. l.

69. Vassányi, im. 4-5. l.

70. Vassányi, 1936. 46. sz. 3-4. l.

71. Vassányi, im. 4. l.

72. Vassányi, im. 5. l.

73. Vassányi, 1937. 47. sz. 5. l.

74. Kemény, 1937. 2. sz. 1. 5-9. l. Vassányi új érveket nem tartalmazó válaszát lásd Vassányi 1938. 17. sz. 3-5. l.

75. Nagy, 1937. 2. sz.

76. Lukcsics, 1937. 2. sz.

77. Esti Kurir, 1937. március 24. 10. lap

A Pesti Naplóban Szász Zoltán utasította el a cigányok sterilizálásának gondolatát. Az ezt az ötletet fölvető községi bírót vagy jegyzőt „különös vidéki hatalmasságnak” nevezi, és ezt a „vidéki gondolatot” is arra tartja jellemzőnek, hogy „milyen kicsibe veszik ma éppen hatósági emberek az állampolgárok emberi jogait, amelyek közé kétségtelenül a szaporodás is odatartozik”. Az ötletet Szász teljes joggal „fél kivégzésnek” nevezi és megállapítja: „Ma minden embercsoport, amely bármiféle szempontból különbözik a többségtől, ki van téve annak, hogy egy-kettőre üldözött vaddá válik.” Példaként a protestánsokat említi, akik már érezhetnek mindenféle enyhe nyomásokat, valamint a zsidókat, akik egyáltalában nem enyhéket érezhetnek. Szász felháborodottan támadja azt a jelszót, hogy a „törzsökös magyarságot kell mindenekelőtt támogatni”, hiszen ez a jelszó a Magyarországon élő germánokat és szlávokat is sérti, és megállapítja az egész ötlet faji értelmetlenségét. Befejezésül leszögezi: mihelyt egy államban elhomályosul az állampolgári jogegyenlőség, s az egyéni képességek szerint való értékelés elve, rögtön minden bokorban kisebbségek keletkeznek és megindul egy hol szelídebb, hol vadabb kisebbségüldözés. A cigányokra különben most a rasszelméletek elterjedésének következményeként világszerte kissé rájár a rúd. Szász kiemeli, hogy ennek az elméletnek logikus következménye, hogy mindenkit vissza akarnak küldeni őshazájába, a cigányokat ezek szerint Indiába, akik viszont – hangsúlyozza Szász – nem akarnak visszamenni, jobban tetszik nekik az európai civilizáció, „... ahol az emberek, főleg a nők sokkal inkább hajlamosak zenészi tehetségük és szerelmi képességeik méltánylására, mint a sterilizálásukra”. (Szász, 1937. 5. l.)

78. Balogh, 1937. 213-214. l.

MK, 1938/42. sz., 8. l. Tolna vármegye alispánjának 16.2876/1938. sz. rendelete. A kiütéses tífusz ellen való védekezés. Demtsa, 1939. 898-899. l.

79. Heiczinger, 1939. 900-903. l.

80. Olay, 1939. 333. l.

81. Gesztelyi, 1940. 27-28. l. A cigányok vidéki gyűjtőtáborokba való összegyűjtését javasolta többek között Könnyü, 1939. 6. l., 1941. augusztus 1-én a Pesterzsébeti Új Lap egyik névtelen olvasója, valamint Szentkirályi 1941. 1075, 1077, l., igaz ő „csak” el akarja választani a cigányokat és magyarokat azáltal, hogy az előbbieket „rezervációba” záratná. Cigány munkatáborokat javasolt még Székely, 1942. 940. l.

82. Szentkirályi, 1942. 9. l. Konkrét javaslata egyébként az volt, hogy ha már a háború végéig gondolni sem lehet a cigányoknak az országból való kitelepítésére, legalább egy vagy több internáló táborba kéne őket összegyűjteni. (im. 11-12. l.)

83. Heiczinger, 1942. 941-945. l.

84. Borsy, 1942. 1155; Nagy, 1942. 1157. l.

85. Okályi, 1942. 1160-1161. l. Okályi dr. a sterilizált cigányokat munkatáborba záratná, de külön a férfiakat és a nőket. (im. uo.) Az Orvosi Hírlap 1941. június 21-i száma 3. oldalán olvashatjuk: „Közigazgatásunknak is választania kell tehát a törvény betűje és az ügy érdeke között”. A szerző Németország példáját hozza, ahol kiderült, hogy az ilyen jellegű problémákat, mint a cigánykérdés, a jogegyenlőség, az emberi, szabadság ortodox elveinek szellemében bürokratikus elintézni nem lehet.

86. Győr vármegye levele a belügyminiszterhez. 343/Biz., 6619/1921. 1921. november 21-én az alispán, mint közgyűlési határozatot szétküldte az ország vármegyéinek, egy példányát a Csongrád Megyei Levéltárban a csanádi alispáni iratok között találtam meg, 5570/1944. sz.

87. Komárom vármegye törvényhatósági bizottságának 1921. december 21-én kelt határozatát szintén megküldte a vármegyéknek, egy példánya megtalálható: CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

88. Részlet Zala vármegye törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvéből 1922. február 13. Egy példánya megtalálható: CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

89. Heves vármegye törvényhatósági bizottsága véghatározata 1922. március 21. Egy példánya megtalálható: CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

90. Csondrád vármegye törvényhatósági bizottsága véghatározata 1922. május 31. Egy példánya megtalálható: CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

91. Csanád-Arad-Torontál vármegye törvényhatósági bizottsága véghatározata 1922. június 8. CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

92. Tolna vármegye központi járásának főszolgabírája az alispánnak 1928. október 28. TML, alispáni i. 16.185/1928.

93. Veszprém vármegye törvényhatósági bizottsága 1934. szeptember 19-én kelt 20.609/1934. sz. véghatározata. Egy példánya megtalálható CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944. Ebben a véghatározatban olvasható többek között szó szerint a következő indoklás: „ezeknek a hordáknak az országon keresztül-kasul vándorlása nemcsak kulturális szempontból nem engedhető meg, hanem közbiztonság és közegészségügy tekintetében is nagy veszélyt rejt magában.”

94. Csanád-Arad-Torontál vármegye törvényhatósági bizottsága véghatározata 1934. november 8. CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

95. Fejér vármegye alispánjának átirata Csanád-Arad-Torontál vármegye alispánjának 1936. január 20. 319/1936. sz., CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

96. A mezőkovácsházi főszolgabíró 1936. március 26-án kelt 1991/1936. sz. jelentése az alispánnak. CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

97. Részlet Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1938. május 12-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből. BML, alispáni i. 11.846/1938.

98. BML, alispáni i. uo.

99. A sokoróaljai főszolgabíró 1939. április 3-án kelt 1526/1939. sz. felterjesztése Győr vármegye alispánjának. Gy-SML/Győr, a sokoróaljai főszolgabíróság iratai i.

100. A tószigetcsilizközi főszolgabíró 1150/1939. sz. valószínűleg április első napjaiban frott előterjesztése az alispánnak, Gy-SML/Győr, tószigetcsilizközi főszolgabíróság i.

101. A pomázi főszolgabíró előterjesztése az alispánnak, 1940. július 6. 3550/1940. PML, alispáni i. 68.090/1940.

102. Fejér vármegye alispánja átirata 1940. január 24. 47/1940. Egy példánya megtalálható BML, alispáni i. 4009/1940.

103. A pécsi, IV. csendőrkerület pk. 228/sgt. sz. 1940. július 2-i átirata Baranya vármegye alispánjának. BML, alispáni i. 18.255/1947.-

104. Sárvári főszolgabíró 1941. december 12-i jelentése az alispánnak, 83/1941. sz. Vas ML, alispáni i. 3604/1946. A sárvári főszolgabíró 1940-től 1944-ig Galba Vince volt.

105. Vas ML, alispáni i. uo.

106. A Vármegye, 1942. május 20. 4. oldal

107. Sárvári főszolgabíró 1941. december 23., az alispánnak 83/1942. sz., Vas ML, alispáni i. 3604/1946.

III. FEJEZET

1. Lehoczky, 1881. 154. l.

2. Herman 1893. 95-96. l. utal arra, hogy az erdélyi cigányok helyzetéről 1843-ban országgyűlési bizottság készített jelentést. Ez a jelentés már éles, határozott különbséget tett a letelepedett, rendes foglalkozást folytató cigányok és a „kóborlók, kik vándor életüktől önkéntesen megválni nem képesek, kik a munkától és a rendes életmódtól a nyomornál és ínségnél inkább írtózva jobb szívvvel küszködnek a büntetéstől folytonos rettegés közt az életnek mindennapi szükségeivel, mintsem nyomorult, de tunya és korlátlan életükről lemondjanak. Ezeket mulhatlan szükséges (sic!) „megtelepíteni.” Mint Herman kiemeli, 1843-ban az erdélyi cigányokkal foglalkozó rendeleteket áttekintő országgyűlési bizottság felsorolta azokat a rendeleteket, amelyek „a cigányokat minden siker és haszon nélkül még inkább lealacsonyítják”: lakásukat nemi megkülönböztetés szerint osszák fel; saját nyelvükön ne beszéljenek; köpönyeget nem viselhetnek (hogy a lopott holmit ne tudják elrejteni); lovat nem tarthatnak; vásárokon nem adhatnak-vehetnek; a falusi elöljárók a henyélő cigányokat szorítsák arra, hogy másoknak pénzért dolgozzanak; a lustán földet művelő cigányokat testi fenytésben részesítsék; dögöt nem ehetnek; koldulási tilalom; gyerekeik ruhátlanul nem járhatnak; „hangászás és kézi mesterségek” folytatását csak abban az esetben engedélyezte, amikor az idő mezei munkák folytatására nem alkalmas.

3. 1876. XIV. tc. Magyar Törvénytár 1875-76. k. 363-397. l. A törvénycikket módosító 1908. XXXVIII. tc-ben szintén nem szerepel a „cigány” szó.

4. 1879. XL. tc. Magyar Törvénytár 1896. 13. k. 190-215. l.

5. 1886. XXII. tc. Magyar Törvénytár 1884-86. k. 405-446. l.

6. 1913. XXI. tc. Magyar Törvénytár 36. k. 1896. 327-342. l.

7. Finta, 1944. 11. l.

8. Magyarországi Rendeletek Tára, 1901. 489-494. l.

9. Belügyi Közlöny, 1916/24. szám. 567-574. l.

10. Ezt látszik igazolni az 1916. július 10-i dátummal megjelent 101.052. sz. BM rendelet Sándor János belügyminiszter aláírásával. Ebből kiderül, hogy: „mihelyt valószínűsítve látszott, hogy az előállított cigányok valamelyik községben rendes lakóhellyel bírnak, anélkül, hogy erről meggyőződést szereztek volna, őket az illető községbe utasították, illetve toloncoltatták”. A rendeletalkotó felhívja a figyelmet arra, hogy a 15.000/1916. rendelet nem vonatkozott a letelepült, vagyis rendes lakóhellyel rendelkező „helyi hatóságok előtt ismeretes” cigányokra, tehát őket „fajazonosság révén indokolatlan és meg nem engedhető zaklatásnak és sok esetben súlyos anyagi károsodásnak” alávetni Sándor János szerint „megengedhetetlen”. Hogy mennyire csak a minél rövidebb idő alatt, minél több újonc és ló megszerzésének vágya hajtotta a rendeletalkotót, azt jól bizonyítja az is, hogy ebben a módosító rendeletben Sándor dr. leszögezte: „Az előállított kóborcigányok egyelőre a részükre tartózkodási helyül kijelölt községben hagyandók”. A rendelet szerint az illetőségi községbe való utalás és a velük való mikénti elbánás iránt később ... „ha már beérkezett jelentésekből teljes áttekintést nyertem fogok intézkedni”.

11. uo.

12. 86.471/1916. BM 12. Belügyi Közlöny 1916. 705. l. Kóborcigányok gyermekeinek állami gyermekmenhelyekbe elhelyezéséről.

13. 151.041/1917. BM, Magyarországi Rendeletek Tára 1917. 2. k. 2522-2529-1. – a nyilvántartott cigányokkal való eljárásról. A rendelet Ugron Gábor aláírásával, 1917. december 16-i dátummal jelent meg.

14. Fejér vármegye alispánja 7144/1923. sz. rendelete. 1923. május 31.

15. Fejér vármegyei Hivatalos Lap, 1924/7. sz. 52-53. l. Fejér vármegye alispánja 1904/1924. sz. rendelete, 1924. február 10. A vármegye területén tartózkodó cigányok törzskönyvezése.

16. 47.083/1924. MM, Magyarországi Rendeleték Tára, 1924. április 2. 935-936. l.

Mint azt Könnyű, 1939. 6. l. megállapította: betegellátásuk, segélyezésük nem kis gondot okoz az illetékes községeknek, akik igyekeznek a nemkívánatos elemeket egymásra hárítani. Mivel illetékességük, állandó lakóhelyük nincs: végnélküli toloncolások áldozatai a szerencsétlenek (ti. a cigányok – K.L.).

17. Magyarországi Rendeleték Tára, 1925. 1. kötet, 533-534. l.

18. Herman, 1928. 81. l.

19. Magyarországi Rendeleték Tára, 1928. 1025-1026. l.

20. Magyarországi Rendeleték Tára, 1931. 451. l.

21. Magyarországi Rendeleték Tára, 1931. 515-516. l.

22. Magyarországi Rendeleték Tára, 1931. 1722. l.

23. Magyarországi Rendeleték Tára, 1932. 393-394. l.

24. 1936. január 20-án Fejér vármegye alispánja 319/1936. szám alatt küldött ebben a témában körlevelet a megyéknek. Egy példánya megtalálható: CsML, csanádi alispáni i. 5170/1944. Lásd még Kürti, 1938. 718. l. Utóbbi egyébként „minden kíméletet nélkülöző szigorú rendeletek” bevezetését sürgette.

25. Magyarországi Rendeleték Tára, 1939. 79. l.

26. MK, 1941. 27. sz. július 6. Pest vármegye alispánjának „A kóborcigányok lovaival kapcsolatos eljárás” 33.755/1941. Kig. szám alatt jelent meg az első fokú állategészségügyi és rendőri hatóságokhoz intézett körrendelete.

27. KML, Esztergom város törvényhatósági bizottságának 352/1942. kgy. sz., 15.974/1942. PM sz., 1808/1944. PM sz.

28. Vas ML alispáni i. 3604/1946. A körmendi főszolgabíró 6165/1941. sz. december 18-án kelt jelentése az alispánnak.

29. Makói Levéltár, Csanád vármegye központi járás főszolgabírájának i. 2561/1942. augusztus 7.

30. Makói Levéltár, Csanád vármegye központi járás főszolgabírájának iratai, 3154/1942. január 2.

31. A szentgotthárdi főszolgabíró 82/1942. január 2-án kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946. A vasvári főszolgabíró 71/1941. december 30-án kelt jelentésében, amelyet az alispánnak írt, megállapította: „Kóborcigányok nincsenek járásom területén, a járásom területén lévő cigányok rendes keresettel bírnak és ellenük panasz ez ideig nem merült fel.”

32. PML, Vác, szentendrei főszolgabíró iratai, 2223/1944. április 14.

33. PML, Vác, szentendrei főszolgabíró i. 2223/1944. Csobánka község elöljárósága 1371/1943. július 10-i levele a főszolgabíróhoz.

34. Vas ML, szentgotthárdi főszolgabíró i. 552/1944. A rábakethelyi segédjegyző 873/1932. sz. jelentése a főszolgabírónak 1943. június 29-én. A nagyváradai polgármester 23/OM 1943. február 5-én kelt kérvénye a belügyminiszterhez szó szerint a következőket tartalmazza: „A városban lévő nagyszámú zsidó-, cigány- és szegénybetegek ellátására, a városi orvosok tehermentesítésére kért két munkaszolgálatos zsidóorvosok kirendelését elrendelni méltóztatásuk”. OL, Filmtár, I. sorozat 3. doboz. BM ált. i. 1944. XIV-XVI.

35. Erről lásd Szentkirályi, 1941. 1075; Szentkirályi 1942. 7-8. l.

36. KML, esztergomi polgármester i. 664/1948. A kir. tanfelügyelő 1943. január 4-én kelt kimutatása.

37. Kuntár, 1932. 672.

38. Erről említést tesz a 151.041/1917. BM rendelet, Magyarországi Rendeletek Tára, 1917. 2. k. 2522-2529. l.

39. FML, a sárbogárdi járás főszolgabírójának iratai, 4416/1917. a csendőrkerület szárnyparancsnoka 1917. július 24-i dátummal értesítette a főszolgabíró, hogy augusztus 1-5. között tartja meg a razziát.

40. Erről panaszkodott a mezőkovácsházi járás főszolgabírája. 5396/1928. CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944.

41. A battonyai főszolgabíró 1929. december 19-én jelentette, hogy „1929-ben minden hó 2. szombatján razziát tartott kóborcigányok feltalálása végett, de egész évben egyet sem találtak”. CsML, csanádi alispán i. 5570/1944.

42. CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944. A szegedi V. csendőrkerület szentesi osztályának 594/1930. sz. szeptember 23-án kelt felirata az alispánhoz. A mezőkovácsházi főszolgabíró is egyetértését fejezte ki 1930. október 2-án kelt 5468/1930. kig. sz. jelentésében az V. csendőrkerület szentesi osztályparancsnokságának 594/1930. sz. megkeresésével: „Az egyes őrsparancsnokságok ugyanis helyi és személyi ismereteiknél fogva alaposan tájékozva vannak arról, hogy őrskerületeikben (sic!) hol tartózkodhatnak kóborcigányok és így külön razziák elrendelése nélkül előállíthatók azok. Nem tartom szükségesnek, hogy a csendőrőrsök tisztán kóborcigányok összeszedése végett gyakrabban tartsanak razziákat.” A nagylaki főszolgabíró 1930. október 3-án ezzel egyetértését fejezte ki 4179/1930. sz. jelentésében, az eleki főszolgabíró két soros levelében ugyanezt írta, ugyanezen a napon 183/1930. sz. alatt.

43. CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944. Bihar vármegye alispánjának 1965/1935. sz. átírata a csanádi alispánhoz és a csanádi alispán 7363/1935. sz. rendelete.

44. CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944. A csanádi alispán 9026/1939. sz. május 19-én kelt határozata. Vas vármegye alispánja 95/1936. eln. július 31-én kelt határozatával értesítette a szentgotthárdi, körmendi, vasvári, sárvári és celldömölki főszolgabírákat, hogy Zala vármegye alispánja 1936. július 25-ről augusztus 8-ra halasztotta az általános cigányrazzia megtartását. Vas ML, celldömölki főszolgabíró i. 66/1936. eln.

45. BAZ ML, alispáni i. 1574/1944. Dr. Papp alezredes 76/1938. sz. szeptember 28-i átírata az alispánnak.

46. CsML, csanádi alispáni i. 5570/1944. Békés vármegye alispánja 18.521/1942. szeptember 15-én kelt átírata a csanádi alispánhoz.

47. PML, alispáni i. 68.090/1940. A ráckevei járás főszolgabírójának 3.137/1939. jelentése, 1940. május 15.

48. PML, alispáni i. 68.090/1940. A tolnai alispán 6.722/1940. értesítése Pest vármegye alispánjának 1940. április 11. szerint ő május 10-én tartja a cigányrazziát. A csongrádi alispán (3.247/1940.) május 25.-én, komáromi alispán (9.155/1940.) június 6.-án, hevesi alispán (9.260/1940.) május 20.-án, Jász-Nagykun (8.263/1940.) május 22.-én, október 5.-én tartotta a cigányrazziát.

49. PML, alispáni i. 699/1941. sz. alispáni jelentés 1941. február 8.

50. Vas ML, alispáni i. 3.604/1946. Zala vármegye alispánjának 22.955/1942. sz. jelentése 1942. június 10. A szombathelyi III. csendőrkerület 17/1942. sz., december 7-én kelt jelentése a Vas megyei alispánnak megállapítja, hogy Sárvár községben november 9-én, Körmenden november 12-én, Vasváron november 16-án a csendőrkerület már tartott razziát és a folyó évben még: „A szentgotthárdi és muraszombati járásokban” tervezik razzia tartását. Mint a

csendőrkerület parancsnoka megjegyezte: „Egyéb helyeken razzia tartását, tekintettel a létszámviszonyokra és a legutóbb megjelent közellátási rendelettel kapcsolatos teendőkre a folyó évben nem tervezem.” Vas ML, alispáni i. 3.604/1945.

51. PML, alispáni i. 56.506/1942. Fejér vármegye alispánja 5.313/1943. március 1-i átírata Pest vármegye alispánjának.

52. Mátéffy, 1933. 345. Az esztergomi polgármester 1942. október 31-én írt át Pest vármegye alispánjának. Ebben szó szerint a következőket írja: „Sajnálatosan észlelt körülmény, ha valamely törvényhatóság területén szigorúbb ellenőrzés alá vonják a kóborcigányokat, a szomszédos törvényhatóságok és városok területére tódulnak át, főleg akkor, ha razziát tartanak”. Erre hivatkozva előre értesítést kér a razzia időpontjáról, hogy ugyanabban az időpontban tudják ők is a cigányrazziát megtartani. PML, alispáni i. 55.506/1942.

IV. FEJEZET

1. Döring, 1964. XVI. fejezet, 78-84. 1. és Molnár 1938. 5-6, 29. 1.
2. Kenrick – Puxon, 1972. 60-61. 1.
3. Hundsalz, 1978. 93-94. 1.
4. Kenrick – Puxon, 1972. 64. 1.
5. Kenrick – Puxon, 1972. 70-71. 1.
6. Kenrick – Puxon, 1972. 72. 1.
7. Hundsalz, 1978. 95-96. 1.
8. Hilberg, 1961. 137-138. 1.
9. Döring, 1964. 87-98. 1. és Kenrick – Puxon 1972. 77-81. 1.
10. Döring, 1964. 100-118. 1. és Kenrick – Puxon 1972. 83-84. 1.
11. Hilberg, 1961. 142-143. 1.
12. Hilberg, 1961. 295-296. 1.
13. Döring, 1964. 153-167. 1.
14. Magyar Nemzet, 1963. június 6. 4-5. lap A.B. 9620. sz. fogoly: Az auschwitz-i cigányláger
15. uo.
16. Langbein, 1975. 26. 1.
17. Langbein, 1975. 27. 1.
18. Szmaglewska, 1958. 18, 301, 1.
19. Langbein, 1975. 54. 1.
20. Langbein, 1975. 98. 1.
21. Langbein, 1975. 233-234-235. 1.
22. Langbein, 1975. 322-324. 1.
23. Shirer, 1981. 979., Döring, 1964. 174. 1., és de Gaulle, 1962. 80-81. 1. valamint Hilberg, 1961. 608. 1.
24. Smolen, 1969. 21. 106, 45. 1.
25. Langbein, 1975. 108. 1. Szintén Langbein (im. 459) idézi Hermine Horvath 1958-as visszaemlékezését: „A 27-es blokkban gyakran voltam ór éjszaka. Körülbelül 2-300 méter volt köztünk és a krematóriumok között. Ott az emberek egy nagy gödröt ástak, egy tűz égett benne. Eleinte minden használhatatlant abba dobáltak. Egyik éjszaka az egész blokkot bezárták. Senki sem mehetett ki, még nem is nézhettünk ki. Ez biztos jele volt annak, hogy ismét több ezer embert visznek a halálba. Iszonyatos kiabálásokat hallottam. Ez arra indított engem, hogy kinyissam az ajtót és kinézzek, tudva, hogy megölnek, ha észrevesznek. Olyan szörnyűséget láttam, hogy elájultam. Élő embereket dobáltak a lángok közé. Azóta epilepsziás rohamaim vannak ... Legnagyobb örömöm az lenne, ha ismét dolgozhatnék, de ez nem lehetséges. Amint napsütés ér, rosszul leszek. Az orvosok mindebből semmit sem értenek. Nem tudják elképzelni, hogy mit éltünk át.” Hermine Horvath néhány hónappal később meghalt, 35 éves sem volt még.
26. Döring, 1964. 189-191. 1.
27. Galinski 1983, Ciechanowski 1983, Jablonski 1983.
28. Ciechanowski, 1983. 11-12. 1.
29. Jablonski, 1983, 9-10. 1.
30. Gelinski, 1983. 1-9. 1.
31. Hilberg, 1961. 392. 1.
32. Hilberg, 1961. 642. 1.

33. Necas, 1975. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Roboz Istvánnak, aki a tanulmány magyarra fordításában segítségemre volt.

34. Kiss, 1941. 608. l.

35. 1942. június 30. A BM 15.341/1942. VII. res. jelentése beszámolt arról is, egy szlovák rendőr „bemondására” hivatkozva, hogy a cigányoknál „kivételezett nem lesz, vagyonukat nem veszik el és nem árverezik el, hanem hagynak időt arra hogy maguk értékesítsék ingó és ingatlanaikat”. OL, Miniszterelnökség iratai 1942. P-22.471.

36. 1943. június havi helyzetjelentés, 3/8-1943. Rozsnyó – PIA 651.f-2/1943-4-1006. Szlovákiai hírek.

37. Lengel-Krizman, 1986. 29-42. l. Ezúton mondok köszönetet A. Sajti Enikőnek a tanulmány magyarra fordításáért.

38. Bernadac, 1979. 411-412. l.

39. Hilberg, 1961. 438-439. l.

40. Gilbert, 1982. 141. l.

41. Hilberg, 1961. 241, 244. l.

42. Thurner, 1983.

43. Sijes, 1979.

44. Kenrick – Puxon, a levéltári adatokkal ezúttal sem törődve az általa 500 főre becsült hollandiai cigánylakosság valamennyi tagját „meggyilkoltatja” Auschwitzban. (Kenrick-Puxon, 1972. 241. l.)

45. Gotovitch, 1976.

46. Kenrick-Puxon Belgiumban is meglehetősen önkényesen bánik az adatokkal. Bár ismerték J. Gotovitch kutatási eredményeit, kereken 500 főben állapították meg a belga cigányhalottak számát. Kenrick-Puxon, 1972. 241. l. Lásd még Gotovitch, 1976. 165. l. 20. jegyzet.

V. FEJEZET

1. Finta, 1944. 7. 1.
2. Bodó, 1944. 8. 1.
3. OL. Mikrofilmtár, Serédi J. i. 3226.d. 1944. március 30.
4. Összetartás, 1944. május 4. 9. 1.
5. Kolozsvári Estilap, 1944. május 24. 5. 1. „Cigányveszély Nagykovácsán”, aláírás nélkül
6. Fejérmegyei Napló, 1944. május 30. 3. 1. „Fehérvári népzeneészek a Vöröskeresztért”, aláírás nélkül 1944. június 1-én a Makói Újság is hírt adott arról, hogy a német hadsereg főhadiszállására hívtak meg egy magyar cigányzenekart. Az újság büszkén adja hírül, hogy „Budapest legjobb cigányait sikerült összeverbuválni”. (Makói Újság, 1944. június 1. 3. 1.)
7. Bartos László: A fehérvári hetivásáron. Fejérmegyei Napló, 1944. június 15. 2. 1.
8. Apor László: Miért idegen és alacsonyrendű nép a zsidó? (Harc, 1944. június 17. 6. 1.)
9. Összetartás, 1944. július 2. 5. 1. Szegedi Gyula: Nagykovácsi mozaik. „A cigányok most Nagykovács első számú közellenségei”
10. Keszthelyi László: Traktusba az oláh cigányokat! Fejérmegyei Napló 1944. július 8. 3. 1.
11. Dr. Kontra Miklós ügyvéd levele Endre Lászlóhoz, 1944. július 10. Eredeti géppel írt levél. K.M. saját kezű aláírásával. OL, Endre L. i. P. 1434/19. cs.
12. Csávossy Leó: A magyarországi cigánykérdés tíz akasztófa árnyékában. Meg kell szüntetni a magyar falvak állandó veszedelmét. Esti Újság, 1944. július 20. 7. 1.
13. Soproni Hírlap, 1944. július 21. 3. 1. A megye területén élő cigányoknak is bele kell kapcsolódniuk a gazdasági munkálatokba! Aláírás nélkül; Somogyi Újság, 1944. július 25. 3. 1. A vármegye területén élő cigányokat is bele kell kapcsolni a gazdasági munkálatokba. Aláírás nélkül.
14. Új Fehérvár, 1944. július 22. 4. 1.
15. Fejérmegyei Napló, 1944. augusztus 17. 2. 1. Keszthelyi László: A zsidók után a cigányoktól is megszabadulunk?
16. Összetartás, 1944. augusztus 20. 11. 1.
17. Összetartás, 1944. szeptember 6. 6. 1. 600 éves feljegyzések a Zemplén megyei cigánykérdés történetéből. Aláírás nélkül.
18. Szigetvári főszolgabíró, 71/1944. sz. jelentése az alispánnak, 1944. január 4. SML, alispáni i. 9-405/18.045/1942.
19. Nyíregyházy Pál polgármester levele a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara Szabolcs vármegyei kirendeltségének 1944. április 4. SZ-SzML, Nyíregyházi polgármester i. 9033/1944.
20. Nagykovácsi polgármester helyettesének levele az államrendőrség kapitányának, 1944. május 24. PML, nagykovácsi polgármesteri i. 1944. III/314-485.
21. BML, pécsváradi főszolgabíró i. 2514/1944.
22. Tabi főszolgabíró, 31/1944. sz. jelentése az alispánnak, 1944. június 30. SML, alispáni i. 9-405. 18.045/1947.
23. Pécsváradi főszolgabíró, 1944. július 1-i jelentése az alispánnak, BML, pécsváradi főszolgabírói i. 2514/1944.
24. BM 28.600/1943. VII. res. utasítása 1944. január 10. dr. Pásztóy Ámon miniszteri tanácsos. OL-BM körrendeletek 1943-1944. K-149. 287. cs.
25. BM 9457/1944. május 22. sz. átírata a KÜM-nek. OL-BM körrendeletek 1943-1944. K-149. 275. cs.
26. Szentgotthárdi főszolgabíró, 1944. február 8-i jelentése az alispánnak. Vas ML,

szentgotthárdi főszolgabírói i. 552/1944. Részletes létszámjelentéseket kapott 1944 elején többek között a szentlőrinci főszolgabíró, lásd: BML, szentlőrinci főszolgabírói i. 1095/1944., valamint a Pest megyei alispán, lásd: PML, alispáni i. 2047/1944.; és kaposvári kollégája is, lásd: SML, alispáni i. 9-405. 18045/1947.

27. M. kir. pécsi IV. csendőrkerület, nagybajomi őrs átírata a kaposvári főszolgabírónak, 1944. március 1. SML, kaposvári járás főszolgabírói i. 808.416/1944.

28. SML, uo.

29. Debreceni polgármester 1944. március 14-i felirata a belügyminiszterhez, 9712/1944. sz. és a BM XV. ügyosztály 284435/1944. XV. A. 1944. március 30-i válasza HBML, debreceni polgármester i. 15.577/1944.

30. Nagykőrösi polgármester átírata a rendőrkapitányságnak, 1944. március 16., PML, nagykőrösi polgármester i. 1465/1944. I. 402.

31. Erről lásd az igali (1944. április 14.); a csurgói (1944. április 19.); valamint a szigetvári főszolgabíró 1944. május 6-i jelentését az alispánnak. SML, alispáni i. 9-405. 18.045/1947.

32. Egri főszolgabíró 1944. május 5-én kelt utasítása a községi elöljáróságoknak. 3279/1944. HML, Kál község i. 1619/1944.

33. BAZML, miskolci polgármester i. 23.437/1944. Szilágyi Dezső primás és Horváth Gyula 1944. április 29-i kérvénye. A miskolci Magyar Élet című napilapban 1944. április 26-án jelent meg dr. Szlávy László polgármester rendelete a vajforgalmazásról. Ennek 3. pontja így hangzott: „Vajellátásban nem részesülhetnek a zsidók, cigányok, munkakerülők, illetve azok, akiknek rendszeres foglalkozása nincs.”

34. BML, Baranya vármegye közgyűlési jkv. 1944. május 30. 48-49. l.

35. Vas ML, szombathelyi polgármester i. 5887/1949. A szombathelyi polgármester 3493/3/1944. április 29-i határozata.

36. BML, pécsi járás főszolgabírói i. 3043/1944. április 21-én kelt átírata az egerági csendőrőrs pk-jának.

37. BML, pécsi járás főszolgabírói i. 4383/1944. A szentlőrinci körjegyző 2592/1944. május 26-i jelentése a pécsi főszolgabírónak.

38. Gy-SML/Sopron, a soproni polgármester 12.188/1944. július 5-i átírata a soproni rendőrkapitányságnak.

39. BML, Siklósi járás főszolgabírói i. 8362/1944.

40. BAZML, Abaúj-Torna vármegye gazdasági felügyelőség, Kassa 328/1944. június 26-i körlevele a községi és körjegyzőknek. Egyetlen egy választ találtam. Július 19-én az abaújkéri jegyző: „1 db cigánynő: Badai Emma” nevét adta meg, akit jegyzősége területéről idegen vármegye területére „elközvetíthető”-nek nevezett.

41. PML, Vác, szentendrei polgármesteri i. 4078/1944. dr. Beil János 1944. június 27-én kézzel írott levele a polgármesterhez.

42. ZML, Keszthelyi nagyközség főszolgabírói i. 8026/1944. Zala vármegye alispánjának 26.333/1944. július 1-én kelt határozata.

43. Gy-SML/Sopron, a csepregi főszolgabíró 1944. július 4-i határozata: „Munkakerülő cigányoknak az élelmiszerellátásból való kizárása, vendéglőkből, korcsmákból és moziszínházakból való kitiltása.”

44. PML, Vác, szentendrei polgármester i. 4078/1944. Beil dr. állampolgári kezdeményezésének meg is lett a fogantója. Beadványa hátoldalán július 13-i dátummal olvasható Rézler Gábor dr. szentendrei polgármester kézzel írott határozata: „A beadott panaszok alapján elrendelem, hogy a 16 éven felüli mindkét nembeli cigányok élelmezési jegyeket csak azon esetben kapjanak, ha igazolják a munkaadók által, hogy egész hónapban munkában állottak.

Felhívom a közellátási ügyosztályt, hogy a cigányok élelmezési jegyeit vonja be és csakis a fenti igazolások ellenében adja ki.”

45. HML, az egri alispán 14.063/1944. július 4-i rendelete, a bélapátfalvai körjegyzőség i. 1463/1944.

46. BAZML, az alispán 14.063/1944. július 6-i rendelete.

47. ua.

48. A csernelyi körjegyző 1514/1944. július 24-i jelentése az alispánnak, BAZML, miskolci alispáni i. 14.063/1944.

49. Miskolci alispán 15.469-1944. július 28-i utasítása a csernelyi főszolgabírónak, BAZML, miskolci alispáni i. 14.063/1944.

50. Lásd például Összetartás 1944. július 29. 2. lap Miskolc dolgoztat a cigányokkal című cikket.

51. Borbély-Maczky Emil főispán, om. kormánybiztos, 504/OM.1944. július 12-i rendelete, BAZML.

52. Egri alispán 15.103/1944. augusztus 4-én kelt körrendelete. HML, füzesabonyi főszolgabíróság i. 1796/1944.

53. Kál község körjegyzőjének 2547/1944. augusztus 17-én kelt jelentése, HML, Kál község i.

54. Soproni főispán 557/1944. július 25-én kelt rendelete, GySML/soproni főispán i. A rendeletről hírt adott a Soproni Hírlap: „Rendkívül fontos és nagyjelentőségű” rendeletként ismertette azt. A rendeletet a főispán az újság szerint azért adta ki, hogy a cigányokkal szemben „fogatosítandó és kilátásba helyezett intézkedések mielőbb zökkenésmentesen végrehajthatók legyenek.” Soproni Hírlap, 1944. július 27. 3. l.

55. Lásd: az 54. sz. jegyzetet.

56. KML, Esztergom város törv. had. biz. i. 15.974/1942-1808/1944. PM.

57. Esztergom város képviselőtestületének 1944. július 28-i jkv. 324/1944. kgy. sz., 12.898/1944. PM.

58. Eger város polgármesteri hivatalában 1944. augusztus 9-én megtartott ülés jkv. A 4 oldalas jegyzőkönyvet a mezőkövesdi főszolgabíró 5395/1944. augusztus 16-án kelt jelentéséhez mellékelve küldte meg a miskolci alispánnak utasítását kérve, hogy Eger város szomszédságában fekvő elöljáróságait „hasonló irányú intézkedések megtételére” utasítsa-e vagy „marad a 15.000/1916. BM rendelet?” Az alispáni hivatalban 1944. augusztus 18-án iktatták a jelentést. Annak nincs nyoma az iratokban, hogy bármilyen értelemben is válaszolt volna a miskolci alispán a főszolgabírónak. BAZML, alispáni i. 17.056/1944.

59. A soproni polgármester 42/1944. augusztus 24-én kelt jelentése a soproni főispánnak, GySML/Sopron, soproni főispáni i. 557/1944.

60. A zirci főszolgabíró 234/1944. augusztus 31-én kelt körlevelében értesítette a győri, komáromi, székesfehérvári és soproni alispánt, valamint a veszprémi, pápai, győri, székesfehérvári és komáromi polgármestert döntéséről. GySML/Győr, alispáni i. 13.201/1944.

61. Sátoraljaújhelyi polgármester 6081/1944. sz. július 29-i jelentése az alispánnak. BAZML/Sátoraljaújhely, 8080/1944. Zempléni alispáni i.

62. Ennek a ténynek kiemelt hangsúlyozására Asher Cohen professzor hívta fel a sorok írójának figyelmét.

63. BAZ megye alispánjának 1574/1944. sz. január 26-án kelt átirata a diósgyőri rendőrkapitányságnak. BAZML, alispáni i. 1574/1944.

64. A kassai VIII. csendőrkerület pk-jának 1/28-1944. sz. február 8-án kelt levele a zempléni alispánnak. BAZML, alispáni i. 1574/1944.

65. Hajdú vármegye alispánjának 1944. március 23-án kelt levele a miskolci alispánnak. BAZML, alispáni i. 1574/1944.

66. Erről értesítette 6045/1944. sz. március 16-án kelt levelében a veszprémi alispán a pápai főszolgabíró. VML, pápai főszolgabíró i. 1653/1944.

67. A sokoróaljai főszolgabíró 1944. március 30-i jelentése az alispánnak. GySML/Győr, sokoróaljai főszolgabíró i. 1790/1944. A pannonhalmi főszolgabíró 1641/1944. április 11-én kelt jelentésében tájékoztatta a győri alispánt, hogy a razzia során 5 személy „állított elő” és a kihágási eljárást folyamatba tette. GySML/Győr, pannonhalmi főszolgabíró i.

68. Heves vármegye alispánjának 5847/1944. sz. március 27-én kelt átirata Pest vármegye alispánjának. PML, alispáni i. 14. 399/1944.

69. A muraszombati járás főszolgabírója 70/1944. sz. április 5-én kelt jelentésében tájékoztatta alispánját arról, hogy mivel járása területén a határsávban amúgy is fokozottabb az „idegenellenőrzés”, kóborcigány körzetében nem fordul elő. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.

70. A Pest megyei főszolgabírák jelentéseit lásd. PML, alispáni i. 14.399/1944.

71. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának 9069/1944. sz. április 17-én kelt utasítása, SZML, szolnoki főszolgabíró i. 1485/1944., A kalocsai főszolgabíró 1944. május 25-én kelt jelentésében hivatkozik vitéz dr. Endre alispán 14.399/1944. rendeletére. A razziázó örsöknek küldött utasításban a kalocsai főszolgabíró az alispáni rendeletből kihagyta a „lehetőleg minden esetben hatálytalanítsák” mondatrészt. BKML, kalocsai főszolgabíró i. 1717/1944.

72. BML, alispáni i. 18.255/1947., FML, alispáni i. 10.736/1944., és SML, alispáni i. 18.045/1947.

73. Erről értesíti 210/kt/1944. sz. május 7-én kelt átiratában a szombathelyi csendőrsztály pk-ja a szombathelyi alispánt.

Vas ML, alispáni i. 3604/1946., valamint a soproni alispán a III. csendőrkerület soproni szárnypk-ja 190/kt/1944. sz. május 8-án kelt átiratában. GySML/Sopron, soproni alispáni i. 3603/943.

74. A csepregi főszolgabíró 2151/1944. sz. június 8-án kelt jelentése a soproni alispánnak. GySML, soproni alispáni i. 3603/943.

Telbisz dr. a dolgok illetén állásába nem nyugodott bele, június 21-én újabb levélben a III. csendőrkerület osztályparancsnokához fordult, amelyben többek között a következőket írta: „A zsidók átköltöztetése következtében törvényhatóságom területén a cigányok és gyanús elemek ellenőrzése május folyamán elmaradt. Miután a rendkívüli viszonyok miatt az ellenőrzés megtartását fentieket illetőleg szükségesnek tartom, kérem a razzia időpontjára vonatkozó javaslatát.” (7132/1944. sz. 1944. június 21-én kelt jelentés, GySML/Sopron, soproni alispáni i. 3603/943.)

VI. FEJEZET

1. HIL, HM elnöki i. 908. Bbk. 1. ny./1944. A nyilas HM ezzel szemben még végóráiban is számon tartotta a cigányokat. Erről tanúskodik a 46.200/1/a-1945. (HMH rendelet, amely a Hungarista Munkahadsereg felállításáról intézkedett) Gyepüszállás II. és Beregfy sajátkezü aláírásával jelent meg. A rendeletben szó szerint a következő olvasható: „Nemzetiségi legénység esetén jelentendő, hogy a meglévő létszám hogyan oszlik meg százalékosan nemzetiség szerint (:például 90 százalék cigány:).” HIL, 6833/1945. március 8.

2. KML, esztergomi polgármester i. 9135/1944. sz. alatt található az Igazságügy Minisztériumhoz 1939-ben (dátum nélkül) csatolt hatósági szegénységi bizonyítványok alapján írógéppel írott kérvény, aláírói Sárközi Györgyné és Horváth Dánielné. Mint a kérvényből kiderült házukban 15 éve laknak és bár – mint írják – „saját költségünkre építettünk lakást” most ki akarják őket lakoltatni.

„Sem nem loptunk és katonákat adtunk '14-ben a háborúba és most is ott vannak a katonáink Léván besorozva. Budapesten megtűrik a cigányokat, nem zaklatják őket, mint minket folytonosan.”

3. Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete Ipari és Kereskedelmi Főtitkárságának 1943. április 14-én kelt beadványa Szentendre polgármesteréhez, PML/Vác, szentendrei polgármesteri i. 2223/1944.

4. SzML, szolnoki polgármesteri i. 21.186/1944.

5. Körmendi főszolgabíró 47/1944. sz. augusztus 24-i jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.

6. Erről tanúskodik Nikolits Mihály főispánnak, Baranya vármegye és Pécs szabad királyi város OM kormánybiztosának 361/OM 1944. június 2-i utasítása, amely katonai munkásszázad részére férőhely biztosítását írta elő. Az iratból kiderül, hogy bányamunkás utánpótlás céljából a széntermelés fokozására a honvédelmi miniszter úrtól már az elmúlt év tavaszán és őszén katonai munkásszázadokat igényeltek és kaptak. Annak idején – jegyzi meg az irat – 5006 sorszám alatt 1/2 nemzetiségi (szerb) katonai munkásszázad (100 dolgozó fő) és 9044 sorszámú nemzetiségi (román) 200 dolgozó fővel érkezett a körzetbe és, mint a rendelet megjegyzi, ezek: „működnek is zavartalanul”. „Értesítettünk: 8103 nemzetiségű (ruszin) munkásszázad a közeli napokban érkezik és ezek részére kérnek férőhelyet.” BML, pécsi járás főszolgabíró-ságának i. 4081/1944.

7. BM 363.245/1944. XVIII. OM rendelet.

8. OL, Min. tan. jkv. 1944. április 19.

9. OL, Min. tan. jkv. 1944. június 10.

10. Budapesti Közlöny, 1944. 115. sz.

11. OL, Min. tan. jkv. 1944. szeptember 7.

12. uo.

13. uo.

14. HIL, HM, eln. 6797/1944. 1699. sz. 1944. aug. 25. Mbk.

15. BM 15.740/1944. VII. res. – PML, alispáni i. 52.298/1944.

16. A főispáni, alispáni, valamint a polgármesteri iktatók és mutatók alapján az derül ki, hogy a cigány katonai munkásszázadok felállításáról szóló BM-HM rendeletet nem kapták meg Debrecenben. HBML. A szolnoki polgármesteri és községi iratok (a vármegyei iratok a II. világháború idején megsemmisültek) nem tudósítanak a cigány katonai munkásszázadok felállításáról, az alispán valószínűleg nem kapta meg a 15.740. BM-HM rendeletet, vagy pedig ha megkapta, nem küldte szét az alárendeltjeinek. SzML/1944.

17. Szegedi polgármester 91/1944. sz. biz. szeptember 11-én kelt utasítása, CsML, Szeged város polgármesterének i. elnöki bizalmas.

18. Szentendrei polgármester 5754/1944. sz. szeptember 28-án kelt jelentése az alispánnak. PML/Vác, szentendrei polgármesteri i.

19. BKML, kalocsai főszolgabíró i. 4959/1954. A sükösdői főjegyző 2996/1944. sz. szeptember 19-én kelt jelentését lásd a fenti szám alatt.

20. Nagyváradi alispán 442/1944. eln. OL, BM, Reservált i. K.149. 278 cs./1944. 17. tétel.

21. Ceglédi polgármester 1944. szeptember 20-i jelentése PML, alispáni i. 52.298/1944.

22. A kassai rendőrkapitány 8/23-1944. biz. sz., szeptember 30-i jelentése OL, K149 Bm res. PIA 651/2/1944-4-1006-VII.

23. A gyöngyösi kapitányság detektív csoportjának 228/2-1944. sz. november 11-én kelt jelentése. HML, gyöngyösi államrendőrségi i.

A jelentésben még az is szerepel, hogy: „32 fő kommunista-gyanús, és a mai társadalmi rendre aggályos egyén lett a kistarcsai internáló táborba szállítva.”

24. A Déli Hadművelési Terület kormánybiztosának 147/1944. sz. október 16-i rendeletében szó szerint a következőket írja a M. kir. pécsi IV. csendőrkerületi parancsnokság átíratára hivatkozva „... a munkaszolgálatra behívott, valamint egyes kir. ügyészségek által munkára kiadott cigányok közül többen megszöktek...” Ld. VII. fejezet 22. jegyz.

25. BM 16.205/1944. VII. res. szeptember 20-án kelt rendelete vitéz Király Gyula ezredes aláírásával. HML, gyöngyösi államrendőrségi i. 228/2-1944. biz.

Király ezredes a 15.999/1944. VII. res. BM rendeletre hivatkozva küldi katonai munkatáborba a munkakerülőket stb. Az eredeti rendeletet az eddig rendelkezésemre bocsátott BM iratok között nem találtam meg. Tartalmára utal a kőszegi főszolgabíró 1944. szeptember 20-i jelentése, amely szerint lentebb megjelölt rendelet alapján kiadott HM 170.570/1944. eln. 45. sz. rendelet szerint „A rendőrhatósági őrizet alá helyezett 18-60 éves munkaképes férfiakat hadkötelezettségi alapon honvédelmi munkára” igénybe kell venni. VasML, kőszegi főszolgabíró i. 124/1944.

26. Kaposvári rendőrkapitány 231/3-1944. sz. október 12-én kelt jelentése. SML, alispáni i. 9-405/18.045/1947.

27. Tabi járás főszolgabírájának 4764/1944. sz. október 4-én kelt jelentése az alispánnak. SML, alispáni i. 9-405/-18.045/1947.

28. A bükkösdői körorvos 4/944. sz.k.o. 1944. október 31-i jelentése a szentlőrinci főszolgabírónak. A körorvos jelentésében szó szerint a következőket írta: „Jelentem, hogy az elmúlt hó folyamán a cigánytelepeket több ízben megnézve, azokat tűrhető rendben találtam. A cigányok közül többen munkaszolgálaton vannak, az itthon lévők közt tetveset nem találtam. A rendtelenségek miatt a helyszínen intézkedtem. BML, szentlőrinci főszolgabíró i.

29. Siklói főszolgabíró 8058/1944. sz. október 4-i jelentése az alispánnak. BML, siklói főszolgabíró i. 9154/1944.

30. Pécsi alispán, 16.360/1944. sz. október 27-én kelt válasza a siklói főszolgabírónak, BML, siklói főszolgabíró i. 9154/1944.

31. Nyomára a BML-ben a mohácsi polgármester iratainak 1944-es mutatókönyvében bukkantam (2971/1944. sz. alatt).

32. SML, csurgói főszolgabíró i. 5924/1944. szeptember 30.

33. SML, csurgói főszolgabíró i. 6032/1944. október 6-8.

34. Zalai Közlöny, 1944. szeptember 25.

35. Somogyi Újság, 1944. szeptember 28.

36. Összetartás, 1944. szeptember 28.

37. Összetartás, 1944. szeptember 29.

38. Fejérmegyei Napló, 1944. október 2. és október 6..

39. A 32/I-II. sz. cigány katonai munkásszázad 1-1 darab névjegyzéke megtalálható: BML, szentdienesi körjegyzőség i. 3617/1944. és a BML, nagybicsérdi körjegyzőség i. 5301/1944.

A 36/1. sz. cigány katonai munkásszázad 6 darab névjegyzéke megtalálható a TML, Szekszárd város polgármesterének i. 23.460; 23.466; 23.468; 23.469; 23.470; 23.471/1944. sz. alatt. A névjegyzékek 1944. október 30-án érkeztek a polgármesteri hivatalba.

1945. március 12-én Missuray-Krug Lajos, az Országos Munkaerőgazdálkodási Központ egyik vezetője egy értekezleten közölte, hogy „30 katonai munkásszázad vár bevetésre a jelenlegi országhatárokon belül”. Eddig semmiféle adatot sem sikerült találnom, amelyből kiderülne, hogy ebből hány volt cigány katonai munkásszázad. OL. K707. Nyilas Küm. 2. sz. cs.

40. TML, Szekszárd város polgármesterének i. 23.471/1944. A városi főjegyző október 31-én írta alá a határozatot.

41. TML, Szekszárd város polgármesterének i. 23.470/1944. A városi főjegyző november 2-án írta alá a határozatot.

42. Szekszárdi polgármester 777/1944. sz. szeptember 28-án kelt értesítése városi Közélelmezési Hivatalnak, amelyben arról tájékoztatta, hogy a mellékelt 9 nevet tartalmazó jegyzéken szereplő férfiak a „honvédség élelmezésébe léptek” és ezért élelmezési jegyeiket tartásuk vissza. TML, Szekszárd város polgármesterének i. 21.707/1944.

43. A hangonyi körjegyzőségen 1944. október 23-án 2196/1944. sz. alatt fölvevett jkv. Az iraton B. E-né sajátkezű aláírása szerepel, a többi cigányasszony nevét maga a jegyző írta le kézírással, mellettük apró X-jelek láthatók aláírás gyanánt. BAZ ML, miskolci alispáni i. 20.952/1944.

44. uo.

45. Borsod vármegye alispánjának 20.952/1944. sz. 1945. január 9-én kelt válasza Hangony község elöljáróságának, BAZ ML, miskolci alispán i. 20.952/1944.

46. A 36/1. sz. cigány katonai munkásszázad parancsnokának 71/1944. sz. jelentése Gyulaj község elöljáróságának K.J. cigány szökéséről, TML. Gyulaj nagyközség 2910/1944. és 76/1944. sz. jelentése ugyanaz nap Szekszárd község elöljáróságának, TML, Szekszárd város polgármesterének i. 24.565/1944.

47. Morva, 1970. 309-311.

48. Bp FL, Áü. 83.292/1948.

49. 11.207/7. m. – 1945. sz. körrendelet. „Munkásalakulatok bejelentése”. Honvédségi Rendelet 1945. február 7. Közzétette: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön ...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk: Karsai Elek. Budapest, 1962. II. k. 669. l.

50. OL. K707. Nyilas Küm. i. 2. cs.

VII. FEJEZET

1. BAZML, Sátoraljaújhelyi főszolgabíróság i. 3207/1944., GySML, Sopron, soproni főispáni i. 557/1944.
2. 15.935/1944. BM VII. res. szeptember 4-én kiadott rendelet a Szlovákiából menekülők ügyében. OL, BM 1943-1944. körrendeletek, K 149/287. cs.
3. 1488/1/cln. 1944. BM VII. c. szeptember 12-én kiadott rendelet, OL, BM általános i. K 150; 4532. cs.
4. BML, siklósi főszolgabíróság i. 8028/1944.
5. SML, lengyeltóti főszolgabíróság i. 6566/1944.
6. SML, lengyeltóti főszolgabíróság i. 6246/1944.
7. Összetartás, 1944. szeptember 28/4. lap
8. Fejérmegyei Napló, 1944. október 24/4. lap
9. SML, kapuvári főszolgabíróság i. 808/416-1944.
10. BKML, kalocsai főszolgabíróság i. 1717/1944.
11. BML, alispáni i. 18.255/1947.
12. GySML/Sopron, soproni alispáni i. 3603/1943.
13. Vas ML, alispáni i. 3604/1944.
14. SML, kapuvári főszolgabíróság i. 808/416. 1944. november 23.
15. Tabi csendőr-szárnyparancsnok 818/422. sz., 1944. szeptember 13-án kelt átirata a főszolgabírónak. A hivatkozott BM rendelet száma 15.694/1944. VIII. SML, tabi főszolgabíróság i. 8157/1944.
16. Erről lásd részletesen: Tilkovszky, 1965, 1247-1248, Lackó, 1965., valamint Karsai 1989.
17. OL, Filmtár, Szálasi per, 7886/V-34-51. I.
18. OL, Filmtár, Szálasi per 7886/VI-59-61.
19. OL, Filmtár, Szálasi per 7886/VI-135.
20. Idézi: Karsai, 1988. 139-145. I.
21. 1945. február 23-án megtartott koronatanács jkv. Magyar Történelmi Kutató Társaság (É.N.) 1979., 99-100. I.
22. A Déli Hadművelti Terület Kormánybiztosának 147/HDM korm. bizt./1944. sz. október 16-án kelt rendelete.
23. SML/kaposvári járás főszolgabíróságának i. 6628/1944. BML, alispáni i. 18.255/1947. VasML, alispáni i. 3604/1946.
24. TML. Lengyel község i. 1944. A pécsi IV. csendőrkerületi pk. 1944. október 10-én kelt, 400/kt. 1944. parancsa, Tevel, 1944. november 5.
25. Nagybicsérdi főjegyző 2023/1944. sz. április 20-án kelt jelentése a szentlőrinci főszolgabírónak. A jelentés szerint Nagybicsérden 6, Kisbicsérden összesen 21 fő 14-70 éves cigány élt ekkor. BML, szentlőrinci főszolgabíróság i. 1095/1944.
26. Nagybicsérdi jegyző 5452/1944. sz. november 4-i jelentése a szentlőrinci főszolgabírónak. BML, szentlőrinci főszolgabíróság i. 8944/1944.
27. Szentlőrinci főszolgabíró, 8944/1944. sz. november 9-én kelt válasza a nagybicsérdi jegyzőnek. BML, szentlőrinci főszolgabíróság i. 8944/1944.
28. Nagybicsérdi főszolgabíró 490/1945. sz. március 28-án kelt jelentése a szentlőrinci főszolgabírónak. BML, szentlőrinci főszolgabíróság i. 997/1945.
29. BML, pécsváradi körjegyzőség i. 4879/1944.
30. BML, pécsváradi körjegyzőség i. 5037/1944.
31. BML, siklósi, pécsváradi, pécsi főszolgabíróság i. – 1944.

32. A szombathelyi rendőrkapitányásg 281/1944. biz. sz. november 9-én kelt átirata a szombathelyi polgármesterhez. Vas ML, szombathelyi polgármester i. 8657/1944.

33. Szombathelyi polgármester 1944. november 23-i átirata a Hadműveleti Kormánybiztoshoz. Vas ML, uo.

34. uo.

35. Bérbaltavári örs 307/1944. sz. november 18-án kelt jelentése a vasvári főszolgabírónak. Vas ML, vasvári főszolgabíróság i. 3291/1944.

36. Csehimindszenti körjegyző 1989/1944. sz. november 23-án kelt jelentése a vasvári főszolgabírónak. Vas ML, vasvári főszolgabíróság i. 3334/1944.

37. Vasvári főszolgabíró 1944. december 1-én kelt válasza a csehimindszenti körjegyzőnek. Vas ML, vasvári főszolgabíró i. 3334/1944.

A Vas megyei Torony község (szombathelyi járás) cigányainak 1944-es történetével foglalkozik Schermann 1-2. Sajnálatos módon szerző nem ismeri, nem ismerteti a cigányokkal kapcsolatos országos hatáskörű rendeleteket, intézkedéseket. Nem tud arról sem, hogy 1940-től országszerte évente kétszer tartottak cigányrazziát, így újdonságként közli, hogy 1943-ban községében tartottak ilyet. Szerinte nincs levéltári adat: „amely községünk cigányainak munkaszolgálatra való tömeges elvitelét, illetve deportálásukat elrendeli.” Ráadásul olyan tévedéseket is találunk munkájában (például: Schermann 2. 78), hogy a Dachauba hurcolt cigányokat piros háromszöggel jelölték meg. Mint köztudomású a cigányok fekete színű háromszöget kaptak, mint az aszociálisok.

38. BM-eln. 92/7-1944. biz. 1944. november 24. Komáromi kapitányság bizalmas jelentése. OL, BM elnöki i. K-148. Az iratot közzétette: Ember, 1984. 4. l.

39. Karsai, 1988. 411-412. l.

40. Péntek, 1978. 58-60. l.

41. OL, Filmtár, Szálasi per i. 7887/11. c., dr. V-né 1945. november 25-én Győrött kelt levele. A komáromi rendőrkapitány 1944. november 14-én azt jelentette, hogy körülbelül 6-7000 kommunista fogoly és katonai internált van zsidó munkásszázadok mellett a várbörtönben. 92/6/1944. biz. OL, K149, BM-res. 275. cs. 6. tétel, 386. l.

42. Magyarffy Gyula főispán 917/1944. sz. november 24-én kelt levele. Gy-SML/Győr, győri polgármester i. 13002/1944.

43. Gyömörei körjegyző 2983/1944. sz. november 28-i jelentése az alispánnak. GySML/Győr, alispáni i. 17.120/1944.

„Magyaróvári járás főszolgabírájától. 7189/1944. Tárgy: Cigányok elleni rendszabályok. Hivsz.: 17.120/1944. alp. szra. Mell.: 1 db. Alispán úrnak, Győr. A járás területén tartózkodó cigányokról szerkesztett kimutatást felterjesztem egyidejűleg a főispán úrhoz is jelentést tettem. Mosonmagyaróvár, 1944. XII. 20. Kitartás! Eljen Szálasi! h. főszolgabíró.”

Kimutatás a magyaróvári járás területén lévő cigányokról

Község neve	férfi		nő		ezek közül hány kó- borcigány	jegyzet
	16 éven felül	16 éven alul	16 éven felül	16 éven alul		
Halászi	16	9	15	8	családfők mg. munk. fogl.	
Lébény	5	5	6	4	családfők cigányzenészek	
Misztjános	2	1	3	2	családfenntartó nincs, mind a szegényházban laknak	
Cikolasziget	1	–	1	–		
Sérfenyő sziget	2	–	4	–		
Pusztasomorja	–	6	4	3		

44. Győri polgármester 13.002/1944. sz. december 4-én kelt jelentése a főispánnak. Gy-SML/Győr, főispáni i. 917/1944.

45. Pannonhalmi főszolgabíró, 6298/1944. sz. december 13-i jelentése az alispánnak. Gy-SML/Győr, alispáni i. 18.259/1944.

46. Győri alispán 18.259/1944. sz. december 16-i jelentése a főispánnak. Gy-SML/Győr, alispáni i. uo.

47. A II. székesfehérvári csendőrkerület 766/1944. sz. december 20-án kelt jelentése a tószigetcsilizközi főszolgabírónak. Gy-SML/Győr, tószigetcsilizközi főszolgabíróság i. 8011/1944.

48. Gyömörei körjegyző 2983/1944. sz. november 28-án kelt jelentése Győr vármegye alispánjának. Gy-SML/Győr, alispáni i. 17.120/1944.

49. Dr. Körmendy József prépost szíves közlése 1987. szeptember 22.

50. MN, KI. K.Gy. beadványa.

51. A váraljai cigánygyilkosságról dr. Fodor László ny. állatorvos tesz említést a Tolna ML 1987. helytörténeti pályázatára benyújtott kéziratos visszaemlékezése 6-7. oldalán. A község igen hiányos, 1944-es iratanyagában nincs nyoma az esetnek. A lengyeli cigányvérengzésről riportot közölt a tolnai Népújság 1989. május 13-i száma.

52. Sch.A. 1945-ban azt vallotta, hogy B. I. csurgói cigányprímás is igazolni tudja, hogy úgy őt, mint több csurgói cigányt megmentett a nyilas uralom idején az elhurcolástól. SML, kaposvári Nb. i. 303/1945.

53. Bp FL, Áü. 87. 805/1949.

54. Celldömölki járás főszolgabírájának 38/1944. sz. december 14-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.

55. Sárvári járás főszolgabírájának 71/1944. sz. december 19-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.

56. Vasvári járás főszolgabírájának 63/1944. sz. december 21-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3604/1946.

57. BML, szentlőrinci körjegyzőség i. 4004/1945.

58. FML, székesfehérvári Nü. 40/1947.

59. Veszprémi Népszava, 1946. szeptember 21. Az esetről említést tesz Veress, 1977. 159. is. Leírása szerint február végén a székesfehérvári nyilas pártszolgálat körülbelül 100 főnyi cigányt szállított Várpalotára, bezárták melléjük a várpalotai 3 cigánycsalád körülbelül 14 tagját is. Másnap a helyi csendőrök és a nyilas pártszolgálat tagjai erődítési munkák ürügyén az Inota felé eső Grábler tóhoz hajtották a cigány férfiakat, akiket ott rakásra lőttek. Az esti órákban a cigányasszonyokat és gyerekeket is a tömegsírhoz hajtották, belekergették őket az árokba és ott agyonlőtték őket is.

60. Frank László népügyész idézte Vajna Gábor szavait a Szálasi-per 1946. február 16-án tartott tárgyalásán. Karsai, 1988. 434. l.

61. UMKL, NOT III/7841/36/1946. Pintér József ítéletének indokolása.

62. Bp FL, Nb. 3327/1948.

E sorok írója székesfehérvári levéltári kutatásai idején maga is meggyőződhetett arról, hogy a város közvéleménye ma is helyesnek tartja azt a döntést, amellyel levették a napirendről a meggyilkolt cigányok emlékművének felállítását. Erről említést tesz Csalog, 1984/121. l. A Fehérvári Kis Újság részletesen beszámolt Pintér József peréről. 1946. július 28., október 26-27 és 30-án. Megrázó visszaemlékezést közölt a fehérvári cigányok tragédiájáról, Szegő, 1983. 58-66. l.

63. A BM 166.923/1945. sz. rendelete, Gy-SML, alispáni i. 2123/1945.

64. A III. honvédkerület területén működő hadműveleti kormánybiztos 1817/1945. sz. II. hadm. utasítása, Vas ML, sárvári főszolgabíró i. 754/1945.

65. Zala vármegye főispánjának 394/1945. sz., február 21-i utasítása a főszolgabíráknak. ZML, aranyodi körjegyzőség i. 172/1945. Az iraton található dátum szerint február 24-én érkezett meg a körjegyzői hivatalba, ahol a körjegyző még aznap kézzel ráírta az irat hátoldalára: „Jelentem, hogy cigány nincs.”

66. BM X. o. 166.578/1945. sz. rendelete, 1945. február 22. Gy-SML/Győr, győri alispáni i. 1852/1945.

67. Vajna Gábor tanúkihallgatása 1946. február 16. Idézi Karsai, 1988. 434. l.

68. A hévízszentandrás körjegyző 1945. február 24-i távmondata az alsópáhoki jegyzőnek. ZML, alsópáhoki körjegyzőség i. 394/1945.

69. A keszthelyi járás főszolgabírájának 839/1945. sz., február 24-én kelt utasítása, Várvölgy, Zalavár, Zalaszentmáté, Sármellék, Keszthely, Alsópáhok és Nemesbük jegyzőjének. ZML, keszthelyi főszolgabírói i. uo.

70. Zalaszentmáté körjegyző 222/1945. sz. február 24-i jelentése a keszthelyi főszolgabírónak. ZML, zalaszentmáté körjegyzőség i. uo.

71. Salomvári körjegyző 356/1945. sz., február 24-i jelentése Zala vármegye főispánjának, ZML, salomvári körjegyzőség i. uo.

72. A szombathelyi alispán 3032/1945. sz., március 13-án kelt utasítása. Vas ML, alispáni i. uo.

73. Sárvári főszolgabíró 754/1945. sz. március 17-i jelentése az alispánnak. Vas ML, sárvári főszolgabírói i. uo.

74. Az írottkeői főszolgabíró 1945. március 16-i jelentése megtalálható: Vas ML, kőszegi főszolgabíró 492/1945. A szentgotthárdi főszolgabíró 757/1945. sz. március 21-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3032/1945.

75. Szombathelyi főszolgabíró 786/1945. sz., március 17-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, 3032/1945.

76. Vasvári főszolgabíró 687/1945. sz., március 20-án kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3032/1945.

77. Celldömölki főszolgabíró 884/1945. sz. március 17-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3032/1945.

78. Muraszombati főszolgabíró 1021/1945. sz. március 22-én kelt jelentése az alispánnak. Vas ML, alispáni i. 3032/1945.

79. A lenti járás főszolgabírájának 726/1945. sz., március 21-én kelt jelentése a sárvári járás főszolgabírájának, Vas ML, sárvári főszolgabírói i. 754/1945.

80. A sárvári főszolgabíró 754/1945. sz. március 24-én kelt jelentése a lenti járás főszolgabírájának, Vas ML, sárvári főszolgabírói i. uo.

81. Kisvölcsény, 1966. 1-14.

82. ÁÉB, 35.961/1959. R.K. és társai kérvénye – rajta géppel írott feljegyzés, NÜB Kártalanítási Tanácsadó Iroda, Kártalanítási o. 1973. március 13.

83. Népszabadság, 1971. február 3. 3, 9. l.

84. Péntek, 1978. 70-71. l.

A szenzációhajhász újságírás egyik elrémisztő példája a Heti Világgazdaság 1988. október 29. 58. oldalán Horváth Zoltán: „Szemérmes megkövetés” című cikke. Ebben szó szerint a következők olvashatók: „Nem esett szó azonban és ma sem esik a Magyarországról elhurcolt cigányságról. Hivatalos indokolás szerint azért, mert őket jószérivel válogatás nélkül, azonnal a megsemmisítő táborok nyelték el ... Legalább 40.000 deportált közül csak kevesen tértek

vissza ... Az ügyintézés olymértékben „titkosította” a jóvátétel igénylésének módozatait, hogy ezzel többeket kizárt annak lehetőségeiből.” Ugyancsak nem egyéb megalapozatlan állításnál Csalog, 1984. 122. lapon olvasható állítása, mely szerint az NSZK a cigányok hozzátartozóinak megajánlott egy bizonyos összeget, a cigány áldozatokért járó összegek pedig azóta sem jutottak el a címzettekhez, mert „egyszerűen nem volt aki közülük vagy képviselőjükben az igényt bejelentse és az igényjogosultságot bizonyítsa.” A valóságban az NSZK semmiféle összeget nem ajánlott föl, a cigány áldozatokért egy fillért sem fizettek, a cigányok benyújtottak igényeket és fizettek is nekik az úgynevezett álorvosi kísérletek áldozatainak viszonylag igen magas összeget.

85. ÁÉB 9543/1959.

86. ÁÉB 11.140/1959. és 38.435/1959.

87. ÁÉB 11.269/1959. O.I. 1957-ben még úgy emlékezett, hogy 1944. június 13-án hurcolták el, 1963-ban ezt minden bizonnyal az adatfelvevő 1944. novemberre javította.

88. ÁÉB 7994/1959. T. J-ét Pápáról Komáromon keresztül hurcolták el Dachaubá, ahol el is pusztult. Fia, aki kártérítésért folyamodott, azt is közölte, hogy édesanyját és testvéreit nem vitték el.

89. ÁÉB 9562/1959. Ny. I-nét (1944-ben 30 éves volt) Komáromból 1944. december 24-én hazaengedték, férje Auschwitzban halt meg. Az adatlapon említést tesz 1930-, 1931-, 1935- és 1940-ben született gyermekeiről is, akiket szintén nem deportáltak. Sz. Á-né 3 gyermekével maradt Pápán (1934-, 1936- és 1941-ben születettekkel), míg férjét elhurcolták. ÁÉB, 11.138/1959.

90. ÁÉB 9574/1959.

91. ÁÉB 700.674/1972.

92. ÁÉB 11.153/1959.

93. ÁÉB 35.961/1959.

94. ÁÉB 61.198/1959.

95. ÁÉB 200.-917/1959.

T.M. (ÁÉB 701.919/1959) azt írta: „1944 október havában itteni lakásomról (Bük) egy nyilas pártszolgálatos csendőrzárórral elhurcoltak azzal, hogy hadi munkára kell mennem. A zárór elvitt a csepregi csendőrörsre, ahonnan Komáromba a Csillag-erődbe vittek és átadtak a németeknek. Zárt szállítmánnyal Auschwitzba, majd Ravensbrückbe kerültem, munkaképesség szerint megsoroztak (sic!). Bányamunkán foglalkoztattak, szénbányában, külszíni munkás voltam.

Mint cigányszármazású a faluszéli putriban nőttem fel, iskolába nem járhattam, írni-olvasni nem tanultam. Így kerültem idegen környezetbe, halálfélelemtől rettegve, társaim is jobbra hozzám hasonló primitív cigányok voltak. Az idegen helyneveket, személyneveket megjegyezni nem bírtuk. Így hát a kérdéseket szabatosan megválaszolni nem tudom ... Dolgoztam, mint barom 1945. május 10-ig. Szenvedtem és rettegtem életemért sok társammal együtt. Sohasem közölték velünk, kiknek dolgozunk, hol vagyunk és hova terelnek bennünket tovább újabb munkára és szenvedésre. Csak azt tudom, hogy 1945 májusában történt szabadulásomig a szeneslapát rabszolgája voltam.” Kerényi Grácia 1944 karácsonya előtti napokban a Ravensbrück-i koncentrációs táborban találkozott először Magyarországról deportált cigányokkal. 1945-46-ban papírra vetett visszaemlékezéseiben írja: „... ezek közt egészen városi cigányok is voltak; beszéltem egy bájos, szőke, kék szemű, 16 éves lánnyal közülük Nagykanizsáról, – azt panaszolta, hogy a kőborcigányokat nem lehetett elfogni, ezért őket hozták el, kik a városból valók voltak.” Kerényi 1979. 94-95. l.

96. ÁÉB 700.052/1971. Az élményt egy cigány népdal is rögzítette, ezúton mondok

köszönetet Majoros Klárának, a Magyar Televízió szerkesztő-riporterének, aki a népdalra a figyelmemet fölhívta. A dalt 1983-ban Szentgotthárd-Farkasfa környékén (Vas-Zala megye határán) jegyezte föl.

„A komáromi gettó szoba
Tudja aztat minden roma
Sírva mondja a családjának
Jaj, de büdös a gettó szoba.
Én a gettóban raboskodom
Erről tudják, hogy ott lakom
Múrostos az egész tagom.
Jaj Istenem tégy egy csodát
A Hitlerből egy szarvasmarhát
Kötelet is a nyakára
Úgy hajtsák ki a Fő utcára.
Én a gettóban vagyok
Lenyírták az én hajamat
Jaj Istenem mit csináljak
Szaladjak-e vagy megálljak?
Ha szaladok agyonlőnek
Ha megálllok agyonvernek.”

Egy másik, a deportálásra és üldöztetésekre utaló népdalt közöl Erdős 1969. 29-30. l.

97. ÁÉB 700.414/1971.

98. ÁÉB 700.397/1971.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM ÉS FORRÁSOK

- A.B. 9620. sz. fogoly Az auschwitzzi cigányláger. Magyar Nemzet, 1963. június 6. 4-5. l.
- Acsádi György – Klinger András: Magyarország népesedése a két világháború között. (Bp, 1965, 329. l.)
- Ácsi, cigány. Az Orvosi Hetilap cikksorozata 1943. július 24., augusztus 7.
- Adam, Uwe Dietrich: Nazi Actions Concerning Jews between the Beginning of World War II. and the German Attack on the USSR. (Sorbonne, Paris, 1982. június 29. – július 2.)
- L'Album d'Auschwitz szerk. Lili Jacob, Paris, 1983. 221.
- Andor Leon: 100.000 deportált levágott fejével akarták berendezni a világ legnagyobb embertani múzeumát Potsdamban. (Ítélet, 1947. május 29. 5-6. l.)
- Anthony, Evelyn: A Poellenberg-örökség Bp. 1984. 327. l.
- Arany János: A nagyidai cigányok (1852)
- Bakonyi István főhadnagy: A cigánykérdés (Csendőrségi Lapok, 1935. november 15., 688-690. l.)
- Balabkins, Nicholas: West German Reperations to Israel (New Brunswick, N.J. Rutgers University Press, 1971.)
- Balogh Béla alezredes: A cigánykérdésről (Csendőrségi Lapok, 1937. március 14. 181-183. l., és 1937. április 1. 213-215. l.)
- Balogh Vilma: Juszticia. (Munka Szemléje, 1908. 13. sz. 3-4. l.)
- Barabás Péter (Bp-i állami gyermekmenhely irodavezetője, ny. rendőrségi fogalmazó) A cigányügy rendezése emberséges szigorral. (Bp. 1911. 31. l.)
- Barka Imre dr. (Máramarossziget): Máramaros vármegyei tapasztalatok a kiütéses typhussal kapcsolatban. (Népegészségügy, 1944. 2. sz. 67-71. l.)

Bartók Béla: Cigányzene? Magyar zene? (Magyar népdalok a német zeneműpiacon) (Etnographia, 1931. 49-62. 1.)

Bartucz Lajos: A magyarság faji összetétele. (Magyar Statisztikai Szemle, 1939. 4. sz. 337-349. 1.)

Bary József: A tiszaezlári bűnper vizsgálóbírójának emlékiratai. (Bp. 1933. 609. 1.)

Bauer, Yehuda: Definiálható-e a Holocaust? (Valóság, 1987. 11. sz. 70-81. 1. Ford: Pajkossy Gábor)

Bergstein Béla: A cigánykérdés megoldása. (Huszadik Század, 1910. II. k. 186-190. 1.)

Bernadac, Christian: L'Holocauste oublié ... Le massacre des tsiganes. (Paris, 1979. 413. 1.)

Beyerchen, Alan: The physical sciences. (The Holocaust. The San José Papers, 1980. 151-163. 1.)

Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. (Bibó István válogatott tanulmányok II. kötet, Bp, 1986. 621-809. 1.)

Billig, Joseph: Les camps de concentration dans l'économie du Reich hitlerien. (Paris, 1973. 346. 1.)

Bodó Sándor: A cigánykérdés megoldása. (Magyar Föld, 1944. március 30. 8. 1.)

Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz. (Bp, 1982. 357. 1.)

Bosnyák Zoltán: Az első nagyszabású magyar fajtavizsgálat meglepő eredményei. Százhuszezer újoncot vizsgált meg a Honvéd Képességvizsgáló Intézet. (Egyedül vagyunk, 1943. március 12. 3. 1.)

Bouard, Michel de: Gusen (Revue de'histoire de la deuxième guerre mondiale, 1962. január, 45-70. 1.)

Braham, Randolph L.: Contemporary Views on the Holocaust. (in.: Korey, William: In History's „Memory Hole”: The Soviet Treatment of the Holocaust, Boston, 1983, 145-156. 1.)

Braun Róbert: Magyar nemzetiségi statisztika. (Századunk, 1934. 77-81. 1.)

Borsy Lajos dr. községi orvos: A cigánykérdés megoldásának sürgőssége. (Népegészségügy, 1942. 18. sz. 1153-1156. 1.)

Ciechanowski, Konrad: Das Schicksal der Zigeuner und Juden in den Jahren des Zweiten Weltkrieges in Pomerellen. (Varsó, 1983. 14. 1.)

A cigányügy rendezéséről (Szabadgondolat, 1912. 324. 1. sz. n.)

Csalog Zsolt: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához (Világosság, 1973/1. 38-44. 1.)

Csalog Zsolt: Kilenc cigány (Bp, 1976. 240. 1.)

Csalog Zsolt: A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. (in: Magyar Füzetek 14-15 sz. Párizs, 1984. 93-137. 1.)

Csáth Géza: Vén cigányok (Nyugat, 1908. november 1. 328-329. 1.)

Csendőr lekszikon (sic!) címszavakban. (Összeállította: Pinczés Zoltán őrnagy. Bp. 1935. 198. 1.)

Csoóri Sándor: Szerb István (in.: Készülődés a számadásra. Bp. 1987. 313-316. 1.)

Czakó Elemér: A magyarság néprajza (Bp. 1937. I-IV. k.)

Dawidowicz: Lucy S.: The Holocaust and the Historians. (Cambridge, London, 1981. 187. 1.)

Deák Imre: A magyarországi nemzetiségi kérdés. (Bp, 1940. 46. 1.)

Demtsa Pál dr. tiszti főorvos: A vándorcigány ügy közigazgatási rendezése. (Népegészségügy, 1939. 18. sz. 897-900. 1.)

Déry Gyula: A cigányok Európában (Bp, 1908. 61. 1.)

Dr. Doros Gábor (szerk.): Javaslat a faj, család és népszaporodás védelméről szóló törvényes intézkedésre. Előszó: dr. Egyed István egyetemi ny. r. tanár. (Bp, 1941. 38. 1.)

Dömötör Sándor: Cigányadomák (Ethnografia, 1929. 2. sz. 82-106. 1.)

Dömötör Sándor: A cigányok temploma. (Erdélyi Múzeum, 1931. 10-12. sz. 391-403. 1.)

Dömötör Sándor: Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok? (Ethnografia, 1934. 3-4. sz. 156-178. 1.)

Döring, Hans – Joachim: Die Zigeuner in der nationalsozialistischen Staat. (Hamburg, 1964. 231. 1.)

Dusano: La guerre de 1939-1945 au Banat (Etudes Tsiganes, 1968/4. sz. 1-20. 1.)

Ember Mária: „Ide is gyűtt az ablakra csendőr...” Magyar Nemzet 1984. október 21. 4. 1.

Endre László: Az oláh-cigány-kérdés rendezése. (Nemzeti Figyelő, 1934. május 13. 6. 1.)

Az 1941. évi népszámlálás. Rendelet, nyomtatványminták és utasítások. (Bp, 1941. 63. 1.)

Eötvös József: A falu jegyzője (1845) – (Bp, 1962. I-II. k.)

Eötvös Károly: A nagy per (Bp, 1904. I-III. k.)

Az EPOL ankétja a fajvédelmi törvényjavaslatról (Bp, 1941. 4. 1.)

Erdős Kamil: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetiségek. (Néprajzi Közlemények. III. k. 1958. 152-173. 1.)

Erdős Kamil: A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon. Dankó Imre bevezetőjével. (Gyula, 1969. 62. 1.)

Faludi András: Cigányok ... (Bp, 1964. 230. 1.)

Faludy György: Végtisztesség a cigányoknak. (Haladás, 1946. június 6. 9. 1.)

Farkas László dr. tiszti orvos: A cigány és elcigányosodás kérdése a vágsellyei járásban. (Népegészségügy, 1943. 14. sz. 537-541. 1.)

Fáy Albert: A vándor- vagy oláh cigány kérdés. (Balassagyarmat, 1904. 34. 1.)

Fekete Gyula: Körözött cigány kézrekerítése. (Csendőrségi Lapok, 1940. augusztus 1. 521. 1.)

Finta Imre: Edző könyv leventék, cserkészek és katonák számára. (Bp, 1938. 107. 1.)

Finta Imre csendőrhadnagy: Földrajz a hathónapos járőrtárs iskola anyaga (Szeged, 1939. 18. 1.)

Finta Imre: Bűnügyi nyomozástan. A hathónapos járőrtárs iskola anyaga. (h.n. 1939. 23. 1.)

Finta Imre csendőrszázados: A cigányok életéről, szokásairól, bűnözésükről és a közbiztonsági szervek ellenük folytatott harcáról (Debrecen, 1944. 64. 1.)

Flachbart Ernő: Individualista és kollektivisták irányzatok a nemzetközi jogban. (Bp, 1937. 28. 1.)

Fleischmann Gyula: A cigány a magyar irodalomban. (Bp, 1912. 54. 1.)

Fogarasi Zoltán dr.: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságokként 1941-ben. (Magyar Statisztikai Szemle, 1944. 1-3. sz. 1-20. 1.)

Fónagy Ödön: A vándorcigány kérdés (A Munka Szemléje, 1905. 8. sz. 7-9. 1.)

Friedländer, Saul: XII. Pius és a Harmadik Birodalom. (Bp, 1966. 227. 1.)

Friedländer, Saul: Les débats historiographiques sur l'antisémitisme nazi et l'extermination des juifs d'Europe. (Sorbonne, Paris, colloque, 1982. június 29 – július 2. 38. 1.)

Friedman, Regine Michel: L'image et son juif. Le juif dans le cinéma nazi. (Paris, 1983. 261. l.)

Gábor Gyula: Emberevő cigányok (Jogtudományi Közlöny, 1927. 8. sz. 65-66. l.)

Gábor József: Ismét a cigánykérdés! (Magyar Föld, 1944. május. 11. 4. l.)

Gábri László: Cigányzene és jazz harca. (Magyarság, 1940. január 6. 9. l.)

Galambos József (dr. tisztifőorvos, Mátészalka): A cigánykérdés megoldása. (Orvosok Lapja, 1947. 1446-1450. l.)

Galinski, Antoni: Nazi camp for Gypsies in Lódz. (Varsó, 1983. 16. l.)

Gáspár János: Magyar asszimiláció és fajkeveredés. (Egyedül vagyunk, 1938. 3. sz. 13-16. l.)

Gaulle, Geneviève de: La condition des enfants au camp de Ravensbrück. (Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale. 1962. január, 71-84. l.)

Gergely Endre csendőrszázados: A cigányok (Csendőrségi Lapok, 1925. március 1. 66-71. l.)

Gergely Endre: Cigányok praktikái. (Csendőrségi Lapok, 1927. március 15. 125-128. l. és Csendőrségi Lapok 1927. április 1. 156-160. l.)

Gesztelyi Nagy László dr. A magyarországi cigánykérdés rendezése (Kecskemét, 1940. 31. l.)

Gilbert, Martin: The Macmillan Atlas of the Holocaust. (New York, 1982. 256. l.)

Gotovitch José: Quelques données relatives á l'extermination des Tsiganes de Belgique. (Cahiers d'histoire de la Seconde Guerre Mondiale, Bruxelles, 1976. 4. sz. 161-180. l.)

Grossman, Kurt R.: Germany's Moral Debt: The German-Israel Agreement. (Public Affair Press, 1954.)

Gutman, Ysrael: Genese et développement de la „solution finale” (Sorbonne, Paris, 1982. június 29 – július 2. 20. l.)

Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. század második felében. (Századok, 1985. 5-6. sz. 1079-1104. l.)

Heiczinger János dr. körorvos: Adatok a falu cigánykérdéséhez (Népegészségügy, 1939. 18. sz. 900-903. l.)

Heiczinger János: A cigánykérdés egy falu történetében. (Népegészségügy, 1942. 14. sz. 941-945. l.)

Hermann Antal: A cigányok megtelepítéséről. (Ethnografia, 1893. 4-6. sz. 94-107. l.)

Hermann Antal: A kóbor cigányok kérdéséhez. (Társadalomtudomány, 1928. 79-84. l.)

Hilberg, Raul: The Destruction of the European Jews. (Chicago, 1961. 788. l.)

Hézsér László dr.: Harc a magyar jövőért. (Előszó: dr. Orsós Ferenc, Bp, 1940. 144. l.)

Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939-1944. (Szerk: bev. vál. Ránki György, Bp, 1983. I-II. k.)

Holleaux, André: In Defence of Gypsies. (JGLS, 3, XXVIII. 3-4. sz. 1949. július-október 115-121. l.)

Horváth Rudolf: A magyarországi kóborcigányok eredete, életmódja, szokásai. (szerk: bev. Berecz Árpád, Szeged, 1979. 85. l.)

L'Huillier, G: Reminiscences of the Gypsy camp at Poitiers 1941-1943. (JGLS, XXVIII. 1948. január-április 36-40. l.)

Hundsatz, Andreas: Stand der Forschung über Zigeuner und Landfahrer (Verlag w. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, 1978. 258. l.)

Ignotus: Cigányok (Nyugat, 1908. I. 476-479. l.)

Ille Sándor ny. tiszthelyettes: Cigányfurfang. (Csendőrségi Lapok, 1941. április 1. 234-235. l.)

Jablonski, Cezary: Extermination of Jews and Gypsies in Western Counties of the Radom District, 1939-1945. (Varsó, 1983. 12. l.)

Jakab Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944-1948. (Bp, 1979.)

Jászi Oszkár: Magyar kálvária – Magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. (Bécs, 1920. 166. l.)

Johan Béla dr.: A magyar közegészségügyi munka útja (Népegészségügy, 1942. 22. sz. 1367-1390. l.)

József Ferenc, dr. vitéz királyi herceg: Fajvédelmi gondolatok. A társadalmi válságok okai és gyógyítása. (Bp, 1942. 16. l.)

József főherceg: A cigányokról. (Ethnografia, 1890. 1. sz. 12-19. l.)

Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944. (Bp, 1983. 340. l.)

Juhász lászló: A várvidéki magyar népcsoport válságos helyzete. (Különlenyomat a „30 év” az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem k. München, 1986. 458-472. l.)

Jackel, Eberhard: L'élimination des juifs dans le programme de Hitler. (Sorbonne, Paris, 1982. június 29 – július 2. 22. l.)

Kádár Lajos: Cigányok (Bp, 1939-1940. 300. l.)

Kálmán András: A magyar cigányok problémája (Társadalmi Szemle, 1946. augusztus-szeptember, 656-658. l.)

Kaposi Pál törzsőrmester: Cigányok központi nyilvántartása. (Csendőrségi Lapok, 1941. május 15. 325-327. l.)

Karap Ferenc ny. tiszthelyettes: Kísértet a cigánysoron. (Csendőrségi Lapok, 1937. május 1. 291-293. l.)

Karsai Elek (szerk.): „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. (Budapest, 1962. I-II. k.)

Karsai Elek: „Szálasi Naplója” (Bp, 1978. 490. l.)

Karsai Elek – Karsai László: A Szálasi per (Bp, 1988. 766. l.)

Karsai László: Szálasi Ferenc (Bp, 1989. kézirat, 42. l.)

Kausz János dr.: Az emberfajok élete és jövője (Bp, 1928. 234. l.)

Kemény Gábor dr. báró: Szélgjegyzetek a cigánykérdéshez. (Magyar Közigazgatás, 1937. január 10. 2. sz. 5-9. l.)

Kemény István: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. (Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, 1976. 291. l.)

Kemény István: A magyarországi cigánylakosság (Valóság, 1974/1. sz. 63-72. l.)

Keneally, Thomas: Schindler bárkája (Bp, 1987. 507. l., ford: Walkóné Békés Ágnes)

Kendrick, Donald and Puxon, Gratton: The Destiny of Europe's Gypsies. (London, 1972. 347. l.)

Kerényi Grácia: Utazások könyve (Bp, 1979. 278. l.)

Kertész János: A cigánykérdés bibliográfiai vázlata. (Magyar Kisebbség, 1937. 17. sz. 454-460. l., 1937. 18. sz. 493-395. l., 1937. 19. sz. 512519. l.)

Keszthelyi László: Traktusba az oláhcigányokat! (Fejérmegyei Napló, 1944. július 8. 3. l.)

Keszthelyi László: Jön a cigánytörvény. A zsidók után a cigányoktól is megszabadulunk? (Fejérmegyei Napló, 1944. augusztus 17. 2. l.)

Kiss Miklós tiszthelyettes: Cigányfurfang. (Csendőrségi Lapok, 1936. május 1. 277-281. l., 1936. május 15. 301-304. l., 1936. június 15. 370-373. l.)

Kiss Miklós: Cigányfurfangok (Csendőrségi Lapok, 1937. augusztus 15. 537-542. l. és 1937. szeptember 1. 570-573. l.)

Kiss Miklós: A cigányokról. (Csendőrségi Lapok, 1941. szeptember 15. 605-508. l.)

Kisvölcssey Jenő dr.: A német kártalanítási jog, különös tekintettel a Bundesrückerstattungs-gesetzre. Pénzügyi Központ szakmai továbbképzésének anyaga. (Bp, 1966. 49. l.)

Knox, Macgregor: Conquest, Foreign and Domestic, in Fascist Italy and Nazi Germany (JMH. 1984. március 1-57. l.)

Kodolányi János: Cigánylány csókja (Bp, 1942. 73. l.)

Korponay András: Húsz millió magyart! (Bp, 1941. 87. l.)

Kovácsné Balogh Vilma: Juszticia. (A Munka Szemléje, 1908. 13. sz. 3-4. l.)

Kovai Lőrinc: Vadvíz. (Bp, 1943. 500. l.) Átdolgozott kiadását lásd: Bp, 1954. 420. l.

Kováts Tivadar: Magyar nemzetvédelmi szolgálat. (Bp, 1940. 23. l.)

Könnyű László: Cigánykérdés. (Nemzeti Figyelő, 1939. január 8. 6. l.)

Kővári Lajos őrmester: Cigányfurfang (Csendőrségi Lapok, 1943. június 15. 370-372. l., és 1943. december 1. 717-719. l.)

Krisztinicz Aurél dr. tisztiorvos: A rozsnyói járás cigányai (Népegészségügy, 1943. 14. sz. 542-544. l.)

Kubai Oszkár csendőrfőhadnagy: A cigányról (Csendőrségi Lapok, 1925. február 1. 42-44. l.)

Kuntár János csendőr tiszthelyettes: Kóborcigányok felügyelete (Csendőrségi Lapok, 1932. november 1., 672-674. l.)

Kürti Gergely tiszthelyettes: Cigányok (Csendőrségi Lapok, 1938. november 1. 716-720. l.)

Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935-1944. (Bp, 1966. 347. l.)

Lajkó Lakatos József: Elfelejtett holtak. (film, 1981. 17 perc, 35 mill., fekete-fehér)

Lakatos Menyhért: Cigányközösség – cigánytelepek (Valóság, 1971. 4. sz. 83-91. l.)

Lakatos Menyhért: Füstös képek (Bp, 1975. 455. l.)

Lakatos Menyhért: A hosszú éjszakák meséi. A paramisák ivadékai. (Bp. 1979. 172. l.)

Lakatos Menyhért: Csandra szekere. Elbeszélések. (Bp, 1981. 229. l.)

Lakatos Menyhért: Akik élni akartak. (Bp, 1982. 368. l.)

Langbein, Hermann: Hommes et Femmes á Auschwitz. (Paris, 1975. 527. l.)

Langbein, Hermann: La résistance dans les camps de concentration nationaux-socialistes. 1938-1945. (Paris, 1981. 508. l.)

Lchoczky Tivadar: Adatok a magyar cigányok történetéhez (Századok, 1881. 1. sz. 152-154. l.)

Lengel-Krizman, Narcisa: Prilog proucavanja terora u tzv. NDH: Subdina Roma 1941-1945. (in. Casopis za suvremenu povijist, 1986. 1. sz. 29-42. l.)

Lippai Balázs: Baltaleves (Élet és Irodalom, 1986. május 16. 16. l.)

Levi, Primo: A cigány (Rakéta, 1987. október 27. 34-35. l.)

Lukcsics Imre: Cigánykérdés (Magyar Közigazgatás, 1937. 2. sz.)

A magyar cigányzene ötszázados jubileuma. (Prágai Magyar Hírlap, 1937. április 25., április 29., május 1., május 9., május 16., május 23., május 30., július 11. és július 18., augusztus 22., augusztus 29., szeptember 5.)

A Magyar Fajvédők Országos Szövetségének Alapszabályai (Bp, 1938. 23. l.)

A magyar királyi csendőrség hírközpontja: A néma nyomozás köréből (Csendőrségi Lapok, 1944. május 15. 309-311. l.)

Maximoff, Matéo: Germany and the Gypsies. (JGLS XXV. 3-4. sz. 1946. július-október 104-108. l.)

Méhely Lajos: Az okszerű népesedéspolitika élettudományi alapja. 1927. szeptember 26. előadás. (Bp. 1927. 18. l.)

Méhely Lajos: Magyarabb Magyarországot. Gratz Gusztávnak válaszul. (Bp. 1929. 25. l.)

Méhely Lajos: A faj lelke (Bp, 1939. 14. l.)

Mészáros Elek dr. tisztiorvos: A tisztiorvos szerepe fajvédelmi törekvéseinkben. (Népegészségügy, 1942. 19. sz. 1211-1213. l.)

Mészáros György: Hagyomány, szokások, kultúra. Részletek egy, a magyarországi cigányságot bemutató monográfiából. (Napjaink, 1985. 11. sz. 31-35. l.)

Meszes József ny. főörzsőrmester: Régi cigány történet (Csendőrségi Lapok, 1943. augusztus 1. 466. l.)

Molitor, Jan: The Fate of a German Gypsy. (JGLS XXVI. 1947. január-április 1-2. sz. 48-52. l.)

Dr. Molnár Ákos összeállítása: A hitleri árjátörvények teljes szövege és magyarázata. (Bp. 1938. 32. l.)

Molnár Emil: A cigányfaj kriminalitása hazánkban az 1904-1917. években. (Miskolci jogászélet, 1926. 3. sz. 39-41. l.)

Móricz Zsigmond: A mai cigánykérdés (Nyugat, 1932. I. félév, 379-385. l.)

Morva Tamásné: Dokumentumok a Horthy-Szálasi hadsereg utolsó hónapjainak történetéhez. (Hadtörténelmi Közlemények, 1970. II. 309-311. l.)

Mosse, George, L.: Toward the Final Solution. A history of European Racism. (New York, 1978. 277. l.)

Nagy János dr. szolgabíró: Cigányügy (Magyar Közigazgatás, 1937. 2. sz. 9-10. l.)

Nagy János dr. főszolgabíró: A cigánykérdés Ausztriában. (Magyar Közigazgatás, 1937. 9. sz. 7-8. l.)

Nagy János dr. főszolgabíró: Cigánykérdés a délszláv királyságban. (Magyar Közigazgatás, 1937. 43. sz. 6-7. l.)

Nagy Kálmán rendőrfogalmazó: Ne higgy a cigánynak (Csendőrségi Lapok, 1936. március 15. 166-167. l.)

Nagy Lajos: Adatok a nagyszalontai cigánykataszterből (Magyar Közigazgatás, 1941. 16. sz. 133. l.)

Nagy Péter dr. tisztiorvos: Még egyszer a cigányokról. (Népegészségügy, 1942. 18. sz. 1157-1160. l.)

Nagy Sz. Péter: A népi-urbánus vita dokumentumai (Budapest, 1990. 491. l.)

Necas, Tibor: Potiráni Tzv. cikánského zlorádu u ceskych zemich u letech 1942-1945 (Casopis Matice Moravski, 1975. 1-2. sz. 127-139., l.)

Németh Andor dr.: Győr, Moson és Pozsony k. e. e. vármegyék szociális helyzete és közjóléti munkatervének javaslata. (Győr, 1939. 41. l.)

Németh László: Pusztuló magyarok. 1936-1946 (in: Szerettem az igazságot. Drámák, 1931-1955. Bp, 1971. 149-197. l.)

A népesség nyelvismerete 1941-ben (Magyar Statisztikai Szemle, 1946. 1-6. sz. 5-8. 1.)

Nyíró József: Cigány az erdőn (Prágai Magyar Hírlap, 1937. március 7. 7. 1.)

Okályi Ákos dr. körorvos: A cigánykérdésről (Népegészségügy, 1942. 18. sz. 1160-1162. 1.)

Oláh László: Beltenyésztés és „fajnemesítés” a nemzetek életében (Egyedül vagyunk, 1938. 2. sz. 54-58. 1.)

Olay Andor dr.: Cigányprobléma a salgótarjáni járásban. (Népegészségügy, 1939. 7. sz. 335-339. 1.)

O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások (Bp, 1966. 860. 1.)

Ormos Mária: Náci propaganda – hitleri idológia (IPM, 1985. március, 68-75. 1.)

Ormos Mária: Nácizmus – fasizmus (Bp, 1987. 573. 1.)

Orsós Ferenc dr.: Süllyedt-e a német tudomány színvonala? (Nemzeti Figyelő, 1937. november 7. 7. 1.)

Orsós Ferenc dr.: A magyarság jövő feladatai. A MONE 1940. november 10-én tartott gyűlésén mondott beszéde. (Bp, 1940. 12. 1.)

Orsós Ferenc dr.: A házassági törvény fajvédelmi kiegészítése a Felsőház előtt. Felsőházban elmondott beszéde, 1941. július 18. (Bp, 1941. 7. 1.)

Orsós Ferenc dr.: Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdése (Bp, 1943. 12. 1.)

Paksi-Kiss Tibor csendőrőrnagy: Néhány szó a cigánykérdésről (Csendőrségi Lapok, 1931. szeptember 20. 749-751. 1.)

Péntek Imre: Németországba hurcolt zalai cigányok visszaemlékezései (Új Forrás, 1978. 3. sz. 57-71. 1.)

Péter Pál Ottokár dr.: A cigánykérdésről (Népegészségügy, 1944. 10. sz. 384-487. 1.)

Petrilla Aladár dr.: A cigányok száma Magyarországon (Népegészségügy, 1943. 7. sz. 268-273. 1.)

Poliakov, Leon: Unicité du racisme allemand (Sorbonne, Paris, 1982. június 29 – június 2. 22. 1.)

Pomogyi László: Cigányság és cigánybűnözés a burzsoá Magyarországon (1987, 94. 1. kézirat)

Pongrácz Zoltán: A cigányság Magyarországon (Alföld, 1960. 4. sz. 130-133. 1.)

- ifj. Porkoláb Dávid: Megint a cigánykérdés (Magyar Föld, 1944. július 27. 3. 1.)
- Puskás Attila dr.: Történelmi fordulat Tolna megyében 1944-1945-ben (Tanulmányok Tolna megye történetéből IV. k. Szekszárd, 1972. 489. 1.)
- Regnault, Mona: Souvenirs d'une déportée. (Études Tsiganes, 1963. 1-2. sz. 14-15. 1.)
- Révész János rendőr: Cigánykódex (Magyar Közigazgatás, 1937. 2. sz. 10-11. 1.)
- Rónai András: A magyar föld, múlt, nép és nemzetiségeink (Bp, 1942. 26. 1.)
- Rónai Zoltán: Kortörténeti jegyzetek. A cigánykérdés. (Huszadik Század, 1908. 590-595. 1.)
- Samassa János: Törvényjavaslat a vándorcigányoknak törvényhozási úton való megrendszabályozásáról (Bp, 1908-1911. I. kiadás, 1917. II. kiadás 60. 1.)
- Schechtman, Joseph B.: European Population Transfers 1939-1945 (New York, 1946. 532. 1.)
- Schermann Vera: Egy Vas megyei település cigányságának sorsa 1900-tól 1945-ig (Vasi Szemle, 1985. 4. sz. 543-549. 1.)
- Schermann Vera: Emberi jogok!? A cigányság jogvédelme 1945 előtt Magyarországon. (in. JAPATE-tanulmányok IX. k. A cigánygyermekkel foglalkozó munkacsoport vizsgálatából. Szerk: Várnagy Elemér, Pécs, 1985. 68-83. 1.)
- Sértő Kálmán: A cigányság szerencséje (Pesti Napló, 1937. április 30. 8. 1.)
- Shirer, William L.: The Rise and Fall of the Third Reich (New York, 1981. 1245. 1.)
- Sijes, B.A. Vervolging van Zigeuners in Nederland 1940-1945 (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, No 13. The Hague, Martines Nijhoff, 1979. 189. 1.)
- S.M.: Látogatás Varsóban a cigánykirálynál (Magyarország, 1935. november 13. 8. 1.)
- Smolen, Kazimierz: Auschwitz 1940-1945. Guide de Musée. (Oswiecim, 1969. 119. 1. 80. cart.)
- Snyder Árpád dr.: Becslés Magyarországnak a II. világháború következtében elszenvedett embervesztességeiről. (Magyar Statisztikai Szemle, 1946. 1-6. sz. 1-4. 1.)
- Söptei István: Internálótábor a Rába partján. A volt sárvári Műselyemgyár háborús évei 1939-1945 (Vasi Szemle, 1988. 3. sz. 377-400 1.)
- Szabad György: Történelmi úttévesztésünk értelmezője. Bibó István válogatott tanulmányai. (Kortárs, 1986. 11. sz. 147-152. 1.)

Szabó Endre: Cigányvilág. Anekdoták magyar írók és művészek életéből (Bp, 1919. 237. l.)

Szabó Miklós: Szabó Dezső a politikai gondolkodó (Medvetánc, 1982. 4 – 1983. 1. sz. 17-26. l.)

Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében (Medvetánc, 1984/4. – 1985/1. sz. 45-74. l.)

Szabó Zoltán dr.: A fajegészség, fajvédelem és fajmentesítés örökléstana. 1939. július 31. Sopron, előadás. (Bp, 1939. 32. l.)

Szalay Béla: Cigánytörténeti adatok. (Ethnografia, 1914. 1. sz. 89-93. l.)

Szállási Árpád: A civilizáció hatása a hazai cigányság egészségügyi állapotára (Magyar Családi Kalendárium, 1989.)

Szalontai Ferenc csendőr: Cigányfurfang (Csendőrségi Lapok, 1942. február 15. 123-124. l.)

Szász Zoltán: Az én gondjaim. Kisebbségek, cigánysors. (Pesti Napló, 1937. április 14. 5. l.)

Szathmári Gábor dr.: Az 1941. évi népszámlálás műveltségi adatai. (Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 12. sz. 643-649. l.)

Szegedi Gyula: Nagykőrösi mozaik (Összetartás, 1944. július 2. 5. l.)

Szegő László: „Győrben egyiket sem lőtték agyon...” 1971. Oláh Katalin cigányasszony elbeszélése (Mozgó Világ, 1983. 12. sz. 58-66. l.)

Székely József dr. tisztiorvos: A cigánykérdés végleges megoldásáról (Népegészségügy, 1942. 14. sz. 939-940. l.)

Székely Sándor őrmester: Cigányesetek (Csendőrségi Lapok, 1938. július 15. 480-486. l.)

Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története (Bp. 1920. 332. l.)

Szentkirályi Zsigmond dr. – Árvainé Szentkirályi Irma laboratóriumi asszisztens: A kassai cigányok veneriás fertőzöttsége (Népegészségügy, 1941. 17. sz. 1066-1077. l.)

Szentkirályi Zsigmond: A cigánykérdés 1942. május 21. Magyar Nemzetpolitikai Társaság Felvidéki osztályán tartott előadás. (Kassa, é.n. 12. l.)

Szép Ernő: Emberszag (Bp. 1984. 171. l.)

Szép Jenő: Az antiveneriás küzdelem és a cigánykérdés, tekintettel a fővárosra (Népegészségügy, 1944. 3. sz. 141-146. l.)

Szirmai Rezső: Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben. (Bp, 1946. 298. l.)

Szmaglewska, Seweryna: „Dymy nad Birkenau” (Varsó, 1958. 301. l.)

Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon 1944. október 16. – 1945. április 4. (Bp, 1974. 387. l.)

Thirring Lajos dr.: Az 1941. évi népszámlálás és kérdésköre (Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 7. sz. 343-351. l.)

Thirring Lajos dr.: Természetes és tényleges népszaporodás a két legutolsó népszámlálás közt a trianoni és a visszacsatolt területeken (Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 7. sz. 352-359., l.)

Thirring Lajos dr.: Anyanyelv, nemzetiség és vallás 1941-ben (in. Kisebbségvédelem, 1944. 1-3. sz. 1-27. l.)

Turner, Erika: Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich (Salzburg – Wien, 1983. 238 + 58. l.)

Tilkovszky Lóránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről (Századok, 1965. 6. sz. 1246-1258. l.)

Tisza Miksa ny. rendőrőtanácsos: A cigányokról (Csendőrségi Lapok, 1932. január 1. 21-23. l.)

Tournier, Michel: A rémkirály (Ford: Barta András. Bp, 1983. 460. l.)

Udvarnoky H. Antal dr.: A cigányokról (Nemzeti Figyelő, 1944. február 13. 4. l.)

Un peuple refractaire, des tziganes (Articles et Documents, 1969. március 14. 19-21. l.)

Újból a cigánykérdés (Orvosi Hírlap, 1942. november 28.)

Vágh Mária – Pozsonyi Ágnes: A cigányság társadalmi helyzete. Bibliográfia. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1975.)

Vassányi István dr. szolgabíró: Cigánykódex I-III. (Magyar Közigazgatás, 1936. november 2. 44. sz., 1936. 46. sz., 1936. 47. sz.)

Vassányi István dr.: Cigánykódex (Magyar Közigazgatás, 1938. 17. sz. 3-5. l.)

Veres Péter levele Kádár Lajoshoz 1940. június 19. (Kritika, 1987. október, 21-22. l., Közzétette: Miklóssy János)

Veress D. Csaba: A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története 1944. december 1 – 1945. március 30. (Veszprém, 1977. 494. l.)

Vidal – Naquet, Pierre: Thésés sur le revisionisme (Sorbonne, Paris, 1982. június 29 – július 2. 30. l.)

Vígh Gyula őrmester: Cigányigazoltatás (Csendőrségi Lapok, 1944. augusztus 1. 472-474. l.)

Vissi Zsuzsanna: A cigánykérdés 200 éve (Új Forrás, 1973. 1. sz. 85-92. l.)

Weber, Eugen: Fascism(s) and Some Harbingers (JMH, 1982. december, 746-765. l.)

Wellers, Georges: Les chambres á gaz ont existé. Des documents, des témoignages, des chiffres. (Paris, 1981. 227. l.)

A Wilhelmstrasse és Magyarország (Összeáll: Ránki Gy., Pamlényi E., Tilkovszky L., Juhász Gy. Bp, 1968. 1005. l.)

Wistrich, Robert S.: (rec.) JMH. 1983. június 317-321. l.)

Wyman, David: „Why Auschwitz was never Bombed” (Commentary, 1978. május 37-46. l.)

Wytwycky, Bogdan: The other Holocaust. Many Circles of Hell. A brief account of 9-10 million persons who died with the 6 million Jews under Nazi racism. (Washington, 1980. 95. l.)

Zsedényi Aladár: A nóta bölcsőjétől a cigány vonójáig (Bp, 1931: 136. l.)

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁÉB	= Állami Értékforgalmi Bank
Áü.	= Államügyészség
ÁVK	= Államvédelmi Központ
BAZML	= Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
BKML	= Bács-Kiskun Megyei Levéltár
BM	= Belügyminisztérium
BML	= Baranya Megyei Levéltár
BpFL	= Budapest Főváros Levéltára
CsML	= Csongrád Megyei Levéltár
FML	= Fejér Megyei Levéltár
FN	= Felsőházi Napló
Gy-SML	= Győr-Sopron Megyei Levéltár
HBML	= Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
HIL	= Hadtörténeti Intézet Levéltára
HMH	= Hungarista Munkahadsereg
HML	= Heves Megyei Levéltár
IPM	= Inter Press Magazin
jkv	= jegyzőkönyv
JMH	= The Journal of Modern History
KEOKH	= Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság
kgy	= közgyűlés
KML	= Komárom Megyei Levéltár
KN	= Képviselőházi Napló
KSH	= Központi Statisztikai Hivatal
K.u.K.	= Kaiserlich und Königlich = Császári és királyi
KÜM	= Külügyminisztérium
ME	= Miniszterelnök
MM	= Munkaügyi Minisztérium
MK	= Magyar Közigazgatás
MNKI	= Magyar Néphadsereg Központi Irattára
Nb	= Népbíróság
NMM	= Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium
NOT	= Népbíróságok Országos Tanácsa
NÜB	= Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága
OL	= Magyar Országos Levéltár

Om	= Országmozgósítás
PIA	= Párttörténeti Intézet Archívuma
pm	= polgármester
p.m.sz.	= polgármesteri szám
PML	= Pest Megyei Levéltár
rec.	= recenziója
RSHA	= Reichssicherheitshauptamt = Birodalmi Biztonsági Főhivatal
SD	= Sicherheitsdienst = Biztonsági Szolgálat
SIPO	= Sicherheitspolizei = Biztonsági Rendőrség
SML	= Somogy Megyei Levéltár
SS	= Schutzstaffel = Védosztag
sz	= szám
SzML	= Szolnok Megyei Levéltár
sz.n.	= szerző nélkül
Sz-SzML	= Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár
TML	= Tolna Megyei Levéltár
UMKL	= Új Magyar Központi Levéltár
v. ezds.	= vezérkari ezredes
vm	= vármegye
VML	= Veszprém Megyei Levéltár
ZML	= Zala Megyei Levéltár

MUTATÓ

- Abesszína 68
Adelsberger, Lucie 75
Ajka (Veszprém m.) 109
Alföld 32
Anglia 8
Arany János 34
Arló (BAZ m.) 96
Auschwitz 9, 52, 69, 72, 73, 74, 75, 76,
79, 80, 83, 84
Ausztria 83
- Babij Jar 82
Bács-Bodrog m. 114
Badacsonytomaj 127
Bajorország 68
Bak (Zala m.) 126
Bakonycsernye (Veszprém m.) 46
Baky László 41
Balatonalmádi 129
Balatonfenyves 115
Balkán 31, 73
Balogh Jenő 39
Balti államok 70
Bánfa (Baranya m.) 127
Baranya m. 22, 26, 27, 29, 49, 51, 92,
100, 106, 118, 121, 123, 127
Bárczay János 39, 40
Barri István 107
Bartók Béla 34
Bartos László 86
Bauer, Yehuda 8, 9
Bázakeletye (Zala m.) 108
Bécs 69
Beil János 94
Békés m. 26, 64, 65
- Belgium 84,
Belgrád 81, 82
Bergstein Béla 24, 25
Berlin 68, 70
Bernadac, Christian 81
Bernáth István 87
Berzence (Zala m.) 108
Besztercenaszód m. 21
Bihar m. 64
Birkenau 75, 77
Bodó Sándor 85
Bogdán Ferenc 108
Bogdán István 115
Bogdán József 108, 115
Bogdán Péter 108
Borbély-Maczky Emil 96
Bormann, Martin 72
Borsod m. 64, 65, 111
Böhme, Franz 81, 82
Braun Róbert 15
Brno (Csehszlovákia) 79, 80
Buchenwald 76
Budapest 15, 16, 127
Burgerland 71, 83
Buzsák (Somogy m.) 114
Bükkösd (Baranya m.) 107
- Cegléd 106
Chrzanowice (Lengyelország) 78
Csalog Zsolt 12, 30
Csanád m. 48, 49, 61, 64
Csatka (Veszprém m.) 99
Cschmindszent (Vas m.) 123
Csehország ld. Csehszlovákia
Csehszlovákia 9, 79, 80, 106, 113

- Csepreg (Győr-Sopron m.) 94
 Csernely (BAZ m.) 95, 96
 Csobánka (Pest m.) 62
 Csongrád m. 48, 64, 65
 Csoóri Sándor 37
 Csurgó (Somogy m.) 108
 Czinka Panna 33
 Czista Woda (Lengyelország) 77
- Dachau 68, 76, 127
 Dankó Pista 33, 39
 Danzig 77
 Debrecen 91
 Drózdy Győző 39
 Dunántúl 24, 27, 29, 36, 65, 112
 Duna-Tisza-köze 112
- Eger 92, 98
 Egyesült Államok 31
 Eichmann, Adolf 11, 72, 99
 Elzász-Lotharingia 78
 Endre László 36, 42, 50, 60, 65, 85, 87,
 100, 124
 Eötvös József 34
 Erdély 21, 112
 Erdélyi József 35
 Erdős Kamil 26, 27, 29
 Érsekújvár 129, 132
 Esztergom 60, 61, 63, 98, 111
 Európa 9, 10, 31, 70, 76, 77
- Fábián Lajos 103, 104
 Faludi László ezredes 107
 Farkasfa (Vas m.) 62
 Farkasgyepü (Veszprém m.) 112
 Fejér m. 22, 49, 50, 57, 63, 65, 100, 128
 Fejtő Ferenc 35
 Felsőbánya (Szatmár m.) 24
 Finta Imre 37, 43, 54, 85
 Finta József 124
 Fischer, Werner 76
 Fogarasi Zoltán 21, 22
 Forster György 39
 Fót (Pest m.) 85
 Franciaország 8, 70, 78, 79, 84
 Frank, Hans 70
 Führer ld. Hitler, Adolf
- Gárdonyi Géza 34
 Gdanski vajdaság 77
 Gilde (Lengyelország) 78
 Gere Ferenc 98
 Gergely Endre 41
 Gesztesy Nagy László 40, 45
 Gotowitch, José 84
 Gödöllő 36
 Gönyü (Győr m.) 126
 Göring, Hermann 70
 Gradina (Jugoszlávia) 81
 Greiser, Arthur 71
 Gyepü ld. Farkasgyepü
 Gyömöre (Győr m.) 125, 127
 Gyöngyfa (Baranya m.) 92, 93
 Gyöngyös 106
 Győr 15, 125, 129, 131
 Győr m. 22, 27, 47, 48, 100
 Gyula 111
- Hajdu m. 21, 100, 105
 Hangony (BAZ m.) 109, 110
 Harmadik Birodalom ld. Németország
 Havranek József 58
 Heiczinger János 45, 46
 Herman Antal; 15, 16, 17, 18, 20, 33, 41, 58
 Henyey Gusztáv 103, 105
 Heves m. 48, 94, 100
 Heydrich, Heinz 69, 71, 71
 Hilberg, Raoul 70
 Himmler, Heinrich 68, 69, 70, 71, 72, 74,
 76, 80, 83
 Hitler, Adolf 7, 8, 9, 10, 71
 Hódmezővásárhely 109
 Hodoninan (Csehszlovákia) 80
 Hollandia 83
 Horthy Miklós 14, 18, 29
 Horvát István 92
 Horváth Hermine 75
 Horvátország ld. Jugoszlávia
 Höss, Rudolf 76
- Ignác György 108
 Ignotus Pál 68
 Iharosberény (Somogy m.) 108
 Incze Antal 40

- Jablonski, Cezary 78
Jankó Péter 124
Jasenovac (Jugoszlávia) 80, 81
Jászi Oszkár 34
Jókai Mór 34
Jolcsvai Győző ezredes 132
József, II. 53
Jugoszlávia 10, 80, 81, 82, 90
- Kál (Heves m.) 96
Kalmár József 85
Kamenszky Árpád 99
Kaposvár 106
Karsai Elek 7
Károlzi gróf 34
Kassa 100, 106
Keléd (Vas m.) 134
Kelet-Poroszország 71
Kemenesi Imre 129
Kemény István 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32
Keményi Gábor 45
Kenrich, Donald 12, 81
Kerca (Vas m.) 62
Keszthelyi László 86, 88
Kisbicsérd (Baranya m.) 119, 120, 121
Kiss Miklós 42, 80
Kolompár Aranka Mária 93
Kolompár Dalfi 109
Kolompár Mozsella 49
Kolompár Sándor 92, 93
Kolozs m. 21
Komárom 123, 124, 126, 127
Komárom m. 22, 47, 48, 65
Kontra Miklós 87
Kovács Lajos 114
Körmend (Vas m.) 61
Köröshegy (Somogy m.) 121
Kőszeg (Vas m.) 51, 132
Kunstat (Csehszlovákia) 79
- Lackenbach (Ausztria) 83
Lakatos Géza 115
Lakatos Menyhért 12
Langbeim, Hermann 74, 75, 76, 77
Látrány (Somogy m.) 114
Lengel-Krizman, Narcisa 81
Lengyel (Tolna m.) 127
- Lengyelország 9, 69, 77, 83
Lengyeltóti (Somogy m.) 114
Lenti (Zala m.) 135
Liszt Ferenc 33
Litvánia 82
Lodz (Lengyelország) 71, 72, 78
Lublin (Lengyelország) 70
Lukcsics Imre 45
Luther Márton 8
- Madagaszkár 70
Magyar Ferenc 111
Magyarffy Gyula 125
Magyarnádazsd (Vas m.) 61
Magyarország 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16,
21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 33,
34, 35, 37, 38, 39, 40, 48, 52, 53, 56, 60,
63, 65, 67, 68, 69, 80, 85, 86, 87, 90, 98,
99, 100, 102, 112, 113, 115, 116
Malines (Mechelen, Belgium) 84
Marcali (Somogy m.) 108, 115
Mária Terézia 53
Maros-Torda m. 21
Mengele, Josef 76
Mezőkovácsháza (Csanád m.) 49
Mihalkó Jánosné 114
Mikuleczky Gyula 94
Miskolc 92, 94, 95, 96, 99, 100, 110
Misuray- Krug Lajos 112
Mohács 87, 107
Molnár László, vitéz vezérőrnagy
Molnasecsőd (Vas m.) 61
Móricz Zsigmond 38
Morvaország ld. Csehszlovákia
Moson m. 100
Mostar (Jugoszlávia) 134
Muraszombat (Jugoszlávia) 134
- Nagy Dezső 85
Nagy János 45
Nagybajom (Somogy m.) 91
Nagybicsérd (Baranya m.) 119, 120, 121
Nagyecenk (Győr-Sopron m.) 132
Nagykanizsa 41, 108
Nagykátá (Pest m.) 100, 104
Nagykörös 86, 89, 91
Nagyvárad 106

- Nemesvid (Somogy m.) 108
 Német Károly 133
 Németh László 36
 Németország 8, 9, 11, 36, 45, 67, 69, 70,
 71, 72, 73, 74, 77, 78, 83, 124, 127
 Nógrád m. 26
 Nyárad (Veszprém m.) 127
 Nyerges Pál 108
 Nyerges Péter 108
 Nyiradony (Szabolcs m.) 114
 Nyiregyháza 38, 89
 Nyírség 27

 Okályi Ákos 46
 Olay Andor 45
 Olsovice (Csehszlovákia) 80
 Orendy Norbert 128
 Ormos Mária 8
 Orsós Ferenc 36, 40, 46
 Orsós József 108
 Orsós István 108, 121
 Ózd 96
 Öreglak (Somogy m.) 114

 Paksi-Kiss Tibor 41
 Palesztína 76
 Palotabozsok (Baranya m.) 89
 Pamuk (Somogy m.) 115
 Papp 65
 Pardubice (Csehszlovákia) 79
 Párkány (Csehszlovákia) 98
 Pécs 15, 41, 51, 118, 120
 Pécsvárad (Baranya m.) 89, 90, 121
 Pelsőc (Gömör m.) 24
 Perlaky Gyula 88, 105
 Pest m. 50, 65, 100, 105, 114
 Pestszentlőrinc 87
 Péter Gábor 117
 Péter Pál 37
 Petrovics Sándor 93
 Piliscsaba (Pest m.) 111
 Pintér József 128, 129
 Pisek (Csehszlovákia) 79
 Polinézia 68
 Pomáz (Pest m.) 50, 52
 Pomogyi László 14
 Pozsony 100

 Prága 79, 80
 Przedborze (Lengyelország) 78
 Puxon, Grattan 12

 Rábakéthely (Vas m.) 62
 Ráckeve (Pest m.) 65
 Ráczpali Lajos 102
 Radomsk (Lengyelország) 78
 Rákóczi Ferenc 33
 Rakowsk (Lengyelország) 77
 Ránki György 7
 Ravasz László 40
 Ravensbrück (Németország) 76
 Révfalu (Somogy m.) 89
 Ritter, Robert 67, 68
 Rodostó 33
 Románia 62
 Rózsásszeg (Zala m.) 126
 Römer 68
 Ruzin (Csehszlovákia) 80

 Sabac (Jugoszlávia) 81
 Sachsenhausen (Németország) 76
 Sági József 100
 Sajószentpéter (BAZ m.) 110
 Sándor János 55
 Sárvár (Vas m.) 51, 52, 100
 Sátoraljaújhely 112
 Schlegerberger, Franz 72
 Serédi Jusztinián 85
 Siklós (Baranya m.) 93
 Skarszewy (Lengyelország) 77
 Sokoróalja (Győr-Sopron m.) 50
 Somogy m. 22, 27, 29, 51, 92, 100, 106,
 109, 114, 118, 127, 135
 Sopron 93, 96, 98, 99, 113, 114
 Sopron m. 65

 Szabadka 15
 Szabó Dezső 35
 Szabó Miklós 31
 Szakvály Emil 117
 Szalánta (Baranya m.) 92, 93
 Szarajevo 81
 Szatmár m. 24
 Szálasi Ferenc 34, 44, 117, 124
 Szeged 38, 105

- Szekfű Gyula 35
 Szekszárd 109, 111
 Szentágotthárd (Vas m.) 62, 91
 Szentendré 62, 94, 105
 Szentés 64
 Szentgotthárd (Vas m.) 62, 91
 Szentkirályi Zsigmond 45, 46
 Szentkirályszabadja (Veszprém m.) 103
 Szentlőrinc (Baranya m.) 93
 Szerbia ld. Jugoszlávia
 Székelyhid (Románia) 114
 Székesfehérvár 38, 128, 129
 Szibéria 9, 11, 70
 Szigetvár (Somogy m.) 89
 Szilágyi Dezső 92
 Szívós Waldvogel József 97
 Szlovákia ld. Csehszlovákia
 Szolgaegyháza (Fehér m.) 128
 Szolnok m. 100, 105
 Szolnok-Doboka m. 21
 Szombathely 85, 92, 122, 130
 Szomor Dezső 127
 Szovjetunió 9, 70, 82
 Sztójay Döme 103
 Szüllő Géza 40
- Tab (Somogy m.) 89
 Takács Mihály 49
 Telbisz Miklós 101
 Teleki Pál 21
 Thaisz Andor alispán 86, 88
 Thierack, Otto 72
 Thurner, Erika 83
 Tiszántúl 27, 112
 Tolna m. 22, 46, 49, 51, 65, 119, 127
- Tószigetcsilizköz (Győr-Sopron m.) 50
 Turner, Harald 82
- Ugron Gábor 57
 Ustice (Jugoszlávia) 81
 Ubelhör, Friedrich 71
- Vajna Gábor 124, 128, 129, 131, 132, 135,
 Vas m. 22, 27, 51, 62, 65, 115, 118, 123,
 127, 130, 133, 135
 Vassányi István 13, 43, 44
 Vasvár (Vas m.) 51, 134
 Váralja (Tolna m.) 127
 Várpalota (Veszprém m.) 128, 129
 Véménd (Baranya m.) 109
 Veres Péter 35
 Veszprém 65, 129
 Veszprém m. 22, 49, 128
 Vichy-Franciaország ld. Franciaország
 Vörösmarty Mihály 34
- Walther, 82
 Westerbork (Hollandia) 83
 Wirtz 75
- Zala m. 22, 23, 24, 27, 29, 47, 48, 49, 65,
 94, 118, 123, 126, 127, 131, 132
 Zalaegerszeg 114, 126
 Zalasárszeg (Zala m.) 108
 Zágráb 81
 Zemplén m. 109
 Zempléni Miller Pista 45
 Zimony (Jugoszlávia) 90
 Zsida (Vas m.) 62
 Zsupanja (Jugoszlávia) 81

398,- Ft

Scientia Hungariae

Scientia Hungariae

Cserépfalvi Kiadása

